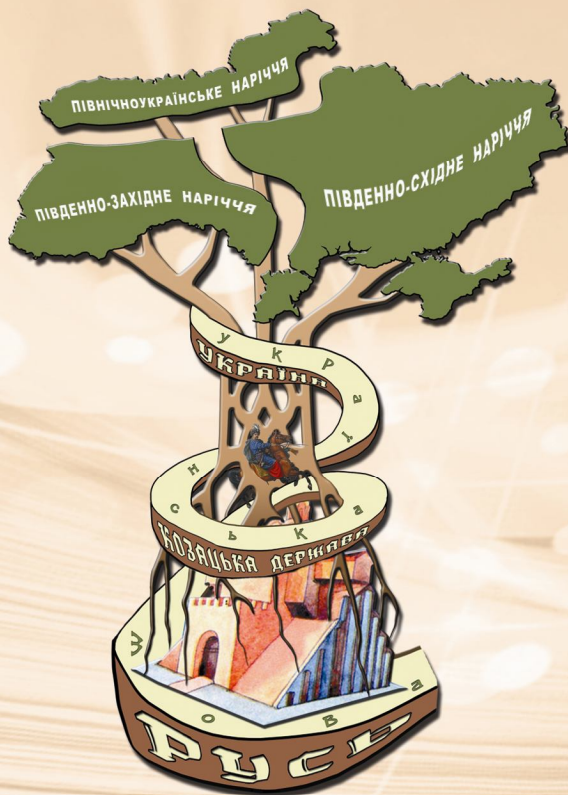

УКРАЇНСЬКИЙ ГЛОТОГЕНЕЗ

Житомирський державний університет імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКИЙ ГЛОТОГЕНЕЗ

**Матеріали
Міжнародної наукової конференції**

**Житомир
2015**

УДК 811.161.2'28 (09)
ББК 81.411.1-03
У 45

Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 3 від 23.10.2015)

Відповідальний редактор
доктор філологічних наук В. М. Мойсієнко

Рецензенти:
доктор філологічних наук Г. Л. Аркушин,
доктор філологічних наук М. П. Лесюк

Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції / Відп. ред. В. М. Мойсієнко – Житомир, «Полісся», 2015. – 260 с.

ISBN 978-966-655-795-0

У книзі вміщено матеріали Міжнародної наукової конференції «Походження й розвиток української мови та її говорів» (Житомир, 2015). Доповіді учасників конференції висвітлюють проблему походження української мови та її говорів, а також методологічні аспекти глотогенезу.

ISBN 978-966-655-795-0

© ЖДУ ім. Івана Франка

ЗМІСТ

Григорій ПИВТОРАК

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

5

Василь НІМЧУК

ПРИЧИНКИ ДО ЗАКАРПАТСЬКОГО ДІАЛЕКТОГЕНЕЗУ

19

Костянтин ТИЩЕНКО

АСИМІЛЯЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МЕНШИН ДО
УКРАЇНСЬКОЇ МОВНОЇ СПІЛЬНОТИ

38

Фёдар КЛИМЧУК

НЕКОТОРЫЯ АСПЕКТЫ ПРАБЛЕМЫ УКРАЇНСКАГА ЭТНА- І
ГЛОТАГЕНЕЗУ

68

Олександр ІЩЕНКО

ІНВЕНТАР ЗВУКІВ У ДІАЛЕКТАХ: ДО ПРОБЛЕМИ ВИТОКІВ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

92

Валентин ТАРАНЕЦЬ

ПОХОДЖЕННЯ ЕТНОСУ УКРАЇНЦІ ТА ЇХНЬОЇ МОВИ

117

Ганна МАРТИНОВА

ПРО ПОХОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

129

Віктор МОЙСІЄНКО

ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКЕ НАРІЧЧЯ: ОКРЕСЛЕНІСТЬ У ПРОСТОРІ Й
ЧАСІ

144

Олександр СКОПНЕНКО

БЕРЕСТЕЙСЬКО-ПИНСЬКИЙ АРЕАЛ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

166

<i>Feliks CZYŻEWSKI</i> O PRZYNALEŻNOŚCI DIALEKTALNEJ WŁODAWSKICH GWAR UKRAIŃSKICH – PROBLEMY METODOLOGICZNE	179
<i>Петро БІЛОУСЕНКО</i> ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ ВИТОКИ НУЛЬСУФІКСАЛЬНОЇ ДЕРИВАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ІМЕННИКА	199
<i>Міхай КОЧИШ</i> РУКОПИСИ В УГОРЩИНІ ЯК ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	215
<i>Ірина ФАРІОН</i> ЛІНГВОНОМЕН <i>УКРАЇНСЬКА МОВА</i> ЯК ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ (на матеріалі текстів XIV–XX ст.)	224
<i>Ігар КЛІМАЎ</i> ПРАБЛЕМА ПАЛЕСКАЙ АСНОВЫ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ / СТАРАЎКРАЇНСКАЙ МОВЫ Ў СУЧАСНАЙ НАВУЦЫ	238

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті обґрунтовано необхідність комплексного підходу до етно- і глотогенетичних досліджень із залученням як лінгвістичних, так і історичних, археологічних, антропологічних та інших джерел, розкриваються можливості й недоліки давніх писемних пам'яток та народних говорів як основних джерел дослідження ранньої історії української мови, визначено приблизні часові межі її формування як окремої лінгвосистеми. Порушено також деякі актуальні методологічні проблеми історичного мовознавства.

Ключові слова: *ідеологічні основи, глотогенез, праслов'янська етномовна спільність, протоукраїнський період, українська мова, субстрат.*

Проблема походження й розвитку української мови та її говорів завжди була актуальною й такою залишається і в наш час. Стосовно неї є всі підстави констатувати, що українське історичне мовознавство має істотні й загальновідомі наукові досягнення, відображені в численних статтях та монографіях, у підручниках і навчальних посібниках для студентів вищих навчальних закладів тощо.

Проте українським дослідникам ще й донині не вдалося створити цілісну, бездоганно обґрунтовану й загальновизнану концепцію етно- й глотогенезу українців у просторі й часі, що створює сприятливий ґрунт для політичних спекуляцій та аматорських фантазій.

Наукові позиції провідних мовознавців різних періодів і лінгвістичних шкіл у численних питаннях історичної діалектології та граматики східнослов'янських мов ґрунтовно проаналізовані й досить повно викладені в працях Л. А. Булаховського, Ф. П. Філіна, В. В. Німчука [2; 9; 10; 12] та в узагальнювальній багатотомній «Історії української мови», що усуває необхідність детальнішого висвітлення цього питання, яке виходить за рамки окресленої нами проблематики. Зауважимо лише, що переважна більшість серед зазначених та інших авторів, які порушували проблеми етно- і глотогенезу східних слов'ян, у статтях і монографіях зовсім оминають теоретичні засади й методологічні позиції, на базі яких вони

будують дослідження. Українські здобутки в цій галузі поки що зводяться фактично тільки до двох статей В. В. Німчука, у яких на основі досліджень Г. Пауля, В. Гумбольта, Ж. Вандрієса, Ю. В. Шевельова, Г. О. Хабургаєва, В. В. Мартинова, А. Є. Супруна, Є. С. Кубрякової та інших він викладає своє розуміння загальних закономірностей формування й розвитку споріднених мов [8, с. 190–193; 9, с. 353–361], оскільки «без елементарної теорії глотогенезу легко пуститися на манівці та в суб'єктивізм» [9, с. 359]. Водночас слід зауважити, що створити комплексну універсальну теорію глотогенезу, яку можна було б застосовувати в процесі дослідження глотогенетичного процесу будь-якої конкретної мови або групи споріднених мов, принципово неможливо, бо кожна з них має свою специфіку і своєрідні умови формування та розвитку. Зокрема, й історичні реалії української мови далеко не завжди збігаються з теоретичними напрацюваннями західноєвропейських та інших мовних теоретиків.

Теорія й методологія наукових досліджень з етногенезу різних народів і глотогенезу споріднених мов охоплює чимало різних аспектів. Для дослідження етно- й глотогенезу східних слов'ян, зокрема й українців, принципове значення, на нашу думку, мають насамперед принципи добору необхідного й достатнього кола джерел і способи їх наукової інтерпретації.

У XIX і в першій чверті XX ст. філологи, історики, археологи й етнологи, які порушували проблеми етно- й глотогенезу, працювали автономно – за принципом «кожен має займатися своєю справою». Проте з поступовим нагромадженням фактичного матеріалу в кожній із суспільних наук і новими досягненнями в його узагальненні почала визрівати думка про необхідність виходу дослідників-суспільствознавців за межі своєї вузької спеціальності й урахування здобутків інших гуманітарних наук.

Важливий принцип комплексного вивчення етногенетичних проблем силами лінгвістів, істориків, археологів, антропологів, етнографів та інших спеціалістів проголосив і О. О. Шахматов, а в 30-х – 40-х роках цей принцип сприймався вже як необхідність. Проте нерозробленість методики археологічних і лінгвістичних, лінгвістичних та антропологічних, археологічних та історичних зіставлень, використання часто суб'єктивних критеріїв для подібних досліджень призвели до того, що давно

назріле й нині майже загальне для всіх спеціалістів із проблем слов'янського етно- й глотогенезу прагнення до комплексності досліджень тривалий час залишалися більше побажанням, аніж реальним досягненням [6, с. 7–8, 18].

На початку 70-х років XX ст. ідея міждисциплінарного синтезу в гуманітарних дослідженнях знаходить розуміння й підтримку в усе ширших колах східнослов'янських, насамперед російських лінгвістів та істориків. Як слушно відзначив Ф. П. Філін, «завдання історика-мовознавця можуть вважатися виконаними лише тоді, коли розкритий не тільки механізм мовних змін, але й умови, у яких ці зміни відбувалися і якими вони врешті-решт були зумовлені, коли за мовними явищами відкривається історія суспільства, життя минулих поколінь» [14, с. 8]. А ці завдання, зі свого боку, зобов'язують дослідника звертатися до різноманітних питань етногенезу східних слов'ян, оскільки «без висвітлення етногенетичного процесу не можна зрозуміти й усебічно охарактеризувати не тільки конкретний хід історії в її далеких глибинах, але й початок історичного життя сучасних народностей і націй» [11, с. 3].

Необхідність виходу за рамки суто лінгвістичних матеріалів продиктована також сучасними особливостями розвитку мовознавства, зокрема процесом поступового його перетворення з описової науки в пояснювальну, тобто переходом від нагромадження й опису фактів до встановлення їхньої генези і причинних зв'язків [докладніше див: 1, с. 31]. На думку В. І. Абаєва, це – початок нової ери в історії мовознавства [1, с. 39].

Ідею комплексного дослідження етногенетичної проблематики одностайно підтримали й учасники дискусії на засіданні «круглого столу» з проблеми «Етногенез слов'ян» під час IX Міжнародного з'їзду славістів (Київ, вересень 1983 р.). Близько 20 промовців – представників усіх славістичних дисциплін – підкреслювали, що проблеми слов'янського етногенезу мають вирішуватися спільними зусиллями вчених різних спеціальностей, хоч в окремих виступах відзначався неоднаковий рівень досягнень у різних галузях знань для використання наукових результатів в узагальнювальних працях: тут більше зробили лінгвісти та археологи й значно менше необхідних даних нагромадили антропологі, етнографи та фольклористи [3, с. 17].

Для міждисциплінарного синтезу етногенетичних досліджень нині наявні сприятливі умови не тільки через достатню базу фактичних даних, але й через те, що філологи, історики, археологи й антропологи на основі своїх матеріалів запропонували оригінальні й цілісні концепції східнослов'янського етно- і глотогенезу, спільні й відмінні особливості яких можуть бути предметом плідних наукових дискусій і сприяти максимальному наближенню до істини.

Використовуючи матеріали різних суспільних наук, пам'ятаємо, що кожна з них має свій предмет і свої методи дослідження. Тому надійні наукові результати можуть бути досягнуті не механічним поєднанням різнопредметних фактів і висновків, а їх науковим синтезом, що потребує чіткої методики й великої обережності.

Ученого-лінгвіста, цілком природно, цікавлять насамперед глотогенетичні питання, які є істотною частиною етногенетичного процесу і пріоритет у розв'язанні яких, без сумніву, належить мовознавству. Через це на ролі лінгвістичних джерел при комплексних дослідженнях етно- і глотогенезу українців варто зупинитися докладніше.

Загальновизнаним постулатом і нині залишається наукове твердження про те, що основними джерелами історичного мовознавства були, є й будуть у майбутньому писемні пам'ятки (рукописи та стародруки) і народні говори (сучасні й реконструйовані дослідженнями з історичної діалектології), причому всі вони обов'язкові й науково рівнозначні. На цьому доводиться наголошувати через те, що як у минулому, так і нині чимало глотогенетичних праць виконано на основі лише однієї групи джерел із побіжним використанням або й повним ігноруванням іншої.

Для висвітлення ранньої історії української мови дослідники цілком слушно надають першорядне значення давнім писемним пам'яткам, наукова цінність яких визначається насамперед їх часовою близькістю до досліджуваних діалектних процесів і мовних явищ. Проте нерівномірний їх розподіл із географічного й часового поглядів, переважно пізні копії, замість первісних оригіналів, їхня старослов'янська (згодом – церковнослов'янська) мова, потужний струмінь якої виступає навіть у давній світській писемності, усталені форми письма й традиційна орфографія та деякі інші вади спричинилися до того,

що давньокиївські (давньоруські) пам'ятки унеможливають достовірне уявлення про живе мовлення їхніх авторів і про народнорозмовну мову в різних регіонах Русі-України. Через це лінгвістичне значення таких джерел – в описах та орфографічних варіантах, які трапляються досить часто вже в найдавніших писемних пам'ятках другої половини XI ст. із послідовним наростанням у наступні періоди.

У східнослов'янській традиції мовно-історичних досліджень усталилася звичка сприймати описки й орфографічні варіанти в старокиївській писемності переважно як огріхи, спричинені неухважністю або недостатньою грамотністю тогочасних писарів, а не як відображення відповідних діалектних рис, процесів і явищ. Це пояснюємо насамперед тим, що про різні відступи від тогочасних орфографічних норм йшлося переважно в підручниках та посібниках з історичної граматики, де автори були змушені в кожному випадку обмежуватися лише кількома прикладами. Створювалося враження про їх нечисленність і в писемних пам'ятках. Натомість у процесі фронтального обстеження найдавніших церковнослов'янських книг другої половини XI ст. і пізніших, таких, наприклад, як Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Архангельське Євангеліє 1072 р., Збірники Святослава 1073 і 1076 рр. та інших книг київського походження, знаходимо серед церковнослов'янської мовної стихії десятки й сотні випадків відбиття мовних рис, характерних для живої української мови. Це – специфічний гортанний приголосний **h**, замість вибухового **g**, суто український звук **и**, що виник унаслідок злиття давніх **ы**, **і**, взаємно наближені ненаголошені голосні **е"** та **и^е**, голосний **і** на місці давнього **ѣ**, чимало притаманних українській мові морфологічних особливостей, успадкованих ще з праслов'янської мови, а також місцева лексика на зразок *багатьє, багно, гай, глечик, гребля, жадати, жито, зоря, кожух, криниця, лазня, оболонь, полонина, тулитися, ховатися, яр* і чимало інших. Ці самі «описки» й живомовні українські риси з прогресуючою послідовністю засвідчують давньокиївські пам'ятки світських жанрів. Вважати їх випадковими й неінформативними немає жодних підстав, але їх не досить, щоб такі пам'ятки стали повноцінним джерелом історичної фонетики української мови.

Фіксація певних діалектних рис у давньокиївських писемних пам'ятках може свідчити лише про те, що в середині XI ст. та чи та діалектна риса вже існувала, а її формування за елементарною логікою слід віднести до давнішого періоду. Основні аргументи: 1) цілком імовірно, що нові діалектні риси були і в давніших писемних пам'ятках, які не збереглися; 2) традиційна давньоруська (церковнослов'янська) орфографія свідомо уникала будь-яких простомовних написань (отже, відсутність певної діалектної риси в пам'ятках ще не означає, що її не було в тогочасному усному мовленні); 3) поки народнорозмовна риса, виникнувши в діалектному середовищі, ставала настільки звичною для освіченого міського писаря, що мимовільно потрапляла до книг, минало багато часу. Отже, якщо стародавні писарі, усупереч традиції, припускалися помилок, відбиваючи нові мовні риси, то це означає, що на той час (а не з того часу!) така вимова не тільки стала характерною для відповідних народних говірок, але й міцно прижилася, усталилась у мовленні грамотної частини населення міст і монастирів. Отже, хронологізація появи мовних інновацій лише за свідченням давньої писемності не може дати переконливих результатів (вони можуть бути лише приблизним орієнтиром), тому твердження В. В. Німчука, що за допомогою писемних пам'яток «найпереконливіше хронологізуються мовні факти» [9, с. 423], вважаємо перебільшенням. Проте свідчення давньокиївських писемних пам'яток усе ж таки проливають певне світло на глотогенез ранніх праураїнців у доісторичний період.

Здається, уже ні в кого не викликає ні заперечень, ні сумнівів аксіома про те, що мова постійно перебуває в русі й розвитку. За одностайним визнанням більшості славістів, праслов'янська етномовна спільність розпалася не пізніше V–VI ст. н. е. і відтоді почалося формування окремих слов'янських етносів та їхніх мов. Постають закономірні питання: як саме після розпаду цієї етномовної спільності розвивалися колишні праслов'янські діалекти на території Східної Славії? Яких змін і на яких саме територіях зазнали вони від часу розпаду праслов'янської мови до появи писемних пам'яток у Київській Русі (тобто протягом майже п'яти століть)?

Звичайно, адекватно відтворити етномовні процеси на території сучасної України протягом I тис. н. е. неможливо, бо від того часу не маємо ні писемних пам'яток, ні авторитетних

свідчень тогочасних письменників, істориків, географів, мандрівників інших народів тощо. Але й непрямих свідчень, на нашу думку, цілком достатньо, щоб уявити напрям розвитку тодішніх етногенетичних процесів і вибудувати, хоч би гіпотетично, їхню модель. Наприклад, ми не маємо прямих доказів того, що перехід $g > \gamma$, спричинений у протоукраїнських говорах, імовірно, скіфським впливом, відбувся невдовзі після розпаду праслов'янської етномовної спільності. Але той факт, що слов'яни, які під час Великого переселення народів у VI ст. н. е. рухалися зі Східної Європи на Балкани, ще вимовляли вибуховий g , а східні слов'яни, котрі протягом VI–VII ст. стали проникати із Середньої Наддніпрянщини в басейн Десни й за Прип'ять, уже мали фрикативний приголосний γ (про це переконливо свідчить послідовне збереження g у південнослов'янських мовах і поширення у південноросійських говорах), досить чітко вказує на хронологічні межі трансформації $g > \gamma$: кінець VI – перша половина VII ст. н. е. Цілком зрозуміло, що цей процес не був єдиною інновацією в розвитку протоукраїнських говорів протягом другої половини I тис. н. е.

На думку видатного історика української мови, відомого фахівця з теорії субстрату О. Б. Ткаченка, виникнення чотирьох фонетичних рис, властивих тільки українській мові, а саме: сильний ікавізм, тобто наявність голосного i на місці колишнього \bar{y} (*діd, ліс, літо, сіно*) та в новозакритих складах на зразок *віз, кінь, стіл, осінь*, а також злиття давніх y , i у своєрідну українську фонему $и$, збереження м'якого, зокрема й кінцевого $[ц']$, пов'язаного з праслов'янським $[с']$ і втраченого в усіх інших слов'янських мовах і, нарешті, твердість приголосних перед e (із сильного \bar{y}) при м'якості кінцевого приголосного перед занепалим слабким \bar{y} (укр. *день*) – було зумовлене прямим чи опосередкованими впливом скіфоаланської мови [10, с. 14–25].

Відзначені процеси, якщо вони справді були зумовлені скіфоаланським субстратом, відбувалися ще в доісторичний період. До цього ж часу, найімовірніше, належать й інші фонетичні перетворення, результати яких масово засвідчені в найдавніших писемних пам'ятках київського походження. Оскільки ці пам'ятки досить пізні, то, очевидно, вони відбивають той етап, коли в поліських, наддніпрянських і

галицько-волинських говірок уже давно могли існувати мовні особливості, що нині сприймаються як українські. Тому ми повністю солідаризуємося з висновком В. В. Німчука про те, що «сукупність основних визначальних рис, що характеризують українську мову як лінгвосистему (насамперед звукову), чітко виділяється вже в XI–XII ст.» [9, с. 454].

Другим основним джерелом незамінного матеріалу для дослідження українського етно- і глотогенезу є діалектні дані. Проте вивчення сучасних народних говорів саме по собі ще не розкриває їхнього минулого, не дає змоги встановити абсолютної хронології того чи того мовного явища. Тому проектування сучасної діалектної ситуації в минуле потребує наукової обережності й зіставлення з досягненнями інших суспільних наук. Але значення діалектних даних для історично-діалектологічних досліджень надзвичайно велике. На думку Л. А. Булаховського, наші знання з історії слов'янських мов, принаймні ті, що стосуються фонетики й великою мірою морфології, здобуті в основному не з пам'яток, а з порівняльного опрацювання фактів живих індоєвропейських мов. «Наша мовна сучасність, і притому розмовно-народна, діалектна, у багатьох моментах, як свідчить історичний досвід мовознавства останнього століття, здатна подати чимало для реконструкції мовної давнини і навіть чи не більше, ніж саме вивчення пам'яток» [2, с. 14].

Саме в народному мовленні реалізувалися різні вияви внутрішнього розвитку кожної мови, у ньому виникли всі специфічні особливості, зокрема й української мови. За часів Київської Русі сільське діалектне мовлення в більшості її регіонів відзначалося мовною чистотою й еволюційною наступністю, що зумовлювалося різким протиставленням у ту пору села й міста. Відмінність сільської й міської культур уже в початковий період Київської Русі була досить помітною, а після запровадження християнства вона значно збільшилася. На противагу містам із їхнім різноетнічним і різномовним населенням, панівною християнською ідеологією та культурою, село зберігало споконвічну народну культуру, мову й тисячолітні язичницькі традиції. Отже, саме в мовленні, наприклад, давньоруських селян південного Полісся, Середньої Наддніпрянщини, Галичини, Прикарпаття, Поділля й Закарпаття виникали ті фонетичні й граматичні діалектні риси та лексичні

особливості, які стали характерними ознаками української мови. Ці території відзначалися історично засвідченою стабільністю етнічного складу населення, відсутністю глобальних міграцій і руйнівних катаклізмів. Ще з праслов'янської доби тут зберігалася наступність у господарюванні, звичаях та обрядах, етнографічних особливостях, декоративно-ужитковому мистецтві й у мовленні місцевого населення. Звичайно, межі окремих етнічних груп та їх діалектів могли частково змінюватися залежно від різних суспільно-політичних умов, проте ця обставина не впливала на існування основних етномовних ареалів протягом багатьох століть. Цей факт дає підстави в процесі дослідження ранньої історії східнослов'янських мов широко використовувати й свідчення сучасних народних говорів. Але при цьому мусимо зробити одне суттєве застереження: відтворюючи народно-мовну ситуацію давніх епох, методологічно неприпустимо застосовувати до реалій тисячолітньої давності сучасні норми, критерії та оцінки й переносити сучасний стан у далеке минуле, трактуючи давні мовні процеси і явища із сучасних позицій [7, с. 370].

Застосування сучасних критеріїв до давніх реалій спостерігаються в мовознавчій літературі й щодо хронологізації формування мов як окремих мовних систем. Зокрема, жваву дискусію й значний різнобій серед дослідників викликає час виникнення української мови. З якого часу слід починати її історію?

Залишимо поза увагою численні аматорські опуси, у яких некомпетентні автори шукають коріння української мови десь ще в кам'яному віці й приписують їй якийсь особливий статус не тільки серед слов'янських, але й серед мов усього світу. Проте й у працях, створених на наукових засадах, часто помітна поверховість, фрагментарність, недостатня методологічна виразність авторських позицій, іноді – непослідовність і суперечливість постулатів і висновків.

У науковій літературі трапляються твердження про те, що українська мова як самостійна мовна система існує з часу сформування всіх тих особливостей, що відрізняють її від інших мов (у такому разі це XVI–XVII ст.). Популярною є й думка про те, що «у визначенні окремоті мови, очевидно, вирішальною є самосвідомість її носіїв, усвідомлення ними своєї мови як

оригінальної, властивої тільки їм» [9, с. 359]. На думку В. В. Німчука, дослідники української мови, як правило, сплутують два аспекти цієї проблеми: виникнення й розвиток певної лінгвосистеми та історію цієї системи як найважливішого елемента автоідентифікації (самоідентифікації) й алоідентифікації (чужої ідентифікації) певного етносу. «Мовна свідомість моделює етнічну й навпаки – етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий самий вік, як його етнічна самосвідомість» [9, с. 360]. Отже, народ без чіткої етнічної самосвідомості – це народ безмовний?

Такий підхід непевний і необ'єктивний, оскільки переносить сучасні критерії в глибоку ретроспективу. Історія знає чимало ситуацій, коли через певні обставини (переважно політичні) той чи той народ тривалий час не мав етнічної самосвідомості, але при цьому користувався своєю досить розвиненою мовою, що існувала об'єктивно й була визнаною іншими етнічними спільнотами (наприклад, переважна більшість білорусів ще наприкінці XIX ст. на запитання «хто ви, якої нації?», відповідали: «мы тутэйшыя», але це не було й не могло бути підставою, щоб заперечувати існування білоруської мови).

Оскільки мова є невід'ємною ознакою етносу, можна стверджувати, що і її вік визначається віком відповідного етносу. Установлення науковими методами віку етносу, як і будь-якого суспільно-історичного явища (держави, міста, культурно-історичного регіону тощо) передбачає необхідність довести неперервність його життя від припущеного часу його виникнення [4, с. 62]. Наголосимо: саме *неперервність* етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу. Завдяки неперервності розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови цього етнічного організму протягом усього його життя [4, с. 66].

Неперервність культурно-історичного розвитку суспільства на території сучасної України з деякою гіпотетичністю простежується від середини II тис. до н. е., тобто від періоду появи в цьому регіоні слов'ян, що на той час уже сформувалися як окремий індоєвропейський етнос. Проте науково доведена й підтверджена безсумнівними археологічними матеріалами

неперервність розвитку матеріальної культури на протоукраїнських землях простежується лише від VI ст. н. е., тобто за останні 1500 років. Археологи чітко засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу традицій виготовлення посуду і спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині й Верхній Наддністрянщині, на Волині та в Галичині [4, с. 129]. Усе це є вагомою й цілком достатньою підставою для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими істориками, від середини I тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях протягом 1500 років розвивався один етнос, який від часів пізнього середньовіччя має назву українського [4, с. 67].

Формування українського етносу саме від середини I тис. н. е. чітко співвідноситься із загальними закономірностями етногенетичного процесу в тогочасній Європі. Як відзначають дослідники, саме із середини I тис. н. е., тобто після так званого Великого переселення народів і падіння в 476 р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, «простежується безперервний розвиток не тільки українців, а й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії, – французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків» [4, с. 63–64]. Отже, самотійна історія українців розпочалася синхронно із зародженням і формуванням інших європейських етносів. Виникнення мови окремого етносу, цілком природно, відбувається разом із формуванням самого етносу – часто задовго до появи в нього писемності й державності. Це – об'єктивний процес, на який не впливає усвідомлення чи неусвідомлення конкретною людністю своєї належності до того чи того етносу, визнання чи невизнання його іншими етномовними спільнотами.

Виникнення своєрідних фонетичних, граматичних і лексичних рис, притаманних українській мові, також розтягнулося на тривалий час. Деякі з них з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, які жили на території сучасної України протягом пізньопраслов'янського періоду, інші формувалися вже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (протягом VI–IX ст.), ще інші – в

Київській Русі IX–XII ст. і значна їх частина – у період нового етапу самостійної історії східнослов'янських мов, тобто після XI–XII ст.

За послідовністю виникнення можна виділити три основні шари найхарактерніших українських мовних особливостей, що сформувалися протягом відповідних історичних періодів:

1) граматичні риси (насамперед значна частина морфологічної системи) й лексика, успадковані від праслов'янської мови (V–VI ст. н. е.);

2) мовні особливості, що виникли в дописемний період формування української мови, зокрема й спричинені різними субстратними впливами (VI–X ст.);

3) нові фонетичні риси, зумовлені занепадом редукованих *ъ* та *ь* (XI – перша половина XII ст.).

Формування й розвиток конкретної мови, зокрема й української, можна умовно-схематично порівняти з життям людини, протягом якого вона переживає різні не схожі між собою етапи (немовля – підліток – юнацтво – зрілість), але при цьому залишається тією самою особистістю.

Якщо визнати, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності з другої половини I тис. н. е. почали формуватися окремі слов'янські етноси та їхні мови, то слід мати на увазі, що на зорі своєї історії українська мова, звичайно ж, істотно відрізнялася від сучасної. На тому етапі в ній ще переважали праслов'янські риси східного ареалу слов'янської прабатьківщини, але поступово з'являлися й нові (насамперед фонетичні), які не характеризували жодну з найближчих споріднених з нею мов. На наступних історичних етапах під дією внутрішньомовних законів розвитку, субстратів, політичної історії й т. ін. українська мова поступово набувала тих притаманних їй особливостей на всіх мовних рівнях, які виділяють її серед інших слов'янських мов¹.

Отже, початок формування української мови як окремої лінгвосистеми ми вважаємо початком її історії. На кінець XII ст. формування основних її визначальних рис переважно на фонетичному й морфологічному рівнях завершилося. На

¹ На нашу думку, найбільш вдалу періодизацію історії української мови як лінгвосистеми запропонував В. В. Німчук, із якою ми повністю солідарні з деякими застереженнями лише щодо термінології [див.: 9, с. 448].

подальший розвиток української мови, як і будь-якої іншої, впливали різноманітні соціолінгвістичні чинники, зумовлені входженням українських земель до різних державних утворень, неоднаковим рівнем етнічної й національної самосвідомості українців на різних історичних етапах у різних етномовних ареалах, впливами сусідніх слов'янських і неслов'янських мов тощо. Усі ці аспекти, як і більш глобальні, зокрема становлення української мови як мови української народності (нації), виходять за межі проблематики цієї статті, а тому тут ми їх не розглядаємо.

Підсумовуючи все сказане, відзначимо, що в проблемах, порушених у цій статті, є чимало дискусійних і не до кінця з'ясованих питань. Свої міркування й висновки ми в жодному разі не вважаємо істиною в останній інстанції й поділяємо справедливе зауваження Ф. П. Філіна про те, що історик мови «має бути завжди готовий до того, що його територіально-хронологічні визначення багато в чому будуть заперечуватися, виправлятися або навіть відкидатися іншими дослідниками» [13, с. 3]. Це саме стосується й більш узагальнених і суто теоретичних проблем. У ситуації, коли абсолютна більшість авторів статей і монографій на теми українського етно- і глотогенезу обмежуються лише констатацією загальних суспільно-історичних фактів та аналізом окремих рис мовної системи без викладу свого розуміння принципів етно- і лінгвотворення, навіть дискусійні публікації спонукатимуть до роздумів та нових пошуків і сприятимуть дальшому науковому поступу.

Література

1. Абаев В. И. Языкознание описательное и объяснительное: О классификации наук // *Вопр. языкознания*. – 1986. – № 2. – С. 27–39.
2. Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Л. А. Булаховський. *Вибрані праці*: В 5 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 9–216.
3. Васеко Е. Ф., Хабургаев Г. А. Проблемы славянского этногенеза на IX Международном съезде славистов // *Вестник МГУ. Филология*. – М., 1984. – № 2. – С. 16–18.
4. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997. – 256 с.
5. *Історія української мови*. Фонетика. – К., 1979. – С. 7–62.

6. Королюк В. Д. К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных германцев. – М., 1976. – С. 6–29.
7. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. – Житомир, 2006. – 448 с.
8. Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 190–234;
9. Німчук В. В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України: У 3-х т. – Т. 1, кн. 2. – К., 2005. – С. 351–468.
10. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство. – 1998. – № 2. – С. 14–25.
11. Третьяков П. Н. Этногенетический процесс и археология // Сов. археология. – 1962. – № 4. – С. 3–17.
12. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. – М.; Л., 1962. – 294 с.
13. Филин Ф. П. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков // Вопр. языкознания. – 1970. – № 5. – С. 3.
14. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. – Ленинград, 1972. – 655 с.

Grygoriy Pivtorak
Some Methodological Problems of Research History
of the Ukrainian Language at the Modern Stage

The author argues for a multifaceted approach in ethno- and glottogenetic studies using not only linguistic but also historical, archeological, anthropological as well as other data. He assesses both relevance and limitations of old written monuments and dialectal data as the principal sources for the study of early history of Ukrainian, also tentatively establishing the approximate time of its emergence as an individual language and discussing some «burning» methodological issues of historical linguistics.

Keywords: *ideological foundations, glottogenesis, Common Slavonic ethnolinguistic community, Proto-Ukrainian period, the Ukrainian language, substratum.*

ПРИЧИНКИ ДО ЗАКАРПАТСЬКОГО ДІАЛЕКТОГЕНЕЗУ

У статті на матеріалі фактів сучасної діалектології та писемних пам'яток запропоновано гіпотезу походження одного з територіально-мовних утворень української мови – закарпатського діалекту. Акцентовано увагу на деяких методичних і методологічних аспектах дослідження діалектогенезу.

Ключові слова: закарпатський діалект, діалектогенез, міжмовні контакти.

Насамперед хочемо звернути увагу на те, що, усупереч довгій традиції, нині в українському мовознавстві великого поширення набуває номен *говір* у значенні «діалект» (пор. *бойківський говір, гуцульський говір, закарпатський говір, західнополіський говір* і т. ін., через те, що він узаконений в енциклопедії «Українська мова» [44, с. 53, 125, 189, 196]. Уживання терміна *говір* із значенням «діалект» започаткував корифей нашої науки І. Верхратський у ХІХ ст. [6, с. 66]. Однак пізніше дослідження з лінгвогеографії чітко показують, що мовно-територіальні відгалуження української мови мають чотириступеневий характер (далі подаємо їх у порядку зростання параметрів): *говірка* (охоплює особливості живого мовлення одного або кількох поселень) – *говір* (кілька чи багато говірок, які мають спільні риси) – *діалект* (охоплює низку говорів) – *наріччя* (складається з кількох діалектів). Наприклад: *говірка села Довге Іршавського р-ну Закарпатської обл. – верхньонадборжавський говір* (об'єднує говірки населених пунктів, розташованих у долині верхньої течії річки Боржави, правого допливу Тиси, а саме сіл: Березники, Керецькі (Свалявського р-ну), Лисичово, Кушниця, Суха, Бронька, Довге, Приборжавське (Іршавського р-ну) Закарпатської обл.), *закарпатський* (середньозакарпатський) *діалект* (поширений в Україні в межах Закарпатської області, крім крайнього її сходу), у Румунії (на Мараморощині – у Вишавському та Сігетському районах біля кордону з Україною), у Словаччині (на крайньому заході Східнославацького краю коло кордону з Україною), *південно-західне наріччя* (його утворюють діалекти:

закарпатський, лемківський, бойківський, гуцульський, наддністрянський, подільський та ін.).

Фактично діалект є центральним об'єктом ареалогії, оскільки відповідний об'єкт, як правило, охоплює вивчення досить великої кількості елементів структури на порівняно великій території.

Кожен діалект мови є унікальним, неповторним, але окремі діалекти характеризуються як з погляду його місця на мапі мови та специфічною історією його структури. Такі діалекти нерідко є підґрунтям для субетнічної свідомості, котру можна використати для політичних маніпуляцій. Та й узагалі лінгвальні можливості діалектів, їхній потенціал – дуже високі. Знаний лінгвіст нового часу Макс Вайнрайх (Вейнрейх) сказав: «Мова – це діалект, у якого є армія та флот» [12] (правда, цілковитої впевненості в тому, що це твердження належить саме йому, немає). Розвиваючи цю ідею, ми б сказали: окрема (етнічна, національна) мова – це діалект плюс власна держава його носія. Й у наш час спостерігаємо намагання утвердити як окремі слов'янські мови, наприклад, боснійську та чорногорську у відповідних нових державних утвореннях – Боснії та Чорногорії. Але для визнання етнічної мови не обов'язковою є державність відповідного народу. У світі нині налічується близько 2500–3000 мов. Членами ООН на кінець 2014 р. були 193 держави. Офіційних мов у світі близько 100. Наявність писемно-літературного узусу або кодифікації є типовою, та не обов'язковою ознакою окремішності мови.

Походження діалекту, говору, навіть говірки висуває майже ті ж проблеми й потребує тих же методів дослідження, що й етнічної мови взагалі. Власне історія діалекту є складовою частиною історії національної мови. Не дарма історію структури етнічної мови іноді називають історичною діалектологією.

Методологія дослідження діалектогенезу принципово не відрізняється від методології вивчення походження окремої етнічної мови (етноглотогенезу). Але, на жаль, досі не створено теорії або типології етноглотогенезу. Ми спробували торкнутися загальних питань формування окремої мови у двох статтях, присвячених українському глотогенезові [24, с. 190–193; 25, с. 353–361].

У процесі з'ясування походження певного діалекту постає питання, як давно його творці й носії живуть на теперішньому

терені: чи вони тут споконвіку, чи звідкись переселилися на їхню нинішню територію, яке відношення їхні предки мають до слов'янської прабатьківщини.

Як відомо, існує кілька поглядів на те, на якій території первісно жили праслов'яни, на праслов'янську прабатьківщину. Давно висловлено думку, що самоназва *словѣне* (< *slověne) веде до Дніпра. До неї пристали й ми. Прадавньою слов'янською назвою Дніпра була **Слова*, на що вказує старий український гідронім *Слов-ута* на позначення цієї ріки. Власне *словѣне* – це мешканці, котрі живуть біля **Слови* – Дніпра (**Словути*, *Слав-ути*).

Широковідомою є також Висло-Одеська теорія прабатьківщини слов'ян.

Від нашого літописця Нестора йдуть міркування: «Во (в ин. сп. – *по*) мнозѣхъ же времѣнѣ(х). сѣли суть Словѣне по Дунаеви. гдѣ естъ ныне Оугорьска земла. и Болгарьска. [и] ѿ(т) тѣхъ Словѣнъ разидошасѣ по землѣ. и прозвашасѣ имени св(о)ими. гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ...» [35, с. 5-6]. Середню Наддунайщину прабатьківщиною слов'ян уважало багато істориків і філологів. У новітній час цю гіпотезу обґрунтовував російський академік О. Трубачов. Вона викликала жваву дискусію [42, с. 88–97, 105–112, 118–143, 246–269, 310–391 та ін].

О. Трубачов склав схематичну мапу (№ 7) «Древние славянские диалекты на Среднем Дунае», на якій прасхіднослов'янські діалекти позначено на терені на схід від лівого берега ріки Тиси [42, с. 389]. Видатний славіст пристав до думки про існування в сиву давнину дако-слов'янського пласта в Семигоді (Західна Румунія). Він, зокрема, писав: «Отже, ареал давніх слов'ян на Дунаї можна було б собі в'явити як землі, що населені предками всіх слов'ян і охоплюють Угорську низину, на сході – частину Трансильванії та Банату, на заході – частину Нижньої Австрії, на півдні – смугою – якусь частину пізніших південнослов'янських територій» [42, с. 364–365]. Серед можливих реліктів дакослов'янщини О. Трубачов наводить лексему *zǎrǎdǎ* «сніг» в румунських говорах Трансильванії, яку співвідносить із північноросійським діалектним словом *zanád* «занесення стежки снігом» [42, с. 365]. Однак у карпатських діалектах української мови є утворення, до яких ближчим є цей

румунський діалектизм: *západ* «глибокий і важкопрохідний сніг» (закарпатський діалект), *západь* «великі замети снігу» (гуцульський діалект) [45, с. 274] Пор. також: *западний* 1. «багатий снігом», 2. «сильний, густий, рясний» [сніг] [39, с. 138], *западній*... -а зима «багатий снігом» [9, с. 260]. Дериват *západь* зафіксовано аж на Наддніпрянщині (Черкаський повіт): *západь* «глибокий сніг» [38, II, 75]. Дослідник твердить, що топоніми *Ohaba*, *Ohabîța* в Західній Румунії найближчі до давньоруського *охабити* «залишити, покинути» [42, с. 365]. Проте ще ближчі до них українські діалектні апелятиви *охáба* 1. «гнила колода», 2. «калюжа, болото, старе русло ріки», *охáб* 1. = *охáба* 2; 2. = *охáба* 3 [38, III, с. 78]. Пор. *охабляти* / *охабити* «залишати, покинути» [38, III, с. 78]; *хабник* «чагарник» [38, IV, с. 382]. В Українських Карпатах засвідчена низка топонімів: *Ochab*, *Ohab*, *Ochabiště*, *Oxáb* (Ухáб), *Охабище*.

О. Трубачов услід за Г. Райхенкроном подає румунське західне діалектне слово *zapor* «кір, скарлатина» і для порівняння наводить російський номен *зáпор* із семантикою «хворобливий стан рук або ніг, сильно остужених або під час відігрівання» [42, с. 365]. На нашу думку, доречно згадати український розмовник іменник-плюраліатантум *зашпори* «гострий біль від морозу, холоду», який уживається у виразах *зашпори зайшли* (*позаходили*) «з'явилося відчуття гострого болю від морозу, холоду (звичайно в пальцях рук, ніг)», *зашпори відійшли* (*одійшли*) «припинився біль від морозу, холоду (звичайно в пальцях рук, ніг)» [40, III, с. 417]. Пор. з цим само значенням *шпори зайшли* (*позаходили*) [40, IX, с. 515]. Походження іменника *зашпори*, *шпори* в цьому виразі затемнене. О.Б. Ткаченко лексеми *зашпори*, *шпори* «зашпори» етимологізує в одній статті зі *шпара* [7, VI, с. 457] «щілина тріщина». Ця етимологія надто сумнівна, бо на підставі її дуже важко уявити собі розвиток семантики іменника. Ближче до істини підійшов В.М. Мойсієнко, котрий на підставі поліських варіантів фразеологізму – *зашл'ї спáр'ї у рук'ї*; *заход'ац'а рук'ї с пари* [16 с. 82.] – етимологію номена *зашпори* та под. [15, с. 85-87] шукає в назві *пара* «вода в газоподібному стані». Гуцульський [33, с. 63] і Закарпатський [37, с. 105] діалектні варіанти деривата *зáпар'ї* «зашпори» ще раз засвідчує *пар-а* в корені досліджуваного слова. Пор. ще сербські: *запара* «духота; спека»,

спара «духота (зокрема перед дощем)», болг. *запаря* «почати пекти (про відчуття)».

Зв'язок значення румунського діалектного слова *zapor* «кір, скарлатина» із семантикою розглянутих вище слов'янських назв важко довести.

Залишком дакослов'янщини деякі вчені вважають карашевського (крашованського) говору «сербохорватської мови, у котрому, як і в північнослов'янських мовах, існує рефлекс флексії *-ъть* в орудному відмінку однини *-о-основ* (а не продовження форми *-оть*, що була характерна для південнослов'янських мов)» [42, с. 365, 363]. Але тут можна вбачати давню аналогію до закономірної флексії *-й-основ* – *-ъть*.

Немає бездоганих доказів того, що румунські говірки Трансильванії перейняли пом'якшення зубних приголосних перед *e*, *i* «польсько-словацького типу, невідоме, наприклад, південним слов'янам, а зі східних – українцям» [42, с. 365, 363]. М'які приголосні перед *i*, *e* характеризують декотрі діалекти східного наріччя болгарської мови [41, с. 121.].

Повернення до Несторового твердження про дунайську прабатьківщину слов'ян потребує подальшої аргументації. Можливо, на Середньому Дунаї була слов'янська прапрабатьківщина, про яку зберігали пам'ять і в майбутній Східній Славії. За картою О. Трубачова, як зазначалося, носії прасхіднослов'янських діалектів перебували на теренах на північ від Дунаю на лівому березі ріки Тиси [42, с. 389].

Коли прийняти думку, що прабатьківщина слов'ян – це Середня (Угорська) Наддунайщина, яка характеризується рівнинним рельєфом, виникає питання, звідки в південних слов'ян така багата географічна номенклатура на позначення гірського рельєфу, яка корелює з українською карпатською, а також і інші численні карпатоукраїнсько-південнослов'янські тотожності [17, с. 294–313; 2]. Ці карпатоукраїнсько-південнослов'янські спільні риси, насамперед – у лексиці, пояснювано або як свідчення карпатської міграції південних слов'ян [11, с. 222–232], або як можливе відбиття спільних процесів у мові предків сучасних південних слов'ян і предків закарпатських українців, коли вони безпосередньо контактували до приходу угорців на свою нинішню територію проживання [19, с. 16; 23, с. 91–93]. Цієї проблеми торкнулися ми в доповіді

на XIII Міжнародному з'їзді славістів у Любляні [11, с. 276; 26, с. 18–31.], зазначивши, що вивчення карпатоукраїнсько-південнослов'янських лексичних паралелей і збігів сприятиме з'ясуванню місця прабатьківщини українців та південних слов'ян. Слов'янські говори під східною частиною Карпат – однозначно українські, а не залишки гіпотетичної дакослов'янської мови. І. Панькевич показав, що в Семигороді в XIV–XV ст. є незаперечні сліди українців, які тут мешкали в давнину, контактували з південними слов'янами, котрі, проте, не творили суцільного масиву й були асимільовані румунами [29, с. 211–240].

Німецький ономаст Ю. Удольф (Jürgen Udolph) 1979 р. опублікував студію про слов'янську гідронімію у зв'язку з проблемою прабатьківщини слов'ян і дійшов висновку про те, що вона була на північних схилах Карпат. [65].

У минулому столітті висунуто й інші міркування про місце слов'янської прабатьківщини. Прагнучи деякі з них якимось чином урахувати, знаний американський славіст Х. Бірнбаум, писав: «Що стосується проблеми походження слов'ян і місць їхнього найдавнішого розселення, то уявляється можливою – крайньою мірою, в деяких відношеннях – комбінація деяких ідей, висловлених в останні роки Голомбом, Удольфом, Трубачовим, Шенкером, Лантом і Кунстманом. Можливо, що етнічні групи, котрі ідентифікуються як слов'янські, вперше з'явилися у вигляді невеликих родових об'єднань у Середній Наддніпрянщині та суміжних регіонах, які простягалися до північних схилів Карпатських гір. Їхні предки, яких ще не можна вважати слов'янами, в більш ранній час також могли жити на Верхньому Дону або суміжних регіонах. Із території, що приблизно співпадає з сучасною Правобережною Україною, частина слов'ян (але безсумнівно не всі) пізніше, очевидно, перейшла різними перевалами через Карпати або обійшла цей гірський ланцюг, досягнувши в результаті Середньої Наддунайщини, і незабаром рушила далі на південь. Лише в час панування аварів (напевне, змішуючись або в союзі з ними) слов'яни склалися у відносно монолітну й дуже однорідну етнолінгвістичну [!] групу. Саме з Балкан і територій, що до них прилягали з півночі, численні слов'яни (після їхніх спільних з аварами невдалих набігів на Візантію й навіть більшою мірою після розгрому аварів військами Карла Великого в 790 роках)

знову рушили на північ. Точніше кажучи, вони рухались тепер у двох напрямках: на північний схід, іншими словами, з басейнів Дунаю й Тиси на територію нинішньої Західної України, заселивши згодом частину Європейської Росії, а також на північний захід, у сучасну Чехословаччину, Центральну й Північну Німеччину» [3, с. 45–46]. Він ще раз підкреслив, що первісна, найдавніша прабатьківщина слов'ян могла бути в Правобережній Україні, а вторинна прабатьківщина слов'ян розташовувалася на Балканах і в Середній Наддунайщині, де вони жили пліч-о-пліч з аварами [3, с. 46].

Як би там не було, Підкарпаття протягом давньої історії належало до теренів, близьких до гіпотетичних прабатьківщин слов'ян і потенційно могло бути територією, яка була на шляху до місць сучасного життя слов'янських народів різних груп.

Не визнаючи територію Середньої Наддунайщини прабатьківщиною слов'ян, не ставимо питання про те, що предки підкарпатців на своїй нинішній території мешкають споконвіку. Визначальні риси української мови наявні в усіх говорах закарпатського діалекту. Давня самоназва тутешнього населення – *русини, руснаки* – веде нас на терени на схід від Карпатського хребта (принаймні на Прикарпаття). Але це не означає, що предки носіїв закарпатського діалекту на нинішніх теренах поселилися порівняно пізно, десь у XIII–XIV ст., як це твердять деякі угорські [64, с. 95.] та й поодинокі місцеві [52, с. 5–7.] історики. До першої половини XIII ст. документів про територію Підкарпаття збереглося надто мало. Про русинів на різних територіях історичної Угорщини є відомості з XI ст., але про українськоруські поселення на долинах передгір'я Підкарпаття впевнено можна говорити з XII ст. [31, с. 60–88.]

Підкреслимо, що найперша особливість, яка виділила давньоукраїнськоруську мову від інших, є перехід *е* в *о*, *ь* у *ъ* після історично м'яких приголосних перед твердими приголосними. Вона притаманна нині всім діалектам української мови, між ними – і закарпатському: *жонá*, але *женитис'а*, *йогó*, *син'ого* і т. д., *чорний* < чърныи, але *чернити*, *льон* < л'ънъ < л'ьнъ, *пеньок* < пьн'ъкъ < пьн'ькъ.

Притаманне лише українській мові явище переходу *е* > *о*, *ь* > *ъ* після історично м'яких приголосних перед складом із твердим приголосним також зафіксоване на давньому Підкарпатті: *de*

aqua *Chornawoda* (1270 p.), de *Charnawoda* (1299 p.) [56, с. 543, 536] тощо, тобто **čьrna* (< **čьrna*) *voda* ‘чорна вода, за темним кольором річки’. Однак пор. і ad fl-m *Chernauoda* (1282 p.) [56, с. 537].

Закарпатському діалектові притаманна така кардинальна характерна риса української мови, як чергування етимологічного голосного *o* з іншими голосними, залежно від відкритості й новозакритості складу, у якому він займає позицію. Тут маємо три рефлекси *o* в новозакритому складі: *y*, *ÿ*, *i* – *стул*, *стÿл*, *стіл*.

Існують дві думки про шлях переходу *o* в інші звуки в новозакритих складах – через стадію дифтонгів, на якій зупинилися діалекти північного наріччя української (що широко відомо) або безпосередньо шляхом «стиснення». Аргументи прихильників обох поглядів докладно розглянув В.М. Мойсієнко, показавши, на його думку, їхні переваги та вади [14].

Ми переконані, що зміни етимологічного *o* відбувалися через дифтонгічну стадію, інакше важко пояснити, чому цей звук «стискався» в різні голосні – *y*, *ÿ*, *и*, *i* тощо. При цьому необхідно наголосити, що дифтонгічна стадія змін *o* в інших голосних наявна не лише в північному, але й у південному наріччі української мови – у деяких гуцульських говорах на терені Сучавщини (Румунія) [36, с. 39–42].

Імовірно, найдавнішим рефлексом етимологічного *o* в досліджуваному діалекті є *y*.

Один із найперших випадків фіксації *y* на місці *o* в закритому складі маємо в імені русина – українця в Трансильванії (комітат Красна). У Варадинських регестах (реєстрах) під 1214 р. роком занотовано: *nomine Chedur*, *genere Ruthenum* [57, с. 180], тобто йдеть про Федора [30, с. 66].

Автор Галицько-Волинського літопису під 1235 р. пише, що князь Ростислав, тікаючи від князя Данила? «бѣжа во Оугры поутемъ имже идаше. на Борсуко(в) дѣлъ. и прииде к бани. рекомѣ *Родна*. и ѿ(т)тоуда иде [во] Оугры» [34, II, с. 778]. В угорських грамотах цього часу топонім зафіксовано в двох варіантах *Rodna* (1243 p.), *Rodana* (1250 p.) та *Rudana* (1241 p. та ін.) [56, с. 562]. Видатний угорський етимолог Л. Кішш у назві вбачає праслов'янський корінь **rud-a*, оскільки в старовинній

Родні був один із найзначніших рудників срібла [58, с. 393]. Проте не виключено, що в основі досліджуваної назви корінь *род-ити(ся)* – *родьна*, бо за давніми уявленнями мінерали, як і живі істоти, народжуються (пор. сучасне слово *родовище*, рос. *месторождение*) [21, с. 141]. Допускаємо, що форма *Rudana* відбиває зміну етимологічного *o* на *y* в новозакритому складі.

Ойконім *Кушниця* (село Іршавського р-ну Закарпатської обл.), засвідчений 1318 р. у спотвореному вигляді *Cusmusa* [56, с. 543], а 1383 р. й пізніше – *Kuchnyche* [61, с. 77.], мабуть, походить від праслов'янського апелятива **košnica* «кошик, плетений вулик» [48, 11, с. 197], «пасіка» (?). Пор. *kŭsh* 1. «плетений із соломи вулик», 2. «димохід на старовинних великих печах»; 3. «видовжена споруда з дощок, лат для зберігання качанів кукурудзи» (с. Довге).

У басейні верхньої течії р. Боржави в латинськомовній грамоті 1463 р. згадано потік *Kuzi* [61, с. 457], тобто *кузій*, із у на місці *o* в новозакритому складі (праслов'ян. **kozьjbъ*) (пор. у верхньонадборжавському говорі *коза* 1. «коза», 2. «сарна», зрідка).

Не вдається однозначно пояснити написання назви *Zabouch*, занотованого 1268 р. [56, с. 534] Це може бути онім від апелятива *бокъ* «бік» (пор. *збіч* «затишне місце, затока» [38, II, с. 6]) із голосним неоднорідного творення з елементом *y* на місці етимологічного *o* в новозакритому складі. Його можна трактувати і як похідний елемент від апелятива *бовч* «ковбана в річці», «вимита водою калюжа» [8, I, с. 219].

Голосний неоднорідного творення з елементом *y* можна вбачати (але не категорично твердити) в написанні ороніма *Luuior* 1341 р. на сучасній Іршавщині (пор. також назву гори *Luuar*, засвідчену 1339 р. [56 с. 533] на терені коло села Білок). Безсумнівно, цей онім походить від ботаноніма *яворъ* (пор. топоніми *Javor*, *Javir*, *Явор*, *Явур* на Підкарпатті [31, с. 113, 218]).

Про дифтонги як проміжну стадію переходу *o > u* свідчать й інші слов'янські мови (щоправда, умови, позиції дифтонгізації не такі ж, як в українській мові).

Так, у чеській мові на місці *ó* (довгого *o*) десть на межі XIV–XV ст. виникає дифтонг *uo*, що згодом у XV ст. монофтонгізувався в *u*: *bóh > b^uóh > buoh > bu^oh > búh (bůh)* [60 с. 105–106, 113–114] (залишком старої графіки є те, що над

таким *и* нині накреслено маленьке *о* – *û*: *kûže* «шкіра, кожа», *stûl* «стіл»).

Дифтонгізація довгого *ó* в словацькій мові почалася в XIII ст. [62, с. 49–51; 63, с. 431–434]. Дифтонг *uo* в багатьох словацьких говорах і в літературній словацькій мові зберігається понині: *kôl* «кіл», *kôň* «кінь», *kôra* «кора», *dôvera* «довір'я» і т. д. (*ô* позначає дифтонг).

Стосовно шляху переходу *o* в *и* польській мові (графічно позначається через *ó*: *kóň* «кінь») – дифтонгізація або «стиснення» – дотепер точаться дискусії між лінгвістами [53, с. 135–149].

У деяких південно-східних болгарських говорах у наголошеному складі голосний *o* перейшов у голосний у під наголосом перейшов голосний у: *стул* «стіл», *нус*, *гул* «голий», *муї* «мій», *ул* «віл», *густ* «гість», *нуш* «ніч». Допускають, що в переході *o* > у був проміжний етап із дифтонгом *ou* [41, с. 138].

Характерним для закарпатського діалекту є лабіальний голосний *ÿ* (лабіальний *i*) на місці етимологічних *o*, *e* в новозакритих складах, поширений, грубо окреслюючи, на території між ріками Латориця й Ріка та деяких прилеглих до неї теренах [1]. Порівняно з уканням це явище засвідчене доволі пізно, особливо в кириличних текстах. У кирилиці, як відомо, не було букви на позначення лабіального *ÿ*, і він недосконало позначався літерами у, особливо – ю. Можливо, через у, ю лабіальний *i* відбито в Скотарському Євангелії 1588 р.: бы(л) збавлю(н), (мо)гль быти и(з)глажоу(н) [20, с. 11]. Але тут не виключене відображення укання.

Переконливі свідчення про *ÿ* спостерігаються в пам'ятках XVII ст. – XVIII ст.: *о тюмъ* «о тім», *годюля* «годівля» [55, с. 485; 27, с. 73, 90–91].

Надійніші свідчення про перехід *o*, *e* > *ÿ* дають тексти, написані латинською графікою, але й такі пам'ятки не завжди адекватно відображають українську фонетику.

У зафіксованому 1460 р. на верхній Надборжавщині ойконімі *Jablincza* Л. Деже вбачає розвиток звукосполучення типу *tlýt* у *tlyt* [5, с. 63], а насправді тут *i* на місці *o*. Нині на зазначеному терені функціонує топонім *Йáблѹнц'а*, в якому відбито *o* > *ÿ*, адже праслов'янською формою є **ablony* [51, I, с. 42–43] із **ablъnъsa* було б **йáблон'ц'а*.

Малоймовірно, щоб у латинськоалфавітному написі *Jabłincza*, було вже ікання; скоріше тут – недосконало передане *ŷ*-кання.

В угорських латиномовних грамотах засвідчено досить багато написань *ŷ* на місці *o*, *e* в новозакритих складах. Задokumentовано немало *o*, *e* > *ŷ* в таких позиціях у текстах із територій, де раніше було укання [27, с. 83–95].

Перехід *ŷ* > *i* легко пояснити делябілізацією *ŷ*. Малі діти, які вчаться говорити, на місці *ŷ* на теренах *ŷ*-кання часто вимовляють *i*. Це ми спостерігали особисто в селі Довге на Іршавщині.

Шлях витворення *ŷ* з якихось дифтонгів змодельовати можливо, однак перехід монофтонга *u* в монофтонг *ŷ* дуже непросто. Оскільки звук *ŷ* спостерігаємо переважно на територіях Мукачівської та Маковицької домінцій, які в Угорському королівстві одержав у XIV ст князь Федір Корятович (Коріатович), котрий, позбавлений власності на Поділлі чи Волині, приїхав із своїми підлеглими на Підкарпаття, допускаємо, що сюди *ŷ*-кання привезли його волиняни та подоляни, тобто укання було витіснене *ŷ*-канням. Варто звернути увагу на те, що в *ŷ*-кальних говорах є залишки укання в деяких словах, наприклад, у прикметнику *ру́ный* «рівний», іменниках *году́ля* «материне молоко», *ба́туг* (*ба́тух*) «батіг», в ойконімі *Кушниця*; в прийменниках *уд* (і префіксі *уд-*) «від» (щоправда, у цьому випадку *u* може бути на місці ненаголошеного *o*, бо праслов'янською формою відповідних елементів була **ot* (**ot-*) [54, X, с. 607], *пуд* (*пуд-*) «під» (праслов'янськ. **podъ* [54, XI, с. 671]) та ін. Бачимо, що заміна сталася в словах деетимологізованих у свідомості мовців. На заміну *u* на *ŷ* свідчать і деякі гіперизми, наприклад: *чу́хати* «чухати» (пор. *чїхати*) [46, с. 430], *шўпати* «чухати», *кўз'н'а* «кузня».

Імовірно, з корятовичівцями на Підкарпатті з'явилися деякі слова, зокрема *вызўр* «вікно», *ба́т'ко* «священик», *ба́течко* «хрещений батько», *грóші*, *пан* та ін. (такі лексеми варто шукати далі).

Думаємо, що з новими *ŷ*-кавцями пов'язаний тип назв поселення із суф. *-ови-ця*, *-еви-ця* співвідносним з новішим *-ів-к-а* < **овъ-к-а*. Такі ойконіми поширені від півдня межиріччя Ріки

й Латориці до самих верхів'їв басейну останньої: *Мишкарьовиця, Біласовиця*.

У верхній частині басейнів річок Латориці, Ріки у-кання згодом було витіснене іканням.

Напевне, в первісному найменуванні Іршави *Makszemhaza* задокументованій 1341 р. та антропонімі *Makszem* (1342 р.) [55, с. 541] відбито суто український передньо-середній голосний звук *и*. Це ж маємо й у назві *Verpelipec* (1463 р.) [61, с. 457], тобто *верх* («над») Пилипець.

Угорські латинськомовні грамоти XIII ст. у топонімах на території нинішнього Закарпаття фіксують повноголосся: *Bereg* (1214 р.), *Beregh* (1232 р.) [56, с. 530] тобто *берег* (у закарпатському діалекті 1. «берег», 2. «гора»), поселення *Harabur* (1300 р.), *Harabor* (1324 р.) [56, с. 540] та ін., тобто *хоробръ*; місцевість *Harastov*, *Harazthou* (1393 р.) [56, с. 544], тобто *хворостовъ*; потік у басейні Латориці *Polona* (1321 р.) [56, с. 539].

Оскільки в угорській мові уникаються дві приголосні поряд шляхом уведення між ними голосних, подані вище випадки можливого повноголосся не вважаємо бездоганними.

Українські рефлексі поєднання редукованих голосних із плавними приголосними спостерігаємо у відапелятивних топонімах: *Zyrnuia* (1270 р.), *Zerne* (1332 р.), *aguam Zyrnuia* (1393 р.) [56, с. 549, 544], тобто **sъrньja* від **sъrna* «сарна» (закарп. діал. *серна́*) (пор. сучасне с. *Серне*); *ad fl-m Merthuice* (близько 1248 р.) (пор. спотворене *Mercice* 1282 р.) [56, с. 537], тобто **mъrtvica* (пор. у с. Макарове в Мукачівському р-ні Закарпатської обл.: потік *Мертвиця*) [32, с. 48] Про апрелятив **mъrtvica* [51, XXI, с. 142–143]; топонім – назва місця (*locum*) *Kyrnyche* (близько 1248 р.), тобто **krъnica* «криниця» [50, XII, с. 158–159] (в закарпат. діалекті – *кърниця, кърниця, керниця*).

Угорські латиномовні грамоти досить рано засвідчують *і* на місці **ѣ* в топонімії Підкарпаття. Десь біля села Велика Добронь на Ужгородщині в 1321 р. зафіксована назва поля *Pohorila* [56, с. 539], а в 1338 р. ойконім *Bylke* [56, с. 533] – назву нинішнього села *Білки* Іршавського р-ну. На близькому терені біля села Лоня, що тепер в Угорщині біля українського кордону, задокументовано в грамоті 1393 р. назву болотистої місцевості *Medwuge* [56, с. 544] (< **medvѣdъje*) – дериват – прикметник від композита **medvѣdъ* «ведмідь».

У закарпатському діалекті є поодинокі риси, котрі почали формуватися, напевне, ще в ранній давньоруськоукраїнський період.

Імовірно, результатом одного дуже давнього фонетичного процесу є специфічні форми минулого часу однини чоловічого роду в досліджуваному континуумі типу *прив'у́г* (*прив'у́х*), *зам'у́г* (*зам'у́х*), *запл'у́г* (*запл'у́х*), *зб'у́г* (*зб'у́х*) – *приві'у́г* (*приві'у́х*), *замн'у́г* (*замн'у́х*), *запл'у́г* (*запл'у́х*), *збуг* (*збух*), тобто відповідно «привів», «підвів», «заплів», «сколов рогами».

Першим звернув увагу на таку форму на Іршавщині – *нові'х* – І. Верхратський, яку пояснив впливом аориста – заміну кінцевого *у́* на *х* [4, с. 83]. Цієї версії не відкинув І. Панькевич, котрий досліджуваним формам присвятив окрему статтю [27, с. 1–5]. Він застосував до українських форм типу *приві'х* тощо пояснення Яна Гебауера чеських діалектних форм *neslch*, *neslach*, *bylch* і под. як таких, котрі постали під впливом *bych*, що втратило семантику аориста й залишилося засобом творення форм умовного способу. Наш знаний лінгвіст писав: «Се пояснення Гебауера можна сміло примінити і до наших форм: *приві'х*, *замі'х*... Форми аориста на *х* ледве чи пережили довше як XIV вік... І в наших карпатських говорах же і до нині форма «бых» в зложені способу услівного (кондіціонала) зовсім так, як в чеській мові. Звідси закінчення *-х* перейшло на дієприложник часу минулого II, коли він був уживаний в способі услівнім, а опісля і остало в формах часу минулого прямого способу. Се окінчення *-х* додавалося вже до визвукового *-у́*, що повстало на місці *-ль*, а се визвукове *-у́* асимілювалося до попередньої лябіялізованої голосівки дуже легко, бо само було артикульоване при помочи губ без експльоції. Приміром такої ассиміляції живі і тепер в околицях Сваляви, де чуємо фонemi: *приві́*, *замі́*, *запл'я́*, *збі́*» [27, с. 4–5]. Дослідник цей процес моделює: *привель* > *привюл* > *привю'х* > *привюх* і відповідно *привель* > *приві́л* > *приві'у́* > *приві'у́х* > *приві'х* [27, с. 5] тощо.

Однак таке пояснення не дає відповіді на питання, чому описаний процес охопив лише дієслова, основи котрих у теперішньому часі завершуються на приголосні *т* і *д*, наприклад: *мести* – *мет-у*, *вести* – *вед-у* тощо. Дослідників ізбиває з пантелику кінцевий приголосний *х* у кінці відповідних форм, який вони сприймають за первісний. Насправді тут маємо

оглушення (типове для південно-західного наріччя української мови) приголосного *z* у *x*.

Тлумачення І. Панькевича справедливо заперечив Г. Геровський. Він звернув увагу, що форми минулого часу жіночого роду і форми множини цих дієслів подібні до форм дієслів із іншими основами: *plela, mela; pleli, meli* тощо і наголосив, що «кінцеве *-hl* у цій формі виникло, очевидно, з *tl, dl* ... тобто звук *t* або *d* перейшов тут у звук *h*», мабуть, через стадію *g*. Автор відзначив: дещо подібне до цього закарпатського явища фіксують старовинні пам'ятки зі Пскова та його околиці, які фіксують явище переходу групи *dl, tl* у *gl*, обмежене формою множини [5, с. 466]. Пор.: *блуглися, привегли, соусрѣкли* та ин. [13, с. 184] Якого-небудь зв'язку між цими закарпатським й старопсковським явищами шукати годі.

Допускаємо, що ще до спрощення груп *dl, tl* у *l* в пражкарпатському діалекті праукраїнської мови сполука *dl > gl*, а *tl > kl*, а далі – *kl* у *gl* з подальшим спрощенням одної групи *gl* у *g*. У кінцевому результаті, як і праслов'янський *g*, цей «новий *g*» у досліджуваній формі перейшов у фрикативний *ɣ*, далі – в гортанний український *h* (*z*).

Про час переходу *g > h(ɣ)* у слов'янських мовах у славістів немає одностайної думки. М.А. Жовтобрюх, розглянувши різні версії щодо хронології *g > ɣ*, дійшов висновку, що «принаймні окремим діалектам Подніпров'я задньоязиковий фрикативний [ɣ] був відомий уже в IX–X ст.» [10, с. 168] Ю. Шевельов натомість твердив, що «спірантизація *g* сталася у другій половині XII ст. та / або на початку XIII ст.», що «спірантизацію *g* слід датувати кінцем XII – початком XIII ст.» [47, с. 450, 453].

Підкарпатські топоніми українського походження в латиномовних грамотах явище переходу *g > h* відображають із другої половини XIII ст.: 1270 р. – потік *Hillinnua*, 1393 р. – *Hylinwa* [56, с. 544] (тобто *Глинна*, від *глина*), 1321 р. – поле *Poharila mezey* [56, с. 539] (тобто *Погоріло* або *Погоріла*), 1383 – село *Horyncha* (нині – *Горігчове*, від імені **Горінець* [58, с. 354]), 1336 р. – село *Dolha* [5, с. 63] (нині – *Довге*) тощо.

Отже, досліджувані структури типу *привѣѹг – привѣѹг* могли з'явитися принаймні не пізніше XIII ст. Закарпатські писемні пам'ятки їх фіксують із XVI ст. – Нягівські повчання на Євангеліє (дійшли в списку XVIII ст.): *вывѣѹгъ ихъ изъ Египта; привѣѹгъ насъ; привѣѹгъ и ... поганы* [31, с. 128, 151, 193–195].

Варто зазначити, що й у новий час у закарпатському діалекті в іншомовних запозиченнях сполуки *тл*, *дл* переходять у *гл*, наприклад: *pánглик* «стрічка» (угор. *pántlika*), *ші́нгла* «гонт» (нім. *Schindel*), *шпру́гл'а* «струдель» (нім. *Strudel*).

Варто при цьому сказати, що видатний лінгвіст ХХ ст. М.С. Трубецької допускав існування в дописемний період у східнослов'янському континуумі двох діалектів, у яких виділив чотири відповідності: «1) севернодревнерусскому смычному *г* соответствовал в южнодревнерусском спирант *γ*; 2) звуки *ѣ* и *с* в южнодревнерусском строго различались; в севернодревнерусском они, напротив, совпали; 3) праслав. *tl*, *dl* регулярно давали южнодревнерусское *l* и севернодревнерусские *kl*, *gl*; 4) группы *šč*, *ždž* остались в южнодревнерусском без изменений, в севернодревнерусском они дали *žγ*, *ščγ*» [43, с. 146].

М.С. Трубецької спірантизацію *g* – перехід у *γ* – у чеській, словацькій, верхньолужицькій, а також в українській, білоруській та південновеликоруській мовах, за О. Шахматовим, відносив до пізньопраслов'янського періоду. Перехід *γ* в *h* стався пізніше (спочатку дзвінкий *h* з'явився як факультативний варіант поруч із *γ*), але для встановлення хронології немає надійних точок опори. Передумови для виникнення *h* можуть бути дуже давніми, пізньопраслов'янськими, хоч дуже ймовірно, що повна перевага *h* сталася порівняно пізно [43, с. 171].

Якщо допускати, що перехід у російському континуумі *tl*, *dl* > *kl*, *gl* стався у дописемну добу, то в праукраїнському діалекті була одна закарпатська риса – перехід *tl*, *dl* > *gl* > *γ* > *h*.

До речі, у завершальній частині статті про розпад «общерусского языкового единства» М.С. Трубецької підкреслив: «Единого «правеликорусского» языка никогда не существовало, так как особенности, отделяющие северновеликорусский от южновеликорусского, значительно старше, чем так называемые «общевеликорусские» признаки. То, что составляет звуковое своеобразие украинского, возникло в первую половину «период 1164–1282», то есть перед распадом общерусского языкового единства: «праукраинский» существовал, таким образом, не после, но до распада общерусского языкового единства» [43, с. 166–167].

Вище в нашому дослідженні ми показали давні українські фонетичні явища, засвідчені в топоніміконі Підкарпаття. Проте

звичайно топонімія засвідчує й лексичний склад місцевого діалекту, наприклад, на теренах сучасного Закарпаття в басейні нижньої Латориці зафіксовано гідронім – назву потоку *Vtuice* (близько 1248 р.), *Othwuche* (1270 р.), тобто **qt(v)ica* «качка», а біля нього мікротопонім *Scyrka* (1270 р.) [56, с. 537], що відповідає українському орнітономенові *чирка* < **čirьsa* (Аналогічної назви птаха етимологи не відзначають у словацькій мові [49, IV, с. 117]).

Топоніми українського походження, засвідчені на Підкарпатті в документах від початку XIII ст. (раніших майже немає!) спонукають до думки, що предки закарпатців на нинішніх теренах передгір'я й долинах живуть принаймні з XII ст. збережена навіть мікротопонімія XIV–XV ст. [22, с. 19–28] переконує, що тут спадково мешкало руськоукраїнське населення й рухливість люду на цій території у різні старі часи не варто перебільшувати [30, с. 60–88].

Основні відмінності закарпатського діалекту від інших українських територіально-мовних систем, напевне, склалися до кінця XVII – початку XVIII ст., які (системи) теж на цю добу консолідувалися.

Вище в нашому дослідженні ми показали давні українські фонетичні явища, засвідчені в топоніміконі Підкарпаття. Проте, звичайно, топонімія засвідчує й лексичний склад місцевого діалекту. Наприклад, на теренах сучасного Закарпаття в басейні нижньої Латориці зафіксовано гідронім – назву потоку *Vtuice* (близько 1248 р.), *Othwuche* (1270 р.), тобто **qt(v)ica* «качка», а біля нього мікротопонім *Scyrka* (1270 р.). [56, с. 537], що відповідає українському орнітономенові *чирка* > **čirьsa* (Аналогічної назви птаха етимологи не відзначають у словацькій мові [49, IV, с. 117])

Топоніми українського походження, засвідчені на Підкарпатті в документах від початку XIII ст. (раніших майже немає!) спонукають до думки, що предки закарпатців на нинішніх теренах передгір'я й долинах живуть принаймні з XII ст. Збережено навіть мікротопонімія XIV–XV ст. [22, с. 19–28] переконує, що тут спадково мешкало русько-українське населення й рухливість люду на цій території у різні старі часи не варто перебільшувати [30, с. 60–88].

Студії над пам'ятками, у яких зафіксовані особливості мовлення закарпатців у XVI–XVIII ст. переконують, що основні

відмінності закарпатського діалекту від інших територіально-мовних систем, напевне, склалися до кінця XVII – початку XVIII ст., які (системи) теж на цю добу консолідувалися.

Література

1. *Атлас української мови.* – Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1998. – Мапи №51–53.
2. *Бернштейн С.Б., Иллич-Свитыч В.М., Клепикова Г.П., Попова Т.В., Усачева В.В.* Карпатский диалектологический атлас. [– Ч. 1–2]. – М., 1967.
3. *Бирнбаум Х.* Славянская прародина: новые гипотезы (с замечками по поводу происхождения индоевропейцев) // Вопросы языкознания. – 1988. – № 5. – С. 45–46.
4. *Верхратський І.* Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. – Ч. 1: Говори з наголосом подвижимим. – Львів, 1899. – С. 83.
5. *Дэже Л.* Очерки по истории закарпатских говоров. – Будапешт, 1967. – С. 63
6. *Дзєндзелівський Й.О. Верхратський І.Г.* // Українська мова: енциклопедія / Вид. 2-е. – К., 2004. – С. 66.
7. Етимологічний словник української мови. – Т. VI. – К., 2012. – С. 457.
8. Етимологічний словник української мови. – Т. I. – К., 1982. – С. 219.
9. *Желеховский С., Недільский С.* Малорусско-німецкий словарь. – Львів, 1886. – С. 260.
10. *Жовтобрюх М.А.* Фонетика // Історія української мови. Фонетика. – К., 1979.
11. *Иллич-Свитыч В.М.* Лингвистический комментарий к карпатской миграции славян. Географический ландшафт // Известия ОЛЯ АН СССР. – Т. XIX. – Вып. 3. – М., 1960. – С. 222–232.
12. Інтернет: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Мова...>
13. *Каринский Н.* Язык Пскова и его области в XV веке. – С.-Пб., 1909. – С. 184.
14. *Мойсієнко В.* Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги. – Житомир, 2007. – 91 с. + диск.
15. *Мойсієнко В.М.* До етимології фраземи «шпари в руки зайшли» // Актуальні проблеми моунай адукації ў вучняў ва ўмовах рэфармавання агульна адукацыйнай школы. – Мазыр, 2001. – С. 85–87/
16. *Никончук М., Никончук О., Мойсієнко В.* Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. – Житомир, 2001. – С. 82.
17. *Нимчук В.В.* Карпатоукраинско-южнославянские языковы параллели и тождества (история и перспективы проблемы) // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1984 / – Сб. научных трудов. – М., 1988. – С. 294–313;
18. *Нимчук В.В.* Проблема карпатоукраинско-южнославянских параллелей // 13 Mednarodni slavistični kongres. Zbornik povzetkov. 1.del: Jezikoslovje. – Ljubljina, 2003. – С. 276;
19. *Нимчук В.В.* Словообразование именных частей речи в закарпатских верхнеприборжавских говорах. – К., 1962. – С. 16;

20. Німчук В. Передмова // Скотарське Учительне Євангеліє – український гоміліар 1588 року / Текст рукопису підгот. і видав М. Кочіш. – Сомбатгей, 1997. – С. 11.
21. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992. – С. 141.
22. Німчук В.В. 3 історії топонімії Закарпаття // Питання сучасної ономастики. – К., 1976. – С. 19–28.
23. Німчук В.В. Питання про зв'язки закарпатських українських говорів з південнослов'янськими мовами // Тези доповідей V Міжвузівської республіканської славистичної конференції. – Ужгород, 1962. – С. 91–93.
24. Німчук В.В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К., 1990. – С. 190–193.
25. Німчук В.В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. – Т. 1. – Кн. 2. – К., 2005. – С. 353–361.
26. Німчук В.В. Проблема карпатськоукраїнсько-південнослов'янських лексичних паралелей і збігів // Українська мова. – 2003. – № 3–4. – С. 18–31.
27. Панькевич І. Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CXLI–CXLIII: Праці Фільологічної секції. – Львів, 1925. – С. 1–5.
28. Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. – Ч. 1: Фонетика. – Прага, 1958. – С. 73, 90–91.
29. Панькевич І. Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді // Slavia. – R. XXIV. – Seš. 2–3. – Praha, 1955. – С. 211–240.
30. Петров А. Древнейшие грамоты по истории карпаторусской Церкви и иерархии 1391–1498 г. – Praha, 1930. – С. 60–88.
31. Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. – VII. – Памятники церковно-религиозной жизни XVI–XVII вв.: 1. Поучения на евангелие по Няговскому списку 1758 р. – Петроград, 1921. – С. 128, 151, 193–195.
32. Петров А. Межевые названия ??? – С. 113, 218
33. Пінаш Ю., Галас Б. Матеріали для словника гуцульських говірок: Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області. – Ужгород, 2005. – С. 63.
34. Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись / Изд. 2-ое. – С.–Пб., 1908. – С. 778.
35. Полное собрание русских летописей. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Вып. 1: Повесть временных лет / Изд. 2-е. – Ленинград, 1926. – С. 5–6.
36. Робчук І. Студії і статті. – Бухарест, 1990. – С. 39–42.
37. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району. – Ужгород, 2008. – С. 105.
38. Словарь украинского языка / Ред. ... Б.Д. Гринченко. – Т. 2. – К., 1908. – С. 75.
39. Словник буковинських говірок. – Чернівці, 2005. – С. 138.
40. Словник української мови. – Т. III. – К., 1972. – С. 417.
41. Стойков Ст. Българская диалектология. – София, 1993. – С. 121.
42. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования / Изд. 2-е, дополн. – М., 2003. – С. 88–97, 105–112, 118–143, 246–269, 310–391 та ін.

43. Трубецкой Н.С. Озвучковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. // *Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии.* – М., 1987. – С. 138–171.
44. Українська мова: енциклопедія / Вид. 2-е. – К., 2004. – С. 53, 125, 189, 196.
45. Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи: лексикон. – Львів, 2013. – С. 274.
46. Чопей Л. Русько-мадярський словарь. – Будапешть, 1883.
47. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Переклад з англійської. – Харків, 2002. – С. 450, 453.
48. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – Вып. 11. – М., 1984. – С. 197.
49. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Вып. 4. – М., 1977. – С. 117
50. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Вып. 12. – М., 1985. – С. 158–159.
51. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Ред. О.Н. Трубачев. – Вып. 21. – М., 1994. – С. 142–143.
52. Bonkáló S.A. Kárpátjai ruten irodalom és művelődés. – Pécs. – С. 5–7.
53. Danylenko A. O wzdlużeniu zastępczym języku polskin // *Bulletin de la Société polonaise de linguistique.* – Fasc. – LIV. 1998. – С. 135–149.
54. Etymologický slovník jazyka staroslověnského. – Seš. 10. – Praha, 2000. – С. 607.
55. Gerovskij G. Jazyk Podkarpatské Rusy // *Československá vlastivěda.* – Sv. III: Jazyk. – Praha, 1934. – С. 485.
56. Györffy Gy. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–Cs. – Budapest, 1963..
57. Karácsonyi J., Borovszky S. Az időrendbe szedett Váradi tüzesvaspróbalajstrom az 1550–iki kiadás kú másával együtt. – Budapest, 1903. – С. 180.
58. Kiss L. Huszt környéki helységnevek // *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* – Budapest, 1991. – С. 354.
59. Kiss Lajos. Földrajzi nevek etimológiai szótára. – 4.kind. – K II. – Budapest, 1988. – С. 393.
60. Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J. Historická mluvnice češtiny. – Praha, 1986. – С. 105–106, 113–114.
61. Mihalyi de Apşa I. Diplome maramureşene din secolele XIV şi XV. / Ed. II–a. – Cluj-Napoca, 2000. – С. 77.
62. Paulini E. Slovenský jazyk // *Slovensko.* – D. 4: Kultúra. – 1 časť. – Bratislava, 1979. – С. 49–51;
63. Stanislav J. Dejiny slovenského jazyka. – D. I: Uvod a hláskoslovie / *Druhé dopln. vyd.* – Bratislava, 1958. – С. 431–434.
64. Szabó I. Ugocsa megye. – Budapest, 1937. – С. 95.
65. Udolph J. Studien zur slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven. – Heidelberg, 1979.

АСИМІЛЯЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МЕНШИН ДО УКРАЇНСЬКОЇ МОВНОЇ СПІЛЬНОТИ

Стаття продовжує теми публікацій автора 2006–2015 рр. Висновок про важливу роль асиміляції меншин у Наддніпрянщині в середньовіччі, зокрема, ранньому, – якісно новий і є наслідком розпізнання в Україні групи топонімів-реплік від імен власних з Галісії та Астурії.

Ключові слова: українська мовна спільнота, середньовіччя, асиміляція меншин.

Незаперечним є наукове положення про те, що мова українців сформувалася в середньовіччі. За висновком Ю. Шевельова, «вона поставала і постала з праслов'янської, формуючися від VI до XVI ст.» [61, с. 204; 46, с. 62]. Українськомовна спільнота виникла з інтеграції (Х. Шустер-Шевць) нащадків трьох слов'янських племен – полян, деревлян, сівери (Ю. Шевельов; М. Брайчевський) за участю груп степового населення – іраномовного (В. Петров; О. Стрижак) і тюркомовного (О. Прицак). Як наслідок, цей етнос був носієм трьох місцевих діалектів історичного продовження праслов'янської мови (полянських, деревлянських, сіверянських), що лише згодом стала називатися «українська мова».

Висновок про участь в етногенезі українців груп степового населення спирається на численні мовно-історичні факти (праці В. Петрова, О. Стрижака, О. Прицака, Л. Масенко, А. Непокупного та інших учених). Їх підтверджують і доповнюють дані, отримані за останні роки генетикою: справді, Y-гаплогрупи сучасного населення України являють собою ніщо інше, як генетичний маркер, що унаочнює колишні асимільовані меншини. З Y-хромосомного складу українців видно, що наші предки асимілювали сусідів-степовиків (R1a: іранців – скіфів, сарматів, аланів і тюрків – печенігів, половців), племена кельтів (R1b: неврів, бастарнів), карпато-балканців (I2: фракійців, іллірійців), скандинавів (I1: свевів, готів, варягів), лівів (N), берберів (E1b1b) з Північної Африки і близькосхідні групи (J: греків, фінікійців, месопотамців) [92; 47]). Лексичні запозичення в українському словнику, як і топоніми України з іншомовними топоосновами, мають ті самі джерела [47]. Отже,

кожна меншина «розписалася» тричі: у генетичному коді українців, у словнику й на карті.

В усі часи мовна асиміляція була й продовжує бути визначальним складником етногенезу [66; 35]. Хоча у складі українців більшість названих етносів опинилася в середньовіччі, вдається простежити також слід античних впливів у Наддніпрянщині – *вкраплень римлян і греків*. Вивчаючи обставини розвитку Черняхівської культури, М. Щукін зазначає, що «певну роль у формуванні [її] могли відіграти й вихідці з римських провінцій – легіонери, які перейшли на бік варварів, військовополонені, захоплені на Балканах і в Малій Азії» [62, с. 160]. З письмових джерел відомо, що лише під час походу 251 р. на бік Кнівй перейшли 10 тисяч римських легіонерів [62, с. 160]. На місця колишньої асиміляції можуть вказувати топоніми, як-от назви трьох сіл *Стратіївка* Вн (пор. гр. στράτιᾱ 'військо' або στратηῖα 'область під орудою стратега' [96, IV, с. 116]; гр. στρατιώται означало лише професійних військових на відміну від ополчення ὄμιλος (пор. ὁ πολὺς ὄμιλος καὶ στρατιώτης 'багато озброєних і солдатів' [96, III, 116]. Неподалік від *Стратіївок* Вн, імовірно у с. Данилова Балка Кг, 1913 р. знайдено трофей 251 р. – скляну кулю зі скіпетра Траяна Деція [9]; деталі [50, с. 98–125]. Пор. також с. *Ладинь* Вл, *Ладинка* Чг, *Ромейки* Рв, *Рюм.івське* Мк, *-шине* Км. Про ці ж процеси свідчить і унікальний серед слов'янських мов простий майбутній час українських дієслів (*пити-меш, їсти-мемо, спати-мете*), який сформувався під явним впливом ранньо-романської моделі (пор. іт. *berg·ai, manger·emo, dormir·ete*), а також античні запозичення (*цибуля, цятка, чини, царина, пляг, зглягатися, глек* < лат., ром.; *халепа, левада, комора, лиман* < гр.).

А. Асиміляція степового населення. З античних джерел відомі найдавніші степовики Наддніпрянщини – киммерійці (кельто- або іраномовні), далі – іраномовні скіфи й сармати. У пізньоантичний і середньовічний час у степу жили родичі й нащадки сарматів – алани-яси (предки осетинів). *Асиміляція цих іраномовних племен* відбувалася в ареалах їхніх археологічних пам'яток, на землях, заселених носіями Y-гаплогрупи R1a, на теренах поширення топонімів з іранськими основами (поріг *BOBH·iz *alan-* на Дніпрі, с. *-а* См, *-ичі* Кв, *ВОЛНоваха* Дц, *ЯЛАНець* Вн3); бол. *ВІВТАР* (осет. *aldar* 'князь') Вл Маневичі, с. *ОЛТАР* («Уралове») См; р. *Дін, Дніпро, Дністер* [1]; пор. також сармато-аланські

запозичення у словнику *сепн*, *гість*, *pā'sa* 'паця', *килавий*, *гуля*; звук [h] [1; 3; 4; 62].

Окремий і особливий *епізод асиміляції* іраномовної групи населення пов'язаний із появою і поширенням у VIII ст. *діаспори копирів-габрів*, що торкнулося й Наддніпрянщини і в загальних рисах окреслено в низці наших журнальних публікацій та в монографії [53, с. 142–184]. То була остання велика хвиля зороастрійців, зокрема зарванітів, які масово тікали від арабського завоювання Ірану і прилеглих земель [25]. Генетична належність цих утікачів – J і R1a. Місця асиміляції відповідають топонімам від основ *Гавр-*, *Зарван-*, *Дрон-*, *Дриг-*; пор. і *Копирів кінець* у князівському Києві, прізвища *Дронь*, *Дрига*, лексичні запозичення *капарити*, *капарний* тощо. *Дригами* називали київських слов'ян їхні сусіди-ятвяги [10] (дперс. *drīgu* 'бідний побожний зороастрієць' [5]).

За даними Іоанна де Галоніфонтибус, у складі Великої Татарії *або* Команії ще на початку XV ст. були відомі землі *Comania*, *Gazaria* (тоді – Крим), *Yhabri*, *Ivlach* (волохи = волхви, тобто парфяни), *Kerchacii*, *Avari* [79, с. 106]. На півночі Команія межувала також з «*Russiam sive Yhabri*» тобто *Руссю або Габрами*. Затьмарене коментаторством *Yhabri* насправді фонетично цілком добре відповідає *габрам*, а історично – рядкам літописів про низку повстань волхвів (парфян-зороастрійців) проти християнізації у X–XI ст. [45; 53]. Нові докази тривалого перебування серед слов'ян парфян-волхвів, як і *зарванітів* (пізніх зороастрійців-вогнєхвальців), підтверджують висновок проф. Я. Дашкевича про свідоме нищення у XVIII ст. оригіналів джерел з історії Київської Руси. Масове поширення їхніх фальсифікатів – нібито «копій» [12] – на певний час загальмувало дослідження і зумовило непояснювальні пропуски в історіографії середньовіччя Східної Європи.

Асиміляція вкраплень північноафриканських *берберів* сталася ще пізніше, у XI–XII ст., у часи династії Альморавідів (1063–1147 рр.), і має бути пов'язана з місцями, де збережено діалектизми [*мадзитон*], *-ити* < *imazigōn* 'самоназва туарегів', *Y-гаплогрупу* E1b1b, як і слід у топонімії військових монастирів-*рабатів* (*Риботин* Чг, *Риботень* См; пор. *Муравський шлях*) [53, с. 207–211].

Асиміляція мадярів у X–XV ст. була не раз основним змістом подій на Наддніпрянщині [26], що також не відображено у вцілілій

частині текстів літописів. У часи хрещення киян перськомовний твір 982 р. під арабською назвою Hudud al-'Alam (Межі світу) свідчить, що «країна маджарів уся дерева й болота, і ґрунт вогкий. Вони завжди перемагають саклабів (слов'ян) і постійно накладають на них данину і поводяться з ними як зі своїми рабами. Маджари *вогнехвальці* (вклоняються вогню) і чинять наскоки на саклабів і русь (вкотре ясно, що це не те саме. – К. Т.) і забирають звідти полон (*barda*). Вони беруть їх до Візантії (Rūm) на продаж... Вони постійно ходять грабувати саклабів» [104, с. 321]; про те саме й 'Ауфі (безупинні війни з релігійних причин) [104, с. 324], й ібн-Руста. Хоча взятих за борги слов'ян мадяри й продавали на базарах Візантії, згаданий вище *пізньоримський* пласт топонімії Поділля свідчить про те, що за мадярів місцеве осідле населення, принаймні частково, залишилося на своїх місцях.

Вивчено численні мовні ознаки сліду мадярів на карті України: *Овлаші* См (пор. вище *Ivlach*), *Овруч* Жт (+ крин. МАДЯРська у с. Листвин), *Оргоц* Чг [30, с. 562], *Урсалівка* Кв; *Олиива* Рв і *Яжберень* Жт (пор. в Угорщині Olasz.fá 'волоське село' і Jász.berény 'яси підкорені'); болота *ЗаТІСОБОЛЬ* і *ТІСОБОЛЬ* (мад. Tiszaból 'з Тиси') у с. Сільце Вл Ратне [41, 98]; *МАЖАРу* Дп, -ка Хк, *МАЗЯРка* Лв, *МАЗАРня-Корав-ська* Лв, *САБАДАШів* Пл szabadas 'вільний', *КАНДАУРове* Кг, *ГІЗівщина* Жт, *ГЕЗівка* См (Géza), *ЄЛИХовичі* Лв (Iélex 'князь Єлех'), *КАРАЧУН* мад. Karácsony 'Різдво' Рв [51]; *ФРАНКоПІЛЬ*^ *ДЕРМАНка* назви 911 р. – з Frankföld і Gyerman [50, с. 278].

Як відомо, мадяри опинилися за Карпатами під тиском печенігів. Здогад О. Прицака про столицю держави *печенігів* Пачінакії біля лісу *Печеніжець* на р. *Росаві* підтверджений методом топонімічного контекстування. Цією столицею виявилось м. *Кагарлик*, прототипом ім'я якого є *ка"гар* (три елітарні орди печенігів) + лик 'суфікс місця' (букв. 'кангарське') [49, с. 168]. За висновком О. Прицака, «після занепаду їхньої держави велика частина печенігів прийняла зверхність торків/огузів, а пізніше... половців-куманів та розплилася в них, щоб потім у великій мірі стати частиною української мовної спільноти» [37, с. 100].

Печенігів винищили кумани-половці. *Половецький складник* асимільованих згодом племен дотепер збережено в назві *Хортиці*. В основі її лежить етнонім половців (вірм. xarteš

'білявий'), що зразково мотивує реалію, успадковану пізніше козацтвом. Вірменська назва половців пояснювана з факту перебування Отрака при дворі царя Грузії Давида у 1117–1126 рр. З Отраком пов'язаний і відомий *спільний етнічний символ половців та українців євшан-зілля*: чуже для решти слов'ян, *євшан* є водночас куманським словом «полин». Інший *спільний символ половців і українців* – *козак Мамай*: укр. [мама́й] «половецька кам'яна статуя в степу» < [бабай] (б- > м-; пор. *Бабаї* Хк ~ *Мамаївщина*+ («Барвінкове»)) См См, оз. *Мамаївське* Чк Чк, *ногайс. аул Мамай-сура* Зп [40, с. 351]); за змістом це *babá* «avus», предок [82, LIX] (степ, Балкани), отже, *'козак-предок'*.

Історія куманів-половців монгольського часу включає як свою важливу складову період *мамлюків* (ар. 'раби') – від 1260-х рр. Саме тоді *«Джучіди з Сарай-Бату на Волзі у своїй боротьбі з Хулаїдами Ірану знайшли вигідного союзника в особі кипчацьких мамлюків Єгипту-Сирії, куди вони далі постачали мамлюків (рабів) через свої кримські порти»* [76]; для цього францисканці у 1290-х рр. мають протекцію монголів, монастир на Волзі і християнізують половців. Дотепер збережена найважливіша пам'ятка половецької (куманської) мови – рукопис *Codex Cumanicus*, укладений наприкінці XIII ст. францисканськими ченцями для потреб євангелізації куманів і торгівлі [50, с. 418–457].

Виявляється, ось чому на Наддніпрянщині триває тяглість населення, історичної та етнічної пам'яті, героїчного епосу, збережені сотні назв з місцевої дополовецької топонімії: транслятором давніших мовно-культурних напластунків стало саме половецьке середовище (у часи Джучідів – державотворче).

Б. Асиміляція груп кельтів. Так вдається подолати дисконтинуїтет історії України й конкретно визначити ту етнокультурну ланку, яка забезпечила історичну тяглість хронологічно давніших етнічних вкраплень. Зокрема, це з'ясовує обставини *асиміляції кельтів* (залишків неврів і бастарнів): несумірно давніші від половців *групи кельтизованого населення* могли зберегтися до XIII ст. як іншоплемінні вкраплення саме серед половців Правобережжя. З неврами й бастарнами пов'язують *милоградську і зарубинецьку культури* «між Карпатами й Дніпром», *нащадки носіїв яких згодом розчинилися у деревлянах* [30, с. 553], як і пізніші *тервінти* (див. далі).

Етногенетичні процеси матеріалізовані в сучасній Україні, зокрема, у віковій межі «Житомир–Фастів»: як виявляється, це 1) південна межа милоградської культури у VIII–VII ст. до н.е.; 2) межа двох антропологічних підтипів українців [6, с. 109–148]; 3) межа між двома покроями народного верхнього одягу *свитки* і 4) межа двох масивів топонімів: з формантами *-ичі*, *-овичі* та *-овці*, *-инці* [34, с. 204]; 5) мовний рубіж між поліськими й волинськими говірками української мови [20] і 6) малі 100-кілометрова ділянка Змійових валів. Усе це доводить прадавність цієї потужної межі й пов'язаність її з етногенезом українців.

Згадані *Змійові вали* між Житомиром і Трахтемировим (бл. 200 км) являють собою кілька рубежів земляних фортифікацій сумарною довжиною 970 км; подекуди вони зберегли висоту 10–12 м і залишки дерев'яного каркасу – клітей. Для радіовуглецевого датування їх 14 ділянок проби попелу зібрав і результати опублікував А. Бугай [7, с. 281]. Згідно з цими даними пасмо споруд по Росі – Гуйві діяло у 550 і 190 рр., проміжне Фастівсько – Житомирське – у 620 і 530 рр.; головне Радомишле – Васильківське має ділянки зі слідом пожеж 620, 450, 430, 390, 370, 350, 345 і 320 рр. Занепадають вали однозначно *раніше від вивищення Києва*, який до системи оборони не входить. Найдавніші частини їх – під *Макаровим* (20 р. до н.е.) і у с. *Раковичі* під *Радомишлем* (150 р. до н.е. [7; 60]: це часи місцевої кельтизованої зарубинецької культури. Висвітлюючи тему «Кельти над Дніпром», Д. Мачинський зазначав: «Найдальше на північний схід скупчення кельтських гідронімів існує між нижньою течією Прип'яті й Тетерева, тобто на тій самій території, де був знайдений найдавший північно-східний «кельтський археологічний комплекс – поховання біля с. Залісся» [31, с. 40]; збереглися тут і 7 груп пам'яток милоградської культури [32, с. 189; 21; 22].

Концепція кельто-праслов'янських мовних контактів була свого часу висунута О. Шахматовим [93], однак невдовзі тенденційно розкритикована М. Фасмером і К. Бугою. Попри це, за століття низку слов'янських кельтизмів таки визнано: *владика*, *свекор*, *мотика* ([99] у статті: [54]), *язик*, *слуга*, *книга* (нлуж. knigły < кімр. sanigol «співаник» (про Псалтир) [48, с. 345]), *кінь*, *корова* (джельтс. *kankas 'стрибун'; carvos 'олень' [63, вип. 10, 197; вип. 11, 110]. Існують ознаки пізньої сепаратної асиміляції кельтизмів.

Пор.: *Дажбог* (< Dagda) [65], у т. ч. лише в українському фольклорі [48] – текст пісні «Поміж трьома дорогами.../ Там здибався князь з *Дажбогом*...» (муз. обробка М. Леонтовича); також образ панночки з «Вія» М. Гоголя і славетний монолог «Підніміть мені віі...» (< Балор [23, с. 115]), визнані сепаратні лексичні кельтизми – *оборіг* і *смерека* ([99] у статті: [54]).

12 років тому було встановлено кельтське походження назви р. *Радор·обель* біля порогу в р. Уборть у с. *Радр·овель*+ (тепер «Хмелівка») Жт Олевськ; прототип назви – кімр. *ghaeadr·awl* «водоспадна, порожиста, гучна, як водоспад» (про річку), від кімр. *ghaeadr* 'поріг, каскад' [77, III, с. 2997]; висновок свідків (К. Тищенко, В. Ковальчук, М. Бастун; 25.07.2003 р.): «Біля гирла висохлої р. *Радоробель* характер течії р. Уборть свідчить про наявність порогу, бо вода вирує й гучно тече. На березі – окремі виходи дикого каменю» [48, с. 232]. Інші кельтські топооснови: г. *Шотарня* *ba·starn·i? біля м. Сатанова Тр, г. *Камула* кімр. *swmwl* 'хмара' біля с. Підгородище Лв, р. *Сукіль* лат. *Sucell·us* 'божество з молотом' у м. Болахів ІФ), с. *Гланишів* Кв Переяслав, р. *ЛОВРа* См Ямпіль, р. *Лаврусиха* у с. Ребедайлів Чк Кам'янка (кімр. *glan* 'берег', р. *Glana* і *Labarus* в Галлії) [85].

В. Асиміляція груп скандинавів. Знайдено слід пізньої сепаратної асиміляції груп германомовних *варягів* і їхніх союзників фіномовних *лівів*. Їхню історичну присутність вдалося пов'язати з поширенням Y-гаплогруп ІІ, N, а також з ознаками заготовілі групами людей зі Скандинавії щогл у Карпатах (імовірно, у X–XI ст., – пор. десятки назв гір і річок від основи *Сигл-а*, карпатський діалектизм [*кєньї*] 'постоли', топоніми *Свитазів* Лв, оз. *Світязь* Вл, *ЗВЕН-игороди* Лв, Тр, *-игородки* Чк, Кг, Мк, *-ичів* Чг, *-ячин* Чв тощо). Сепаратні скандинавізми у словнику – *щогла*, *стерно*, *ночви*, *звityага*, *хуга*, *гнот*, *струмок*, *домонтар*, *сльота*, *жлукто*, *буриштин* та фінізми *журба*, *журитися*, *кволий*, *кульгати*, *кандиба*, *шкандибати*, *шамотіти*, *шомратися*, *щур* [53, с. 285, 420]. Паралельно виявлено нову проблему: асимільовані *сівєрою* варяги-данці були попередниками варягів-шведів (пор. конфлікт Олега з Асколдром) [53, с. 256–265].

У ранньому середньовіччі слідом за кельтами, як правило, з'являлися германці. Перше припущення про *асиміляцію залишків готів* виходило з того, що вона мала статися в районах скупчень готських топонімів у Наддніпрянщині й на прилеглих

землях (теж на теренах *половців*). Топонімічним слідом ранніх готів можна було вважати місцеві назви *Дерев'янки* і *Крутенькі*, які ймовірно продовжують геноніми III ст. *тервінгів* і *грутунгів* [50, с. 67–68]; пор. • б. *ДЕРЕВ'ЯНКА* у с. ТОРське Дц Кр. Лиман: СТАВки; • *ДЕРЕВ'ЯНКи* Вн ШАРгород: КОЗлівка, ПоКУТине; • *ДЕРЕВ'ЯНКи* Кв Васильків: ^БЕРЕЗЕНщина; КОДАКи; • *ДЕРЕВ'ЯНКи* Льв Золочів: ЗаСТАВне; • р. *ДЕРЕВ'ЯНКА* = Derewenka Льв Жовква: ПідДЕРЕВЕНКи, ДУМичі, ГЕРУСи, МАЛДРИКи; • *ДРЕВИНі* Вл Іваничі: ЗаСТАВне (терени *половців*). Висновки про топоніми «Дерев'янк-и» сумірні з концепцією, згідно з якою нащадки готів-*тервінгів* (з гот. *triu* 'дерево') під незначно зміненим ім'ям зі слов'янським «L erentheticum» («вставним л») згодом могли взяти участь в етногенезі *деревлян* [100]. Пор. також фрагменти топонімічних контекстів: • *КРУТЕНЬКИ* Чв ХОТин: СТАВчани; • оз. *КРУТЕНЬКІ* біля с. Лапутьки Кв Чорнобиль: ^ГУБИН; • *КРОТЕНКИ* Пл Пл: ГУТИРівка, РУНівщина, ГОНТАРі, ОЛЕПРи; • *КРУТЕНЬКе* Лг Кременна: БУТове; • *КРУТЕНЬКе* Дп Орджонікідзе м/Р: ЧОРТОМЛик; • оз. *КРУТЕНЬКе* у кол. с. Старосілля Кв КСв: СТОЯНка stojaп; • оз. *КРУТЯКА* у с. Пекарі Чк Канів; • *КРУТЕНЬКе* Кг Голованівськ: ОДАЯ.

Мовні контакти готів досліджені в Іспанії та Італії, де готська мова залишила запозичення (*guerra, jardin, rico* та ін.) [75; 74, с. 186]. Лексичні готизми відомі у мовах Східної Європи: пор. укр. *хоругва* (*hrugga*), *дрібний* (*ga·draban* 'витесувати'), *многий* (*mnags*), *кутя*, *дума* (гот. **dōms*); *цирий* (гот. *skeirs* 'світлий, ясний'), *тризна*, *глей*, *спритний* (В.Мартинів у [28, с. 17-18]); є запозичення через готську з грецької (*церква, pin*). Сепаратні українські готизми: *лихва*, *лихвар*, *мито*, *митник*, *митниця*, *вара*, *ні вари ні пари*, *вориння*, *о-чуняти* (*ḡa·uinnjan* *ga·qiunan* 'одужати'), *хнюпитися*, *по-хнюплений* (*dis·hniupjan* *dis·hniupan* 'розбити'), *на-хромитися*, ст. *ус-кромити* (*ns·hramjan* *us·hramjan* 'розіп'яти'), *ус-кробати* (*ns·grabjan* *us·graban* 'утікти'), *цимбрувати*, *цямрина* (*timbrjan* *timbrjan* 'будувати'), – прототипи з кн. J.Wright [103] [50; 15; 147–151].

Чимало історичних слів готського походження збереглося в мові козацьких дум, як-от *барва* (*farwa*), *гаразд* (*razda* мова), *трунок* (*dragk*), *ушкали* (**wiskoi*), *чуб*, *чуприна* (*skuft*), *шати*

(*hetaz) та ін. Є кальки з германської (*домотур/ домонтар* – heimskr; «*через мечу положено*» – пор. нім. vor dem Schwerte)» [38, с. 14]. У вислові «*через мечу*» – доказ реальності живих контактів: збережений жіночий рід слова *меч* відповідає кримготс. *муча* жін. р., готс. *meki* жін. р. [50, с. 495].

Нова якість у дослідженні з'явилася восени 2013 р., коли в назві с. *Трахтемирів* Кв на Дніпрі було упізнано готське ім'я Tructe-miro з документів Астурії та Галісії [69, с. 351]; Tructe-mirus [/Druht + /mer] [70]. Невдовзі були виявлені інші безперечні аналогії: Gav-ila ~ *Гов-илів* Тр2, Cis-ilu ~ *Кис-илин* Вл, *Кисел-* 19 назв, *Кисл-* 13 назв: помилка виключена, адже *основа щоразу засвоєна разом з формантом*. У такому разі ці назви могли виникнути лише за місцевої готської доби. Це припущення було б підтверджене в разі виявлення інших назв того ж історичного кола в Україні. Плановий пошук таких назв здійснено у 2013–2015 рр. – наслідком його стала монографія «Ключі з Астурії від минулого України» з новою картиною «черняхівського» історичного періоду II–IV ст., відновленою з топонімії.

Згадані ономастичні матеріали із середньовічних документів Астурії та Галісії (А. Кортезан, 1912; Й. Піль, 1947, 1950; О. Коссю, 2004) під час зіставлення їх із топонімами України виявили десятки реплік готських імен, зокрема й біля Трахтемирова. При цьому просторова віддаленість прототипів від України не виглядала перешкодою, адже пояснювана історією розселення й контактів племен у Середньовіччі (див. схему В. Топорова–М. Щукина, рис. 1).

На початку планового пошуку серед імен, зібраних А. Кортезаном і О. Коссю, було виявлено 110 збережених реплік *двох продуктивних двокомпонентних моделей антропонімів*, а саме – з другим компонентом /mer та /hildi > /illi, /ila, /ilo.

1. Структура назви *Трахтемирів* відповідає моделі «основа + /mer»: Tructemiro, Armirus, Boymir, Gesmiro, Guntemiro, Senamiro, Sesmirus, Solmirus, Todemirus, Tuimirus, Toumil [90, с. 553] < *Toumir?, Valdemir, Framila < Framiro, Astromil < Astromir [90, с. 552], **Stanmirus [/Stan + /mer], **Fastimirus [*/Fast + /mer]. Аналогічна будова назв: ● *ТРАХТЕМИРів* Кв, ● *ЯРОМИРка* 2 Хм Городок; ● р. *БУЙМИР* і с. *БУЙМЕР* См Тростянець; р. *БУЙМИР* і с. *БУЙМЕРівка* См Охтирка; р. *БУЙМАР* у с. Івниця Жт Андрушівка; ● с. *БУЙМЕР+* 1947 (= «Кринички») Жт Коростишів; ● *КОСМИРин* Тр Бучач; ● *ХУТЕМИР* Вл Любешів; *ХОТИМИР* ІФ

Тлумач; ● *ЗНАМИРівка* Вл Ківерці; *ЖиЗНОМИР* Тр Бучач; ● *СЕМИРівка* Лв Яворів, *СІМЕР*, *СІМЕРки* Зк Перечин, *СЕМЕРенки* Пл МИРгород, *СЕМЕРеньки* См Тростянець; ● *СОЛОМИР* Рв Зарічне; ● *ДИМЕР* Кв Вишгород; *ДИМЕРка* Чг Козелець; ● *ТУМИР* ІФ Галич; ● *ВОЛОДИМИРка* Вн, -ці Лв, -ець Рв; ● *ПЕРЕМИЛЬ* Лв; ● Кам'янка-СТРУМИЛова Лв (= Кам'янка-Бузька, дублет ім'я Остромир); ● *СТАНИМИР* Лв Перемишляни; ● *ПОЗДИМИР* Лв Радеків.

2. Модель із компонентом /hildi > /illi, /ila, /ilo: *Gavila, Berilli, Berosildi, Brailli, Ebrailli, Cagildo, Cisilu, Fáfila, Fredilli, Frumildi, Frunilo, Gaudilli, Manildi, Megildus, Modilli, Reçilli, *Sandila [89, 440]; Sarilli, Sisildus, Stanildi, Stodildi, Tarildi, Teodilli, Tevilli [98, 428], Trasilli, Truçtilli, Uesuili, Unilli, Vidila, Vitildo. Аналогічна будова назв: ● Вел. і Малий *ГОВИЛів* Тр; ● *БЕРИЛівка* Чг; ● *БАРИЛ-ів* Лв, -івка См, -о См, -івщина Пл, -ове Пл; ● *ВОРОШИЛівка* Вн; ● *БРАЇЛ-ів* Вн2 (ст. *БРАГИЛовь* [36, с. 225]); -івка Кг, Хк, Хм, Чв, -ки Пл; ● р. *КОГИЛЬник* Од; -не Вл; ● *КИСИЛ-ин* Вл, *КИСЕЛ-І* Хк, Хм, -ів Чв, -иха Пл, -еве Лг; ● *ПОПЕЛІ* Лв; ● *ПЕРЕДІЛЬниця* Лв; -ське Лг; ● пот. *ФРУМИЛів* у с. Мостища ІФ Калуш; ● пот. *ФРУНИЛів* у с. Кадобна ІФ Калуш; ● пот. *ГУТИЛ*о у с. ЛУКовиця Чв Глибока; *ГОДИЛів* Чв; ● *КУТЕЛів* Кв МИРОНівка; ● *МАНИЛІ* Хк, -івка Пл, Хм, -івське Пл; ● *МОГИЛів* Вн; ● *МОДЕЛів* Жт; *МОТИЛІ* Жт; ● *РЕКЛинець* Лв, *РИХЛІ* Чг; ● *СУДИЛків* Хм, р. -івка Лв/Вл, р. -івка Чв ВИЖниця; ● г. *СВАРЛівка* (у Кременецьких горах [52, с. 222], пот. *СВІРЛичин* у м. Яремча ІФ; ● *ШИШ-ЕЛівка* Жт; -Лівці Зк; ● *СТАНИЛя* Лв, -івка Вн; ● *СТОД-ІЛки* Лв, -*ОЛІ* Чг, -*УЛЬці* Вн; ● *ТУРИЛЬче* Тр; ● *ДІДИЛів* Лв Кам.-Буз.; ● *ТЕВЕЛЛівка* Жт; ● *ТРУСИЛівка* Хм; ● *ДРАЧИЛівка* Кв Поліське: *КОВШИЛівка*; бол. *ДРОЧИЛів* у кол. с. Гусинці Кв Бориспіль; торф. *ДРАЧЛиве* біля смт Димер Кв; ● *ВЕСЕЛівка* Вн2, Жт2, Кг4, Мк, Хм, Чк, Чг; ● *ОНИЛове* Од; ● *ВЕДИЛЬці* Чг; ● *ВИТИЛівка* Чв). Пор. і ● *ВІТОЛЬДів Брід* (тепер «Брід») Мк; -івка до 1947 Рв.

Українські назви виглядали вторинними щодо вестготських. Це було очевидно з того, що складник *-ил-/ -іл-* є в них частиною нерозкладної основи, яка саме тому переважно приймає вторинні суфікси *-ин*, *-ів* тощо. Елемент *-мир-* краще зберіг свою природу іншомовного форманта, адже є 16 назв *ТуМИР*, *БуйМИР*, *СолоМИР*, *ДиМЕР*, *ПереМИЛЬ*, – і тільки 6 назв *КисЕЛІ*, *МотИЛІ* (пор. і *ТевЕЛЛівка*). Водночас, деякі з цих топонімів

фонетично старіші від імен з Астурії та Галісії, як-от назви того ж с. *Трахтемирів*, платф. *ТороХтяний* біля с. Зарічне См Білопілья, сіл *РиХальське* Жт, *РиХли* Чг або або потоки *ФрУмилів* і *ФрУнилів* ІФ Калуш, р. *АвУнда* у Криму (Гурзуф, Артек): пор. імена власні вестготс. *TraCtemir.us*, *TruCtin.us*, *RiKila*; *FrOmildus*, *FrOmilio*, *FrOnilli*, *AvOnda* [70] при давніших готс. *drauhti*, *Rechila*; *fruma* 'перший', *fraujinōn* 'панувати' [103, с. 317–318], [*Avi* + *unda*] [70]. Це пояснимо тим, що готи прийшли на Дніпро раніше (II ст.), аніж вестготи за Піреней (V ст.). Отже, наддніпрянські назви хоча і вторинні щодо вестготських, але є репліками давніших місцевих готських імен.

Трахтемирів і 110 топонімів його кола – це і є імовірні місця асиміляції готів. Дві лінії оборони Змійових валів ескарпами на північ (*Яцьки* – *Стугна* і *Вільшанка* – *Обухів* – *Дерев'яна*) призначалися явно для захисту району Трахтемирова.

Серед численних реплік імен власних іншої структури було впізнано імена готських королів Теодориха (● пот. *ТОДОРИК* у с. Ниж. Березів ІФ Косів), «двох Люб» (● *ЛЮБИДВА* Кв), Витізи (● *ВИТЯЗівка* Кг Бобринець: СОРОЧАНове, ЄЛАНець; -еве Чк), королів свевів Малдри (Maldras 456-460; ● *МАЛДРИКи* Лв), Рехілі (див. вище), Мирона; королів вандалів Гунтериха і Гензериха (399-477; ● пот. *ГОНТАРка* ІФ2, Чв; *ГЕНЗЕРівка* Кв); імена *Gavinus* (● пот. *ГАВИНів* і пот. *ГОНТАРка* у с. Малий Рожин ІФ Косів; яр *ГАВЕНський* Дц), *Naustri* (● *НОЗДРище* Жт, -івка Лг), *Sindarius*, *Sinthar* з герм. -i- [67, 138] (● пот. *ШИНДРівка* у с. Шешори ІФ Косів; с. *СИНДАРевське* Чг Ніжин (поруч у с. Пашківка знайдено готську фібулу [62, с. 264, вкл. 5–1]), *Catiuelas* (● *КАЦІВЕЛі* Км), *Calabacinus* (● *КАЛАБАТИНе* Мк), *Cortelaza* (● *КОРТЕЛІСи* Вл), *Courovees* (● *КУРОВЕЧка* Хм). Етнофорні репліки: *КОДАК* Дп, -и Кв, *Стара ВАНДАЛівка* Од, *Нова ВАНДАЛинівка* Од, *БУРГУНка* Хс та ін.

М. Фасмер та О. Трубачов дослідили *готські назви річок України* [56]: *Стинавка* Лв; пот. *Щирець* Лв [59, IV, с. 507]; *Полтва* Лв, Рв; *Ікава* = *Іква* Рв, Вн; *Витвиця* ІФ, *Молода* ІФ; *Пилява*, *Пискава* ІФ, – пор. герм. *fisk-ah(w)a «рибна річка»; *Видава* Хм; *Тирихва* Вн, *Мерехва*, *Мурафа* Хк, *Валява* Чк; *Танискава* Пл; *Рандава* Хк < герм. *rand 'берег' + a(h)wa 'вода', *Велибок*, *Вітава* Дц. Також с. *Танява* ІФ; р. *Авунда* (з-під г. *Авинда*) в Гурзуфі в Криму < [*Avi* + *unda*] [70].

Як згадано вище, В. Топоров присвятив окреме дослідження топонімічному сліду *галіндів* у Європі (рис. 1, райони зі щільною штриховкою) [60]. Галінди були *балтійським плем'ям з племінних союзів вандалів і готів*: В. Топоров дослідив поширення етноніма галіндів та шляхи їхніх середньовічних міграцій, а М. Щукін пов'язав із ними знахідки ножів туровського типу (рис. 1, знаки ☼).

Ці матеріали можуть бути цікаві як слід *асиміляції частини балтійських племен*. В Україні є назви сіл із типово балтійським формантом *-монт* (*СУДИМОНТ* Хм Шепетівка, *РЕЙМОНТ*овичі тепер «Богунівка») Рв Берестечко, *РЕМОНТ*івка Вл Любешів (пор. Ейсмонт, Наримант), сотня топонімів із формантом *-шки* («лакмусовий папірець литовських назв» (П. Гаучас) [10]), як-от: *ЛитвиШКИ*, *ЛитвиШКІв* Пл; *ШуШКИ*, *РевуШКИ* Вл; *ПерШКИ* Жт; *БорисиШКИ*, *ДовгелиШКИ* Рв; *КлиШКИ*, *ПолоШКИ* См; *БуШКИ* Тр; *ТуШКИ* Хк; *ФоліуШКИ*, *РомаШКИ* 2 Хм; *КліШКІвці* Чв; *ОстроуШКИ* Чг; *РосіШКИ* 2 Чк. Існує помітний пласт топонімів від балтійських основ: *КОРЖ-* дпрус. kargis 'військо'; *БАКША* лит. bakšta башта, *КАЛИН-* лит. KALINys 'полонений', *КРИВ-* лит. kareivis 'воїн', *ГРОБ-/ ГОРБ-* лит. grobis 'здобич', *ЗУБ-* лит. zuobens, латв. zobens 'меч', *ТЕРН-/ ТАРН-/ ЧОРН-/ ЧЕРН-* лит. taŕn-as 'слуга'; *ЗВІРИН-* пор. *SCHWERIN* D латв. zvērināt 'привести до присяги', *КАВІОН*ки См Глухів: латв. kaviens 'поразка'. Значний пласт балтійських (переважно литовських) запозичень наявний в українському словнику: *толока*, *ремесло*, *лупатий*, *кирпатий*, *зашерхнути*, *грудка*, *жлукто*, *пелька*, *клуня* та ін. (Ю. Лаучюте; А. Непокупний) [27].

Рис. 1. Західний вектор зв'язків балтійських і східногерманських топонімів України.

Вихідна картосхема: «Поширення топонімів з елементом *Galind у Європі на тлі міграцій східногерманських племен» (за В.Топоровим з доповненням М.Щукина) [62, с. 419; 55, с. 134]. виправлено назву Дністер і значення штриховки — «території готів (①—⑥)»; додано за темою понад 120 топонімів

Без урахування балтійських мовних контактів був непояснюваним термін на означення прадавнього місцевого складника козацтва – реалії «Чорна рада». Як відомо, це – козацька рада, «у якій, крім старшини, брала участь велика кількість рядових козаків (у Ніжинській раді 1663 р. було 40 000 (?) самих лише прибічників Брюховецького [64, II, с. 251]. – К.Т.). Слово «чорна» формально виводять від «чернь» – термін, що ним старшина окреслювала рядових козаків, а також нижчі стани суспільства» [16, X, с. 3759; 64, II, с. 250]. «Много козаковъ значнихъ чернь позабивала» Л.С. 77 [44, II, с. 479] (пор. і *дівку-чернявку* з фольклору). Але чому *Чорну раду* сучасники називали ще й *Чорнецькою радою* і *Чернечою радою*? [18, с. 1068, 1075]. Що спільного між *черню* і *ченцем/черницею*? Мовну логіку розкриває лише литовський словотвір: *Diewo tarnas* – слуга Божий (*чернець*), *tarnas miesto* – слуга військовий (букв. міста), *tarnai чернь*, прості люди.

Це спонукало до дослідження історії відповідної української топооснови. ЧЕРН- (*Черняхів, Чернігів, Чернівці...*) < чернь як можливого продовження лит. *taĩnai*. На зв'язок лит. *taĩn-* ~ укр. *Чорн-*

вказують топонімічні моделі із поморфемними відповідностями складників: с. *Черн-ИК* ~ лит. *tarn-İKas* слуга; оз. *Чорн-УХа* ~ лит. *tarn-IUKas* служка, *Чорн-ИШі* ~ *tarn-ÛS-tè* служіння; *Черн-ИИ* Кв, Рв, *Tarn-INy* Pl ~ *tarn-IN-is* 'служити'; бол. *Чорн-ОВ-ИЩа* ~ лит. **tarn-ÁU-t-ÛSTÈ*, б. *Чорн-ОВ-івщина*. Сусідства: *Czern-INa* ^*Tarn-OWa* *Laqa*; *ТАРНоруда* ~ *ЧЕРНява* Хм Волочиськ, *ТАРНАВка* ~ *ЧОРНОкінці* Тр Чортків, пот. *ТЕРНичний* = *ТАРНичний* п *ЧОРНОго* Черемошу ІФ, б. *ТЕРНова* = *КОРНая* *Ч-; яр *ТЕРНИГів* Дц (пор. модель *Чернігів*).

Ключовим аргументом стали назви від основи з превербом лит. *ра-* ~ слов. *Па-/ По-/ Под-*, зокрема, унікальний ойконім *ПА-ТАРН-ОВічы*, тепер безнадійно скалічений на *Татарновічы* [72] біля сіл АНТопаль і ВыГОДа Ву Брест. Його прототип *ра-tarn-āvimas* ('об-слуга', формально 'по-слуга' – пор. 'по-слуш-ник': -ж-?, по-служной?) – поряд з *ПОд-ЧЕРН-ЁВо* Росія Орл., *ПО-ЧЕРН-ЯЕВо* 2 Новг., *ПО-ЧЕРН-ИНо* Калуз.; *PO-CZERN-INo*, -ia, *POd-CIERNie* Pl, *PO-ČERN-y* -ice Cs, *PO-CRNje* ВіН. Так лише литовська лексична основа *ра-tarn-/ Па-тарн-* пояснила немотивовану основу *По-черн-/ Ро-czern-/ Ро-čern-*, а *ра-tarn-āv* – основи *Па-тарнов-* і *По-чернєв-*. Ця словотвірна модель надає переконливості й решті наведених українсько-литовських відповідностей тієї ж лексичної групи. (NB: ці висновки стосуються пізнього бічного розвитку лексеми *чорний* і не зачіпають її основної етимології саме як лексеми.)

Стає помітною й роль таких «селищ слуг» в урбанізації черняхівських земель. Це видно з теперішніх назв-продовжень *Чернігів*, *Чернівці*, *Чернин*, *Чернява*, *Чернятин*, *Черниші*, *Черняхів*, *Чорнобиль* тощо; існував і *Чернчегородок* на Волині [42, II, с. 537] (у реєстрі сучасних назв 100 ойконімів від основи *Черн-* і 78 від *Чорн-* [78]).

Отже, саме з балтійських мовних фактів випливає висновок про глибоку структурну відповідність цілого гнізда топонімів від лит. *taŋnas* 'слуга' [73, с. 1060; 84, с. 780] зі слов'янськими продовженнями у вигляді *Czarn-/ Чорн-/ Черн-*. Пор. і укр. *чернетка*, і [*чернітка*] 'щоденна, буденна плахта' [18, с. 1068].

Балтійська участь у формуванні топооснови *Черн-/ Чорн-* має відповідність в інших балтійських основах топонімії України (переважно зі згадками війська): лит. *karias* і *karauna*, латв. *kaŗš*, *kaŗa spēks* 'збройні сили' (пор. авест. *kārā*; *špah*), давньо-прус. *kragis*, *kargis* (пор. податок *корговищина* у часи ВКЛ [24, 101] за користування *Коржовим шляхом* уздовж Дніпра [64, 67]).

Готські топооснови в половецькому ареалі. Готи в Куманії засвідчені ще й у 1404 р.: їх знали як германомовних християн із родоводом від північних народів (І. Галоніфонтібус) [38, с. 39; 79, с. 120]. Варязький Київ ігнорував залишки цих давніших скандинавів (*Трахтемирів/ Заруб, Седнів/ Сновеск* [53, с. 273–274]); тепер готський слід виявлено в топонімії, епосі, словнику, генегиці українців; значить, *він міг вижити лише в середовищі половців*: це воно зберегло тяглість населення, історичної та етнічної пам'яті, козацьких дум (рис. 2).

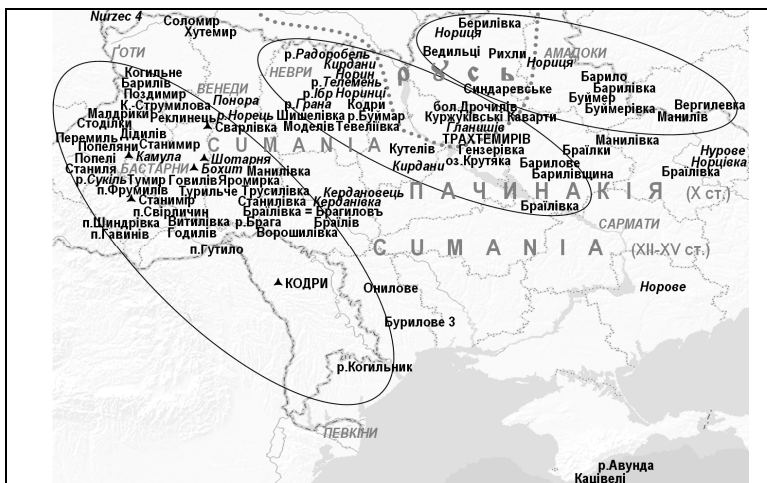

Рис. 2. Райони асиміляції в Половеччині: курсив – залишків бастарнів (К. Тищенко 2006) і неврів (за О. Мельниковською 1967); прямий шрифт – готів (подробиці у тезах 25, 36–37). Кордон початкової Руси (Київ – Чернігів – Переяслав) показано точковим пунктиром

Початкові козацькі райони: Поділля й Волинь. Частиною Куманії було Поділля: Більшівці, Бориців, Сатанів, Кадіївці, Горошєве, Горишківка, Сокоlecь... На Поділлі виявлена також значна група топооснов з готськими прототипами (на рис. 2: Говилів 2, Турильче, Манилівка, Трусилівка, Станилівка та ін.). В описі походу проти татар 1489 р. зауважено, що поляки могли успішно просуватися подільськими степами лише тому, що мали провідниками місцевих козаків, які добре знали свій край («mając wodzę kozaki tych tam miejsc świadome») [11, с. 45].

Інші готські топооснови зауважені на Волині (на рис. 2: *Когильне, Барилів, Реклинець, Моделів, Шинелівка* та ін.). Волинь – область пам'яток готської вельбарської культури і водночас частина Куманії (*Половецьке, Полонне, Пулганів, Сокаль*), згодом один з районів початку козацьких переселень на Дніпровський Низ. «Серед кріпаків [на Волині], особливо тих, хто мав засоби виробництва, була певна кількість заможних і багатих. Про них С. Грондський писав: «Найзаможніші з селян, навіть батьки родин, накопичивши певне майно, забирали його і, не спитавши дозволу у своїх панів, йшли в козаки, звідки їх було неможливо повернути» (S. Grondski, *Hist. belli cosacco-polonici*, с. 21)» [11, с. 47].

Двокомпонентні готські топооснови відомі й на сусідньому з куманським Поділлям *Покутті* (по + ?Kuthia Готія; на рис. 2: *Витилівка, Годилів*), де 1490 року проти шляхти й уряду почалося повстання під проводом Мухи, яке сучасники вважали козацьким. Польський уряд послав проти Мухи шляхетське військо з підсиленням від Пруссії. Повстанці зазнали великої поразки під Рогатином [16, V, 1669].

Інші двокомпонентні готські топооснови відомі й у такій частині Куманії, як *південь Київщини* (пор. рід місцевих володарів на прізвище «Зе Сквири Половці» [24], топоніми *Обухів, Обухівка, Тетіїв, Великополовецьке*, а з іншого боку – на рис. 2: *Кутелів, Трахтемирів, бол. Куржуківські Каварті, оз. Крутяка*). Найраніші дані про козаків на Київщині датовані 1492 і 1499 р. [11, 45].

З якого матеріалу сформувалося слово козак? Г. Кун зауважує, що дзвінкі проривні між голосними в куманських говірках звучали як щілинні – *azam* замість *adam* 'людина': так є і у мові казанських татар і чагатайців, де *kazak* вимовляють, замість *qadaq* 'цвях', а *Izil* замість *Idil* 'Волга' [82, ХCVIII]. Значить замість *ghadal і *kodak половці казали ghasal і cosac. (Якщо ghasal перед cosac – синонім, то це *ghadal; пор. і прізвище укр. Ідаль.) Інша кипчацька риса куманської – *k-* на місці огузьких *g-* (як в каз. *ketti* при тур. *gitti* 'прийшов').

Можливе *cos·ac* < *goð·ak не суперечить генетиці (третина українців мають Y-гаплогрупу I [47]), ні поширеності основи Коз- (127 назв): *КОЗЯТИН* (4), *-ова, -оВАта, -ачани, -аківки* (є теорії, що виводять козацтво з «залишків давніх «вільних» хліборобських громад степової України» [11, с. 17]). Є й збіг словотвірних моделей: *Ко⁰/₃-ак* Дп, Жт, Рв; *-аки* Кв, Лв; *-ацьке* 9 назв; *Ко^{0e}/_{3и}нка* Жт, Кв.

Слово *козак* – не «вільна людина», а «сторбжа, вартовий». З припущенням про те, що готська традиція вижила в половецькому середовищі, тепер логічно пов'язати факт фіксації в тримовному словнику у складі Codex Cumanicus першої письмової згадки слова *козак*. Через Вікіпедію десятком мов поширено відомості про те, що найдавнішу письмову згадку слова *козак* залишили не поляки, не турки й не монголи, а ченці-францисканці. Слово-предок назви наддніпрянських *козаків* (з голосним -о-) уперше вжите у 1292–1295 рр. у тексті Codex Cumanicus і не «пізніше перейшло» до української мови, а залишилося в ній разом з українізованими (асимільованими) половцями (пор. О. Прицак про «конгломерат степових племен за участю слов'ян»).

Переклад куманс. *cosac*, пізньолат. *guayta* має примітку Г. Куна: «За Дю Канжем, *gaita*, тобто *варта*, *вартовий*», «те саме, що [перс.] **نوبت** (*nowbat*) або [ар.] **نوبة** [лат.] «*excubiae*», «*custodia*» [укр. 'варта, охорона']» [82, с. 118].

Оскільки слово *cosac* не має гармонії голосних (а–а), воно не є *питомо тюркським за походженням*, і це гостро суперечить офіціозу (Stökl), за: [11, с. 21–22]. Кумани мали власні слова для поняття 'дозорець' – на с. 164 кодексу засвідчені синоніми *saht i sergek* [82, с. 234]. Г. Кун наводить до *saht* начебто аналог чагат. *sāqci* **ساقچی**, тут корінь *sāq* 'будити, бити на сполох'. *Sāqci* і *Sāğci* вживані у тюркських текстах XI–XV століть. Слово існувало в тюркській мові хакані XI ст. Джерелом слова *sergek* може бути мад. *sergeg* /'šegɛg/ 'військо' (звідси й нове укр. *шерег*), множ. *sergegek*; можливе й бурят. *серег* військо, війна [43, II, с. 421].

За сучасними для Г. Куна словниками 1837 і 1850 рр. слово **كوزجی** писали вже точніше **كوزچی**, вимову вказували [*gueuztschi*] тобто /gøzçi/, означало воно «охоронець, наглядач; розвідник, спостерігач, вартовий» [80, II, с. 661] – то ж тут Г. Кун має рацію. Однак слово *гъозчі* недавнє; у текстах до XIII ст. є *тільки* відмінні від *cosac gozetcі, gozedcі* (усі від *göz* 'око'). Їхнього ж ровесника, слова XIII ст. *cosac* у старих тюркських текстах немає: отже, це слово не тюркське, а прийшло. Поготів немає джерел накинutoго пізніше значення *»вільна людина, кому хоче, тому служить«. Суфікс -ак/-як (укр. *слов-ак, русн-ак, прусс-ак, нім-ак, подол-як, земля-як*, прізви. *Гд-ак, Приц-ак*;

Литвяки Пл, По-доляки Чг, Слободяки Лв) – не лише «східнослов'янський» [20, с. 110], але й пол. *krakowiak*, *polak* (і прізви. *Widłak*, *Mańczak*; *Gdakowo* Pl); і лат. *-ācus*, фр. *-aque* (топоніми на *-acus*: *Campiniacum*, *Latiniacum*, *Victoriacum*: *Champigny*, *Lagny*, *Vitry* [86, с. 181]); і оксит. *-ac* (*Cahuzac*, *Lissac*, *Ganac* F); і готс. *-ac-*, пор. *Bitaco* (Бутакове Озеро Пл), *Quiriacus* (Кирякове Пл), *Didacus*, *Zarraco* [70].

Найраніша Січ на острові Бучка і «бутинок». Ім'я острова Бучка або Буцький походить від слів «[буц], [буцьк] 'прізвисько подолян, волинян'» [15, I, с. 312]; отже, це «острів подолян і волинян»; а в разі виведення [буц] з бут (див. далі) – «острів здобичників». Пізніша назва острова Бучко (Буцьки) – Томахівка – пов'язана з перс. *تماشا* [*tamāša*] 'огляд, розгляд' і свідчить про те, що тут наглядали за Дніпром і Диким Полем. Дуже багато ($9^+ + 33 \sim = 42$) формально непояснених повторень сусідства відразу трьох основ ТОМАШ-, ПЕТР- і КАЛИН- (пор. ір. *patraya* 'наглядати' і лит. *kalinys* 'полонений'): тобто селища з вартою біля сіл полонених татар, адже «з історичних джерел відомо, що взятих у бою полонених козаки... використовували як робітників» [57, 450]]. За змістом Петроселівки тотожні Томахівкам, Сторожинцю, Стражгороду.

Спосіб життя козаків – «бутинок». Якщо буц, буцько – лише 'подолянин' і 'волинянин', тоді непояснювані топоніми від такої основи саме на Волині й Поділлі: БУЦини, БУЧин Вл, БУЦики, БУЦнів, БУЧач Тр, БУЦні Вн, БУЧки Жт. До двох таких назв є синоніми, у яких -ч- < -дч-, а -ц- < -дс-: ● р. БУЧа = БУДша, БУДча (*бут-?) у с. ЯСНогородка Кв КСв; ● стр. БУЦкой 1785 р. = БУДський (*бут-?) у с. БУДи См Охтирка: ЛАНТРАТівка [40, 79, 74]. Імовірно, що й інші топоніми з початком Буч-/ Буц- походять від основи Бут- (пор. санг. *botye*, англ. *booty* 'здобич, награвоване добро'), укр. ст. *бутынокъ* 'здобич' < *boot-* + *-ing* (пор. «выходить на поле или на низъ за добычей – **бүтынкомъ**» [24, с. 404; 58, с. 53].

Слово *бутинок* – германізм із непересічної історією: фр. *butin*, ісп. *botin*, іт. *bottino* 'грабунок' [81, с. 72]; морський термін з ганзейських міст; *butiner* 'грабувати' (XIV–XVI ст.) [71, с. 121; 68, I, с. 159]; від с.-н.-нім. (ū)t**ū**ten 'розподіляти (здобич)' мала існувати форма **būting*, прототип укр. ст. **бүтынокъ**; слово могло прийти з Балтики у XIV–XV ст.; у відозві до руського народу Богдана Хмельницького сказано, що предки русинів

первісно вийшли з Помор'я балтійського; «спираючись на ці свідчення, Мацейовський у своєму дослідженні 1852 р. (с. 711–713) твердив, що поморяни, звані варягами, дали перший поштовх утворенню славного Запоріжжя, *слов'янської інституції, перенесеної з Балтики на Дніпро* [38, с. 17]; у Стрийковського – *kiedy się pod Włodzimierzem na Wołyniu butinkowali u dzilili* [98, II, с. 521, 163] – видно українське посередництво в історії польського слова, інакше сполука -ti- мала б вигляд -ci-: *bucinkowali, чого насправді немає.

Січ і січовики. Слово *січ* застосовували й до січового укріплення, і до Запоріжжя загалом, а також до залоги реєстрівців [11, с. 259]; в 11 адміністративних районах України неподалік один від одного існують географічні об'єкти з назвами від двох різних основ: Січ-/ Сич- і Буц-; при цьому в 5 контекстах це сусідні об'єкти (знак ^): прот. СІЧА ^БУЧин Вл Любешів; ПаСІЧне ^БУЦЬКівка Хк Валки; ПаСІЧна ^БУКове ІФ Надвірна; пот. БУЦівський ліва притока р. ^СІЧІ Льв Мостиська; БУЦин ^СЕК.УНь Вл. Ст. Виживка. Варіанти основ Сич-/ Січ- пояснювані, наприклад, варіантністю основи *сікатися*/[*сикатися*] 'нападати, загрожувати', [*присикатися*] 'нахабнити' [15, V, с. 251], пор. і *сичати*, чes. *sekat se*, рос. [*сиковать/сыкнуться*] 'кинутися', що можна поставити у відповідність з такою ж варіантністю можливого прототипу гот. *sakjo* 'суперечка, сварка' (свн. *sic* [89, с. 707], данг. *sæcc* 'боротьба, сварка, конфлікт', двн. *secka* 'боротьба') [88, с. 315]. У такому разі похідне від готс. *sakjo* мало б бути *ga·*sakjo* *'січовик' (спільник у боротьбі). Істотно, що це слово – вузький синонім слова *козак*.

Скандинавсько-слов'янські епічні паралелі. Тепер стає можливим конкретизувати й шляхи перетікання непояснюваного давніх готських впливів в український козацький епос – у рамках нового епізоду асиміляції на тлі недослідженої проблеми часового розриву. Гіпотеза *cos·ac* < *Goð·ak/ Kod·ak зобов'язує системно розглянути скандинавські мовно-культурні аналогії козацьких реалій, що недавно зробив М. Рахно. Оскільки стародавній готський світогляд залишив слід в українських козацьких думках, учений робить висновок, що специфіка сюжетів дум зі скандинавськими паралелями є одним з етноідентифікаційних факторів при виявленні готських контактів і складником національної ідентичності українців [38, с. 67].

«Вестготи й вандали, – пише М. Рахно, – принесли скандинавську епічну традицію на Піренейський півострів, а остготи, герули та інші... до Північного Причорномор'я... Установлено, що епічні перекази давніх германців стали основою для створення пісень про битви й героїв у негерманських народів, які асимілювали їх після Великого переселення народів». У XIX ст. в дискусіях про *козацьке середовище побутування епосу* українців та його витоки виявлено близькість українського та скандинавського епосів. «М. Богомолів ототожнював варягів і козаків, Є. Класен виводив козацтво від готів, О. Вельтман вказував на паралелі між українським козацтвом і бургундами та лонгобардами» [38, с. 7, с. 4], в українському весільному обряді знайдено впливи готської ідеології та суспільного устрою [17, с. 702].

Яскравою паралеллю до германського епосу є виразно відмінна від епосів інших слов'ян дума чи історична *пісня про Байду*, основним суспільним призначенням якої є виховання в молоді зневаги до смерті. Для ментальності українців постать Байди знакова. До кола зіставлень М. Рахно залучає тут оповідь Саксона Граматика про Вітсерка, сина Рагнара, який помер 845 р. «Вражає те, що Вітсерк загинув через обставини, схожі на обставини смерті Байди». Схожа доля і в іншого сина Рагнара Ейріка... (Пріцак 1997, с. 223)» [38, 43–44].

Кінець думи про Байду, записаний у с. Рулікова (тепер *Руликів*) Васильківського пов. фольклористом Е. Руліковським (1879): «Ото ж тобі, цару, за твою кару». / Узлились яниченьки, стали його рубати, / стали янгели крильми трепати, / стали його тіло і дулю до небес брати» (Rulikowski 1879, s. 135). Цю обставину, що суперечить християнському канону, царська цензура при одній із публікацій вилучила. Очевидно, що це ледь змінений скандинавський мотив валькірій – войовничих дів, які забирають витязів на небо до Вальгалли для їх пізнішого оживлення [38, с. 45].

Топооснова Байда-. Доказовості темі надають і топоніми від основи, що нагадує ім'я Байди. На її давні історичні зв'язки вказують факти існування такої ж основи серед *вестготських топонімів Каталонії*: Beida [70], а також у *Польщі й Німеччині*. Прототипом ім'я може бути готс. *ga-baidjan 'змушувати, чинити моральний примус', каузатив *baidjan 'присилувати', пор. дісл. beida, данг. baedan (анг. abide), дсакс. bēdian, двн. beiten 'вимагати, змушувати' [83, B7, B56; 88, 32]. Звідси ім'я Beida означало б «сильний духом», «той, хто змушує

себе»: це цілком відповідає прадавньому образу Байди з «Пісні про Байду», лише згодом зближеного з ім'ям Д. Вишневецького. Ознака давності основи в Україні – її майже виключне поширення серед гідронімів: ● крин. *БАЙДова* у с. Берестяги Кг; ● став *БАЙДовий* у с. Родниківка Кг; ● оз. *БАЙДове* у с. Брусилів Жт; ● б. *БАЙДУнова* л Вел. СКЕЛюВАТої Міусу Дц; ● р. *БАЙДАлів Яр* у с. ДРУЖне [40, 29] drauht- Вн; ● с. *БАЙТАли* Од; ● р. *БАЙДАкова* біля с. *БАЙДАкове* Кг; ● с. *БАЙДівка* Лг.

Серед слов'ян драматична героїка наявна тільки в козацькому епосі. Інші германські відповідники кобзарського репертуару (невільницькі плачі) виникли з поховальних гімнів. Цей спадок українці могли засвоїти у складних суспільних процесах за участю германського етнічного елементу (М. Рахно) [38, с. 7]. З часом такі процеси поширилися й на схід: пор. участь готів в етногенезі молдаван, румунів, кримських татар, росіян, українців і народів Північного Кавказу [62, с. 10]. Носіїв епосу (сліпців-кобзарів) – і, відповідно, середовища його побутування – серед *казаків* Дону й Уралу не було. Натомість акад. Б. Рибakov знайшов *слід тюркських подій в епосі адигів*, записаному Ш.Ногмовим [39, с. 18–22]; є там *Адилъ* (пор. *Атила*, але й Nedyl 'Тиль' [79, 108]) і «антський князь Бақсан» (Voz, традиційно *Бож*, але у фр. вид. 1869 р. Вох < *Богуи*?).

Конкретні паралелі до змісту дум. Уже «Ф. Боденштедт виявив в українських піснях і думах адаптовані германські слова... Ф. Дж. Чайлд, ознайомившись із виданою М. Максимовичем думою про Олексія Поповича в перекладі німецькою Ф. Боденштедта, навів її... як паралель до шотландської балади про сповідь Робіна Брауна [38, с. 4-5]. Низку скандинавських аналогій у цій думі запропонував М. Сумцов: «якщо вже й шукати родичів малоросійського Олексія Поповича, то останні виявляться не у Великоросії, а у Швеції, Норвегії Данії, Англії...» (Сумцов 1894, с. 3). За висновком ученого, «набагато ближче до малоруських дум лежать... північно-європейські балади» (Сумцов 1894, с. 5) [38, с. 48], адже «всі гріхи Олексія Поповича мають відповідності в західних переказах. Зокрема, образи матері (і сестри) є в шотландській пісні, зневажання й розграбування церкви є не лише в українській думі, але й в оповіді архidiaкона Генріха XII століття, шведських і данських піснях, вбивство дітей фігурує не тільки в думі, але й у данській пісні з рукопису 1590 року, там само згадано про образу громади, односельців (Сумцов 1894, с. 16)» [38, с. 52]. Д. Ревуцький указав на паралелі віщому сну Алкан-паші в думі

про Самійла Кішку в германському та французькому епосі... Р. Льове [писав про] потребу пошуку слідів германської мови в говірці чорноморських козаків... М. Халанський навів паралель між українською думою про Івана Коновченка та німецькою поемою XIII ст. «Смерть Альфарта»...» [38, с. 5]. Дума пор Івана Коновченка засвідчує і те, що козаки гордували селянами: «*Будуть мене козаки ...гречкосієм прозивати*» [59, с. 226]; також: «*Мужикамъ простымъ славы козацкои на поталу не поущайте*» (Клим., 207) [44, с. 190]; пор.: «Доля селянина – пасти худобу. Доля воїна – битви» («Старша Едда», «Сага про Греггіра») [38, с. 9]. М. Рахно показав низку аналогій серед епізодів текстів козацького епосу, а також у складі так званих формульних дій [38, с. 13].

Літа, роки і Году. У доповіді «О stanie cywilnym dawnych Słowian» І. Раковецький зазначав: «Під час свята Коляди (Ku-Ładu) (!) давали один одному дарунки, запевняючи в прихильності й дружбі... Те саме *свято в деяких слов'ян звали Godami*». К. Войціцкі додає, що челядь сільська ходить від господарів «на Gody» [102, с. 91–92]. Тобто в поляків, які мають питомі слова lato і rók, звідкись було ще й слово *Gody*, яке ніколи не означало років. Воно вживалося лише в множині й означало тільки Святвечір (укр. *Багату Кутю*) й колядування.

Кутя, Кутія, коливо. Після виявлення середньовічного поняття *Kuthia* 'Кримська Готія' [94] видно штучність пояснення слова *кутя* (страви і свята) як нібито назви всеслов'янського обряду. Насправді це слово є лише в 4 слов'янських мовах; його не можна було запозичити в греків, які самі його не мають, ані створити з «неясного за походженням» *кóккоз*, не будучи греком: пор. [15, III, с. 163]. Згаданий Й. Шільтбергер засвідчив роздачу у Св. Софії в Костянтинополі *колива*, але не *куті*.

Слова кутя (страва) і *Багата Кутя* (свято, пол. *Gody*) стають у ряд до готизмів *церква*, *хліб*, *піст*, *ніп*, *страва*. *Кутя*, відомоме лише чотирьом слов'янським мовам (і невідоме у грецькій), – це ім'я *Готії XV ст.* *Kuthia*, *Cothia*. Ім'я засвідчене у Г. Шільтбергера (*Kuthia sprauch*) і в мюнхенському кодексі Cod. 18298 Lat., [101, с. 278, прим. 5]: «Item in Cothia [*sic!*] alter archiepiscopus, quod genus per se diversis linguis distinguitur et subditur in parte Thartaris et in parte Januensibus» («Також у Котії (Готії) є інший архієпископ, народ якого має окрему мову і підлягає частково татарам, а частково генуезцям») [50, с. 376]. Припущення про те, що в назві свята *Кутя*

міститься саме ім'я країни *Кутії*, зміцнює польська назва того ж свята *Gody*.

Бере́за і його гу́рт: важливе технічне поняття колядників і щедрувальників *бере́за* 'повідник хору' [13, с. 22, 29] може походити з гот. *bagusjan* 'добре керувати' (*administer well*) [83, с. 63] або прагерм. **burȝjanan*: днор. *á-burȝa* 'опікуватися чим', данг. *op-burȝan to vouch for* (поручатися за) [88, с. 63]. Ці значення можна пов'язати з основами численних *Березівок* і *Березанню*. Тоді пояснюваний і зневажливий суфікс -ань. (З іншого боку, не виключений зв'язок і з авест. *bareg-* 'приймати до себе', согд. **ambarz-* ('m̥brz-) 'прийом' [2, I, с. 137].)

Щедрий – не родич 'тріски', а запозичене з дісл. *scattr* 'податок'. Можливий прототип до укр. [щадрий], [щадрак], *Щадрий вечір*, якщо їх трактувати як проникнення (за В. Мартиновим), це днор. *skattr* 'податок' [83, с. 309; 88, с. 336].

Бедрик і бедръно въздание. Укр. *бедрик* можна співвіднести з **БЕДРЪНО ВЪЗДАНИЕ** 'πλουσίαν τὴν ἀνταπόδοσιν' тобто «багата зворотна віддача» [97, т. II, с. 70] (структуру перекладу люб'язно роз'яснила Н.Ф.Клименко). Витоки слова **БЕДРЪНЪ** 'багатий, щедрий' не досліджені. Джерело могло бути і східне: перс. *بدره* *bādre* 'гаманець, калитка' з ар. *بدره* *badrat* (в Україні є ур. *БЕДРАТове* Пл). У давнині не виключений синонім *Бедрънь вечерь. Він же *Щадрий вечір* [15, VI, с. 502]. Ці синоніми мали повторюватися: «Щадрий вечір – *бедрний вечір», як у приспіві до щедрівок (не до колядок). Згодом *бедрний* вирівняло за аналогією звукову форму *щадрий* на *щедрий*, а само було замінене словом *добрий* (можливо, з метате́зи б~д/ д~б: *бедр-/добр-*): «Щедрий вечір, добрий вечір». За аналогією до «Щедрий вечір» **>* *щедрик* могло сформуватися «*бедрний вечір» *>* *бедрик* [50, с. 386].

Святий Сава. Нащадки козаків вважали Саву своїм святим [29, VI, с. 202]: «На дворі в нас Варварин день, а то дуже небезпечно, – бо тут коло Варвари враз близько Микола живе, а Микола і є найперший москаль, і він нам, козакам ні в чому не допомагає, а все на московську руку тягне. Що там де не станеться, хоч і наша правда, – а він піде, так-сяк перед Богом наговорить, і все на московську руку зробить, і своїх москалів викрутить і вибілить, а козацтво скривдить. Боронь Боже нам і дітей у його ім'я називати. А ось тут же поруч з ним живе святий Савка. Цей з козаків і до нас дуже добрий. Який він

там не є, хоч і не важливий, а *свого козака не видасть*». Я кажу: «Сетак, та маломочний він, святий Савка!» А Дукач каже: «Дарма що маломочний, зате він дуже штуковатий; де його сила не візьме, то на хитрість піде і якось та відборонить козака. А ми йому в силі самі поміч дамо, станемо свічки ставити й молебень заспіваємо: Бог побачить, що і святого Савку люди добрі шанують, і сам на його увагу зверне, а він тоді й підсилиться» [29, VI, с. 202] (пор. САВИНці 7 назв). Виходить, із певних причин у ХІХ ст. козаки на Житомирщині вважали «Савку своїм», а «Миколу москалем». Що більше, прямо вказано, що св. Сава з *козаків*, при тому, що за історією він насправді «з готів» [8, с. 155–157].

З того ж минулого імена козаків *Мухи* (mycha меч), *Острияниці*, *Гонти*, *Трясила*, *Полуботка* (Gastre [Wistr]; Gonta [Gunthi]; Trasilli [Thras- + hildi] «запальний; герой битви»; Falbatus [Fald + hathu] [70])/ ful- + badu битва; с. МУХуВАТа Вн, -е См, ОСТРЕНЬКе Хк, ГОНТів Яр Хк, ТРЯСне Хк, ЗубоТРЯСівка Дп, ПОЛУБОТки Чг.

Генетично розмаїте козацтво об'єднала українська мова – таким є висновок з розглянутої проблеми асиміляції при формуванні військової верстви середньовічного українського суспільства. Частина назв козацьких реалій за походженням питомі (обозний, оселедець, пернач, писар, потєбня, сотник, суддя, старшина, тростина); інші реалії мають західні мовні витоки (бандура, башта, булава, бутинок, гамарня, гармата, гасло, герць, гетьман, дукат, дума, клейнод, козак, кунтуш, лицар, полковник, прапор, рада, скарбниця, хоругва, корогва, шляхта, шпиталь...); не менша кількість ще інших реалій мають східні мовні витоки (атаман, байдак, бунчук, талатан, гиря, джура, жупан, каганець, келеп, кіш, кобзар, козак, козарлюга, курінь, люлька, осавул, очкур, сагайдак, сурма, товариш, товмач, тютюн, чайка, шабля, шаровари, шлях...).

Зміст історичної реалії влуж. *Wukrajina*. Влуж. *wukraj* означає 'чужина', а *wi-krajnik* – 'іноземець' [87, с. 162], і саме в цей осмислений ряд стає верхньолужицька назва України – *Wukrajina* [15, VI, с. 28], пор. укр. *Вкраїна*. Х. Шустер-Шевць вважає *wukraj* калькою з нім. *Aussland* (букв. «за межна земля»), як і *tukraj* *Inland*, *vótcny kraj* *Vaterland* [95]: лише у верхньолужицькій мові ці назви системно протиставлені. Існує тут і важливе для теми поняття «w słowjanskim wukraju» 'у слов'янському зарубіжжі' [33, с. 176].

З іншого боку, серед значень українського слова *українці* є й таке: «жителі степової частини України; степовики» [15, VI,

с. 28]. Свідчення фольклору: «Прибудь, прибудь, мій миленький,/ з україн далеких» (Гринченко, ДВУ, 1945), «Ой горе, горе калині при долині/ Та так сироті на чужій Україні» [14, с. 167].

Як відомо, минуле степового населення України – таки іранське й тюркське. Збережена лексема *wukraj* та співіснування у верхньолужицькій лексичній системі слів *wukraj* і *Wukrajina* може поставити крапку над і в етимології назв країни *Україна* й народу *українці*. У певний період етногенезу ціла Наддніпрянина могла сприйматися іншими слов'янами (зокрема й лужичанами) як *słowjanski wukraj* «слов'янське зарубіжжя».

Висновки. Після асиміляції свого степового «зарубіжжя», – іранських і тюркських нащадків ясів, печенігів, половців, ковуїв, торків, чорних клобуків – наш давній слов'янський народ був ототожнений із цим хоронімом *Wukraj*, від якого склався й етнонім – українці, і назва мови – українська. Розглянуті топоніми й запозичення свідчать, що у складі половців були асимільовані й етнічні вкраплення раннього середньовіччя – групи нащадків кельтів, балтів і скандинавів. Історичне поняття М. Грушевського «Україна–Русь» може отримати глибший сенс: це не синоніми, не етапи, а дві складові цілого «Степ + землі навколо Києва – Чернігова – Переяслава».

Процес асиміляції – важливий об'єднавчий чинник у формуванні народів; це не просто абсорбція, не звичайне уподібнення «готовому», наявному історичному цілому, адже від нього й саме те ціле дістає шанс оновлюватися й ставати повнішим. «Асимілювати те, що ми вивчаємо – це засвоювати його, робити його своїм, інтегрувати набуті елементи (знання, впливи) до свого інтелектуального життя» [91, I, с. 103]. Справді, і половці, і кельти, і готи не тільки «розчинилися в наших предках»: вони дали їм змогу засвоїти свої впливи, чим вплинули й на нас.

Література

1. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – М., 1965.
2. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка: В 5 т. – М.-Ленинград, 1958–1995.
3. Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М., 2003.
4. Бахрах Б.С. Аланы на Западе. – М.: 'АРД', 1993.

5. *Бойс М.* Зороастрийці. – М., 1988.
6. *Брайчевський М.Ю.* Походження Руси. – К., 1968.
7. *Бугай А.С.* Змійові вали // УРЕ. Т. IV. – К., 1979. – С. 281.
8. *Вольфрам Х.* Готы. От истоков до середины VI века. Опыт исторической этнографии. – СПб., 2003.
9. *Гамченко С.С.* Археологические изыскания 1913 г. в Подолье. Районы Савранский, Данило-Балкский и Завалье-Могилянский. – Рукопис. арх. ИА АН УССР; цитовано у: *Сымонович Э.А., Кравченко Н.М.* Погребальные обряды племен черняховской культуры // Археология СССР. САИ. – М., 1983. – С. 122.
10. *Гаучас П.* К вопросу о восточных и южных границах литовской этнической территории в Средневековье // Балто-славянские исследования. 1986. – М., 1988. – С. 195-215 і карти 1, 2 на вклейці.
11. *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. – К., 1957.
12. *Дашкевич Я.* Як Московія привласнила історію Київської Русі // *Дашкевич Я.* «Учи неложними устами сказати правду». – К., 2011. [www.universum.lviv.ua/journal/2011/6/dashk.html].
13. *Дей О.* Величальні пісні українського народу// Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. – К., 1965. – С. 9-40.
14. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак.* – К., 1985.
15. *Етимологічний словник української мови: В 7 т.* – К., 1982–2012.
16. *Енциклопедія українознавства: В 11 т.* – Київ–Львів, 1993–2003.
17. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина: В 3 т.* – К., 1994-1995.
18. *Желехівський Є., Недільський С.* Малоруско-німецький словар. – Т. 2. – Львів, 1886.
19. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. – К., 1966.
20. *Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична грамати́ка української мови. – К., 1980.
21. *Казакевич Г.* Кельти: традиційна культура та соціальні інститути. – К., 2006.
22. *Казакевич Г.* Східні кельти: культура, ідентичність, історіографічні конструкції. – К. – Вінниця, 2015.
23. *Кельтская мифология. Энциклопедия.* – М., 2002.
24. *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. – Одесса, 1912.
25. *Колесников А.И.* Завоевание Ирана арабами. – М., 1982.
26. *Константин Багрянородный.* Об управлении империи. – М., 1990.

27. *Лаучюте Ю.А.* Словарь балтизмов в славянских языках. – Л-д, 1982.
28. *Лексіка Палесся ў прасторы і часе.* – Мінск, 1971.
29. *Лесков Н.С.* Собрание сочинений: В 11 т. – Т. VI. – М., 1957.
30. *Літопис руський.* – К., 1989.
31. *Мачинский Д.А.* Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтские языки. – М., 1974.
32. *Мельниковская О.Н.* Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. – М., 1967.
33. *Мудра И., Петр Я.* Учебник верхнелужицкого языка. – Bautzen, 1983.
34. *Никонов В.А.* Две волны в топонимии Полесья // Полесье: лингвистика, археология, топонимика. – М., 1968.
35. *Оснач С.* Мовна складова гібридної війни// www.korekta-vk.com/pres-kafe/avtory/osnacvkh.
36. Приходы и церкви Подольской Епархии/ Под ред. Е. Сецинского. – Біла Церква, 2009. – XII + 996 с.
37. *Пріцак О.* Печеніги // Український історик. Журнал укр. істор. товариства. №1-2 (25-27). – Нью-Йорк–Мюнхен, 1970.
38. *Рахно М.Ю.* Слов'янсько-скандинавські відповідності епічних текстів (лексика, семантика, стилістика): Дис. ... канд. філол. наук – К., 2014 (А – автореферат дисертації).
39. *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963.
40. *Словник гідронімів України.* – К., 1979.
41. *Словник мікрогідронімів України.* – К., 2004.
42. *Словник староукраїнської мови: У 2 т.* – К., 1977.
43. *Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков.* Материалы к этимологическому словарю: В 2 т. – Л-д, 1975.
44. *Тимченко Є.* Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. – Київ–Нью-Йорк, 2003.
45. *Тищенко К.М.* Волхви – парфянські маги // Мови і культури у новій Європі: контакти і самобутність. Збірник наук. доповідей. – К., 2009. – С. 628–638.
46. *Тищенко К.М.* Всеслов'янськість мови українців // Український тиждень. № 39 (256). 28 вересня–4 жовтня 2012 р. – С. 22–64. (Редакційна назва вкладки: «Правда про походження української мови»).
47. *Тищенко К.М.* Гени, мова, Україна// Український тиждень. № 16 (233). 20–26 квітня 2012 р. – С. 28–58. (Редакційна назва вкладки: «Правда про походження українців»).
48. *Тищенко К.М.* Етномовна історія прадавньої України. – К., 2008.

49. Тищенко К.М. Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник. – Тернопіль, 2010.
50. Тищенко К.М. Ключі з Астурії від минулого України. – Київ-Дрогобич: Посвіт, 2015.
51. Тищенко К.М. Мадярський пласт у топонімії України: імена Арпадидів // Східний світ. – 2007 – №4. – С. 133–142.
52. Тищенко К.М. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006.
53. Тищенко К.М. Халіфат і сівера. – К., 2011. – 496 с.
54. Тищенко К.М., Казакевич Г.М. Відродження кельто-слов'янської концепції О. Шахматова: Нові факти мови й історії // Вісник Львівського ун-ту. Серія філолог. Вип. 59. – Львів, 2013. – С. 143–153.
55. Топоров В.М. Галинды в Западной Европе // Балто-славянские исследования 1982. – М., 1983. – С. 129–140.
56. Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968.
57. Украинские народные думы / [Видання підготував Б. П. Кирдан]. – М., 1972.
58. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К. – Запоріжжя, 2002.
59. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1964–1973.
60. Членов А. Валы, остановившие гуннов // Ветер странствий. Альманах. – № 11. – М., 1976.
61. Шевельов Ю. – цит. за: Історія української мови. Хрестоматія. – К., 1996.
62. Шукин М.Б. Готский путь. – СПб., 2005.
63. Этимологический словарь славянских языков. – Вып. 6. – М., 1979. – Вып. 10. – М., 1983. – С. 64.
64. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990.
65. Blažek V. Celto-Slavic Parallels in Mythology and Sacral Lexicon / V. Blažek // Parallels between Celtic and Slavic. Proceedings of the First International Colloquium of Societas Celto-Slavica held at the University of Ulster, Coleraine, 19-21 June 2005. – Coleraine, 2006. – P. 75–85.
66. Brunet M. Qu'est-ce que l'assimilation? // L'Action nationale. – Ottawa, 1956, vol. xlv, no 5, p. 388-395.
67. Buchmüller-Pfaff M. Siedlungsnamen zwischen Spätantike und frühem Mittelalter, 1990.
68. Cortelazzo M., Zolli P. Dizionario etimologico della lingua italiana: In 5 vol. – Bologna, 1979-1988.
69. Cortesão A.A. Onomástico Medieval Português// O Archeologo Português, VIII y sigs. – Lisboa, 1912.

70. *Cossue O. (Costa M.)*. Antroponimia Altomedieval en Galicia (4^a Ed.), 2007. – E-version.
71. *Dauzat A.* Dictionnaire étymologique de la langue française. – Paris, 1938.
72. Encarta – Microsoft Encarta Premium 2009. Interactive World Atlas, E-product.
73. *Fraenkel E.* Litauisches Etymologisches Wörterbuch: In 3 Bd. – Heidelberg, 1962.
74. *Francovich Onesti N.* Latino e gotico nell'Italia del VI secolo// *Ipsam Nolum barbari vastaverunt. L'Italia e il Mediterraneo occidentale tra il V secolo e la metà del VI...* – Cimitile, 2010. – P. 183-191.
75. *Gamillscheg E.* Germanismos // *ELH*, II. – Madrid, 1967.
76. *Golden P.B.* Introduction // *Codex Cumanicus_Central Asian Monuments*. Edited by H.B.Paskoy_CARRIE Books.htm.
77. *Geiriadur Prifysgol Cymru*. Cyf. 1– 4. – Caerdydd, 1967– 2002.
78. ISOU – Інтерактивна система ойконімів України. Е-продукт / Укл. В. О. Гончаренко. – К., 2008.
79. *Kern A.* Der «Libellus de notitia Orbis»... // *Archivum Fratrum Praedicatorum*. Vol. VIII. 1938. pdf, узято з сайту <https://ia601908.us.archive.org/30/items/LibellusNottaOrbis/LibellusNottaOrbis.pdf>.
80. *Kieffer J.D., Bianchi T.X.* Dictionnaire turc-français, à l'usage des agents diplomatiques et consulaires, des commerçants, des navigateurs, et autres voyageurs dans le Levant. – Tome 2. – P., 1837.
81. *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache. – Berlin, NY, 1975 21.
82. *Kuum G.* Codex cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. – Budapest, 1880.
83. *Lehman W.P.* A Gothic Etymological Dictionary. – Leiden 1986.
84. *Lyberis A.* Lietuvių-rusų kalbų žodynas. – Vilnius, 1971.
85. *McBain – Mac Bain A.* An Etymological Dictionary of the Gaelic Language. – Glasgow, 1982. (Digital version, 1990).
86. *Nyrop K.* Grammaire historique de la langue française. – Copenhague, 1899.
87. *Hornjoserbsko-němsce, němsko-hornjoserbsce/ Obersorbisch-deutsch, Deutsch-obersorbisch.* – Bautzen, 1966.
88. *Orel V.* A Handbook of Germanic Etymology. – Brill, 2003.
89. *Piel J.* Antroponimia germanica (1952)// *Enciclopedia lingüística Hispanica / Dir. por M. Alvar e.a.* – Tomo I. – Madrid, 1960. – P. 421–444.
90. *Piel J.* Toponimia germánica (1947)// *Enciclopedia lingüística hispánica / Dir. por M. Alvar e.a.* – Tomo I. – Madrid, 1960. – P. 531–560.
91. *Robert – Le petit Robert.* Dictionnaire encyclopédique de la langue française: En 2 vols. – Paris, 1980–1989.

92. Rosser Z. e.a. Y-Chromosomal Diversity in Europe Is Clinal and Influenced Primarily by Geography, Rather than by Language// American Journal of Human Genetics, 67 (6) (2000). – PP. 1526–1543.

93. Schachmatov A. Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen // Archiv für slavische Philologie, begründet von V. Jagič. Bd. XXXIII. – Berlin, 1912. – S. 51–60.

94. [Schiltberger J.] The Bondage and Travels of Johann Schiltberger... 1396–1427. – London, 1879.

95. Schuster-Šewc H. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. – Bautzen, 1978–1989.

96. Słownik grecko-polski/ Pod red. Z.Abramowiczówny: W 4 t. – Warszawa, 1958–1965.

97. Slovník jazyka staroslověnského, I. – Praha, 1959.

98. Słownik polszczyzny XVI wieku. Tom II. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967.

99. Stalmaszyk P., Witczak K.T. Celto-Slavic language connections: New evidence for Celtic lexical influence upon Proto-Slavic// Linguistica Baltica, 4 (1995). – PP. 225–232.

100. ua.wikipedia / Деревляни.

101. Vasiliev A.A. The Goths in the Crimea. – Cambridge Mass., 1936.

102. Woycicki K.W. Przysłowia narodowe. – Warszawa, 1830.

103. Wright J. Grammar of the Gothic Language. – Oxford, 1966.

104. www.kroraina.com/hudud/hud_22_c.html (Hudud al-'Alam, The Regions of the World/ [Ed.] V.Minorsky. – London, 1937).

Kostiantyn Tyshchenko
The Medieval Minorities Assimilation
within the Ukrainian Language Community

The article continues the author's publications of 2006–2015. A conclusion on the importance of the assimilation of the medieval minorities in the Upper Dnieper region is a new one; it is based on the studies of a group of the Ukrainian place names-replicas of the proper names from Galicia and Asturias.

Key words: Middle Ages, the Ukrainian language community, minorities assimilation.

НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ПРАБЛЕМЫ УРАЇНСКАГА ЭТНА- І ГЛОТАГЕНЕЗУ

Гутарка пойдзе пра походжаньня ўкраінскага этнаса і яго мовы. Менавіта пра этнас, а не нацыю ці народнасць. Нацыя – з’ява новая. Паняцце «нацыя» разумеюць па-рознаму. У адных выпадках гэтае паняцце набліжаецца да паняцця «этнос», у другіх – атаясамліваецца з паняццем «грамадзянства» і г.д.

Ключові слова: этна- і глотагенез, этнас, нацыя, украінская мова.

Існуюць розныя погляды на значэнне паняцця «народнасць». У навуковай літаратуры і ў палітыцы вялікае значэнне надаецца перапісам насельніцтва. Між тым, у перапісах мноства ўсялякіх хібаў [21, с. 92–106].

Этнос жа – з’ява трывалая і старажытная. Яна незалежная ад палітычнай прыналежнасці, самасвядомасці, рэлігіі і іншых падобных фактараў. Этнасы існавалі яшчэ ў часы першабытна-абшчыннага ладу, існуюць і будуць існаваць. У прыватнасці, агульнапрынята лічыць, што яшчэ ў першабытную эпоху ўзніклі індаеўрапейцы, германцы, індаарыйцы, балты, італікі, кельты, фіны, цюркі і г.д. Паняцце «этнос» уключае і нацыю, і народнасць, і групу старажытных роднасных плямёнаў. Этнасу характэрна адносная агульнасць мовы (роднасных гаворак), духоўнай і матэрыяльнай культуры, менталітэту і інш.

Этнос і мова. Звычайна арэалы рассялення пэўнага этнасу і пашырэння яго мовы блізкія. Выключэнні, вядома, бываюць. Але ў агульным плане гэта прынцыпова не мяняе становішча. Таму калі разглядаць пытанне пра вытокі ўкраінскага этнасу ці ранняга ўкраінскага этнагенезу, мы ў нейкай меры адначасова закранаем пытанне ўкраінскага глотагенезу або вытокаў украінскай мовы.

Дзве ўкраінскія зоны. Ва Ўкраіне выразна выдзяляюцца дзве зоны: цэнтральна-заходняя і паўднёва-ўсходняя. На тэрыторыі цэнтральна-заходняй зоны на працягу тысячагоддзяў пераважна жыло адно і тое ж насельніцтва, тут адбывалася фарміраванне ўкраінскага этнасу. Тут гэты этнас склаўся і захаваўся. На тэрыторыі паўднёва-ўсходняй зоны насельніцтва неаднаразова

мянялася. Сярод іншых народаў тут пасяляліся і славяне. Час ад часу іх пасяленні дасягалі Чорнага і Азоўскага мораў. Час ад часу яны адсюль выцяняліся, пераважна на поўнач, паўночны захад і захад. Канчатковае засяленне і дасяленне гэтай тэрыторыі ўкраінцамі адбылося ў XV – пачатку XIX стст.

Для ўтварэння пэўнага этнасу неабходны пэўныя ўмовы.

1. Кансалідацыя насельніцтва на пэўнай тэрыторыі. Гэта можа быць у межах дзяржавы, а ў дадзяржаўны перыяд – у межах этна-культурнай агульнасці (археалагічнай культуры).

2. Адносіны ад суседніх роднасных этнасаў дзяржаўнымі межамі, а ў дадзяржаўны перыяд межамі этна-культурных агульнасцей (археалагічных культур).

3. Працягласць гэтага працэсу.

Пры даследаванні для сучаснага этнасу неабходна выявіць гістарычны эквівалент.

Вынікам адзначаных умоў з’явілася ўтварэнне ў старадаўнім славянскім кантынууме дыялектных зон [88, с. 3–14].

Украінцы не маглі скласціся як этнас у той час, калі (пра)ўкраінская этнічная тэрыторыя ўваходзіла ў склад розных дзяржаў. А гэта апошнія 8–9 стагоддзяў. Пачалася гэтая эпоха ў XI–XII стст., а скончылася ў 1939–1945 гг. У XI–XII–XX стст. украінцы (і праўкраінцы) жылі ў розных дзяржавах. Значыць, не можа быць і мовы, каб у гэты час украінскі этнас выдзеліўся са славянскага ці ўсходнеславянскага свету і кансалідаваўся ў асобную народнасць.

XI–XIII стст. – гэта эпоха старажытнарускіх княстваў, якія ўяўлялі сабою асобныя дзяржавы. І ў гэты час таксама адсутнічаюць умовы для выдзялення і кансалідацыі як (пра)ўкраінцаў, так і (пра)беларусаў. Часам існавалі тэндэнцыі аб’яднання заходне- ці паўднёва-старажытнарускіх княстваў. Але гэта сведчыць толькі аб этнічнай блізкасці іх насельніцтва, якая склалася раней.

Старажытнарускім княствам папярэднічае эпоха Кіеўскай Русі. У гэтую эпоху існавалі ўмовы для кансалідацыі насельніцтва на тэрыторыі сучаснай Украіны, але адсутнічалі ўмовы для адасаблення праўкраінцаў ад прабеларусаў і паўднёвых прарасіян.

Адсюль вынікае, што ў эпоху Кіеўскай Русі як этнічная адзінка праўкраінцы існавалі.

Рэтраспектыўна перамяшчаемся ў папярэднюю эпоху, г.зн тыя часы, якія папярэднічалі Кіеўскай Русі [7; 20, с. 8–10; 22, с. 21–23; 25, с. 47–54; 26, с. 162–180; 29, с. 100–148; 33, с. 27; 71; 73; 74], паколькі, як мы вызначылі вышэй, у часы Кіеўскай Русі (пра)беларускі і (пра)ўкраінскі этнасы ўжо існавалі. Існавалі яны і пазней. З гэтага вынікае, што ўзніклі гэтыя этнасы да часоў Кіеўскай Русі.

У канцы VII – X стст. існуе культура Лукі Райкавецкай [2, с. 376; 73, с. 46–185; 76, с. 255–266, 302–362]. Яна займае тэрыторыю Правабярэжнай і Заходняй Украіны, часткі Левабярэжнай Украіны (Палтаўшчыну), сумежныя рэгіёны суседніх дзяржаў. Як бачым, гэта пераважная частка той тэрыторыі, якую цяпер у арэале рассялення ўкраінцаў называюць зонай старога засялення.

Культура Лукі Райкавецкай мела свае перыферыі. Да іх, у прыватнасці, адносіцца Тураўшчына, якая прыблізна з рубяжа VIII–IX стст. раздзяляе лёс Цэнтральнай Беларусі і нават становіцца цэнтрам племені дрыгавічоў [36, с. 78–82]. Насельніцтва Тураўшчыны не ўвайшло ў склад украінскага этнасу.

Чарнігаўшчына і (сумежныя вобласці) была заселена севяранамі. Іх культура мела пераходны характар паміж культурамі Лукі Райкавецкай, племені радзімічаў і племені вяцічаў. Але ўжо з IX ст. асноўная тэрыторыя севяран, уключаючы Чарнігаў, увайшла ў арбіту ўплываў Кіева. Акрамя таго мелі месца перасяленні з Цэнтральнай Украіны на Чарнігаўшчыну ў часы Кіеўскай Русі [75]. Праўда, яшчэ да сярэдзіны XVII ст. сеўрукі выступаюць як даволі абасобленая ўсходнеславянская этнічная еднасць.

Такім чынам, з канца VII і да рубяжа – IX–X стст. мы ўпершыню сутыкнуліся з такой сітуацыяй, калі асноўная тэрыторыя, заселеная праўкраінцамі, ўяўляла сабою этнакультурнае адзінства і была адасоблена ад суседніх усходнеславянскіх абласцей. Гэтым самым выяўлены гістарычны эквівалент для сучаснага ўкраінскага этнасу. Тэрыторыя культуры Лукі Райкавецкай – гэта старадаўняя ўсходнеславянская зона, насельніцтву якой належыць вялікая роля ў этнагенезе ўкраінцаў. Але фарміраванне гэтай зоны з’яўляецца вынікам этнічнай гісторыі папярэдніх эпох. Правабярэжнаўкраінская этна-культурная зона ў мінулым,

відаць, займала вузейшую тэрыторыю і ахоплівала толькі лесастэпавую яе частку. Яе фарміраванне хутчэй за ўсё пачалося ў тыя часы, калі праславяне яшчэ канчаткова не выдзеліліся з агульнаіндаеўрапейскай агульнасці. У III тыс. да н.э. паўднёвая частка гэтай зоны была рэгіёнам кантактаў нашчадкаў «трыпольцаў» з іншымі індаеўрапейцамі («шаравікамі» і іншымі).

Мова. Мова – адзін з асноўных «атрыбутаў» этнасу. У асяроддзі ўкраінскага этнасу былі ці з’яўляліся ўжывальнымі ў асноўным наступныя моўныя сістэмы: народная вусная мова, як сістэма гаворак, сучасная або новая ўкраінская літаратурная мова, стараўкраінская мова, старажытнаруская пісьмовая мова, царкоўнаславянская мова.

Царкоўнаславянская мова прышла на Русь з Паўднёвай Славii. У некаторых творах, перапісаных ці напісаных царкоўнаславянскай мовай на Русі, сустракаюцца своеасаблівыя «ўкраінізмы». Іх няшмат. Але яны маюць пэўнае значэнне для даследаванняў гісторыі ўкраінскай мовы.

Старажытнаруская кніжная мова X–XIII стст. складалася з двух кампанентаў – царкоўнаславянскага і ўсходнеславянскага. А ва ўсходнеславянскім кампаненце, у частцы помнікаў, у наяўнасці кампанент (пра)ўкраінскі. Старажытнаруская пісьмовая мова не адзіная. У ёй выдзяляюцца варыянты паўднёвы і наўгародскі. Старажытнанаўгародскі дыялект, прадстаўлены берасцянымі граматамі, некаторыя даследчыкі лічаць асобнай мовай. Можна яшчэ гаварыць і пра беларускі варыянт старажытнарускай кніжнай мовы, да якога ёсць падставы аднесці полацка-смаленскія граматы XIII–XIV стст.

Стараўкраінская кніжная мова (XIV–XVIII стст.) складалася з двух асноўных кампанентаў – кніжнага старажытнарускага і ўкраінскага народна-дыялектнага.

Сучасная або новая літаратурная ўкраінская мова сфарміравалася ў канцы XIX – першай палове XIX стст. (І. П. Катлярэўскі, Т. Г. Шаўчэнка і інш.). Сфарміравалася на народна-дыялектнай аснове. Першыя творы на адзінай (не шматкампанентнай) украінскай дыялектнай аснове зафіксаваны ці створаны ў канцы XVI ст. Гэта песня «Dunaju, Dunaju, čemu smuten tečeš?» (1571 г.) і верш І. Жураўніцкага «Хто йдеш мимо» (1575 г.) [15]. На такой моўнай сістэме створана пэўная колькасць твораў у XVII–XVIII стст. [11; 16; 94]. Гэта ўжо

фіксацыя народнай мовы ўкраінскага этнасу, той мовы, якая дажыла да сучаснасці. Таму не маглі ўкраінцы выдзеліцца як асобны этнасы у XVI–XXI стст.

Такім чынам, прыведзеныя моўна-дыялектныя сістэмы падзяляюцца на дзве групы. Першая: украінскія дыялекты як сістэма гаворак і сучасная ўкраінская літаратурная мова. Другая: мовы стараўкраінская, кніжная старажытнаруская (не ўсе помнікі), царкоўнаславянская (асобныя помнікі). Мова помнікаў другой групы складаецца з двух або большай колькасці кампанентаў. Адзін з гэтых кампанентаў – украінскі.

Як бачым, самыя раннія ўзоры украінскай мовы (або ўкраінска-беларускія ці ўкраінска-буларуска-рускія формы) адносяцца да X ст. н.э. А ці можна заглыбіцца ў больш раннія часы? Выяўляецца, што можна. І ўжо ёсць пэўныя напрацоўкі.

(Пра)славяне. Украінскі этнас адносіцца да славянскіх этнасаў. Ён узыходзіць да праславянскага этнасу. Ва ўкраінскім этнасе, як і ў іншых славянскіх этнасах, захаваўся стрыжань праславянскі. (Пра)ўкраінскі этнас выдзеліўся з этнасу праславянскага не як якая-небудзь абсалютная агульнасць-маналіт. (Пра)ўкраінскі этнас атрымаў у спадчыну ад этнасу праславянскага не толькі ўласна моўны элемент, але і лінгвагеаграфічны.

Падзел славянства на ўсходнюю, заходнюю і паўднёвую падгрупы некалькі ўмоўны. Як паказвае Агульнаславянскі лінгвістычны атлас і іншыя крыніцы, у славянскім моўна-дыялектным кантынууме існуе багата рыс, якія ўтвараюць зоны, што перакрываюць славянскія мовы і дыялекты.

М.В. Ніканчук, працуючы над доктарскай дысертацыяй, сабраў у Правабярэжным украінскім Палессі і яго наваколлях багаты лексічны матэрыял [59, 60, с. 153–173; 61; 62]. У ім выявіў праславянскі кампанент і даўнія запазычанні. Частка лексем гэтых тыпаў утварае 18 замкнёных пучкоў ізаглас [60, с. 161]. На думку М. В. Ніканчука, гэтыя пучкі акрэсліваюць арэалы старажытных малых плямёнаў.

Г. П. Піўтарак вызначыў шэраг асаблівасцей, якія былі характэрны для розных перыядаў праславянскай мовы [63].

Расійскі вучоны С. Л. Нікалаеў на акцэнталагічным і фанетычным праславянскім матэрыяле, выяўленым у сучасных гаворках, вызначыў дулебскую (палескую) і анцкую дыялектныя зоны [57]. Яны ахоплівалі большую частку Украіны і далёка

виходілі за яе межы. У анцкай зоне ім вызначаны арэалы галіцкі і падольскі [57, с. 34–36, карта 2]. У галіцкі арэал уключана Закарпацце.

Расійскія даследчыкі С. Л. Нікалаеў, А. В. Тэр-Аванесава і М. Н. Талстая прысвцілі артыкул аналізу палескіх гаворак у праславянскай перспектыве [58, с. 100–140]. Узяты праславянскі кампанент, зафіксаваны ў сучасных гаворках, і пракартаграфаваны. У межах Украіны аўтарамі вызначаны наступныя адзінкі.

1. Гаворкі ўсходняпрыпяцкай групы, якія ўзыходзяць да драўлянска-палянскага дыялекта X–XII стст. Ахоплівалі яны тэрыторыю ад Гарыні на захадзе да паўночна-ўсходніх меж Украіны.

2. Гаворкі верхняпрыпяцкай групы, якія ўзыходзяць да старажытнавалынскага дыялекта X–XII ст. Ад іх засталіся рэшткі: пераважна ў Пагарыні і некаторых мікрарэгіёнах Берасцейшчыны.

3. Гаворкі змешанага паходжання, у аснове якіх ляжаць старажытнавалынскія і паўночнагаліцкія (паўночныя дністроўска-харвацкія) гаворкі X–XII стст.

Звернем увагу на адзін пучок фанетычных ізаглас, які дзеліць Славію на дзве зоны – паўночную і паўднёвую [24, с. 81–83; 37, с. 227–235; 13, с. 109–111]. Так, гаворкам паўночнай зоны характэрнае адрозніванне **i* і **ы* (руская, беларуская, польская, лужыцкія мовы), пераважная мяккасць губных зычных і прыднязыхных перад **e*, **i* (тыя ж мовы і славацкая мова), цеканне-дзеканне (беларуская, польская, лужыцкія мовы, некаторыя гаворкі моваў рускай, славацкай, чэшскай). Адпаведна ў гаворках паўднёвай зоны галосныя **i* і **ы* зліліся ў адзін гук (паўднёvasлавянскія, украінская, чэшская, славацкая мовы), прыднязыхныя і губныя зычныя перад **e*, **i* вымаўляюцца цвёрда (чэшская мова, акрамя пазыцыі **d*, **t*, **n* перад **i*, мовы паўднёvasлавянскія і ўкраінская мова), цеканне-дзеканне адсутнічае (мовы паўднёvasлавянскія, чэшская, славацкая, украінская, руская). Руская мова адносіцца да паўночнай зоны, але з элементамі пераходнасці. У большасці рускіх гаворак адсутнічае цеканне-дзеканне, а ў некаторых гаворках захаваліся паўмяккія прыднязыхныя перад **e*, **i* [31, с. 220–221; 42, с. 3–12]. Безумоўна, фармаванне падобных зонаў мела свае прычыны.

Беларускі вучоны А. А. Крывіцкі заўважае: «Мяркуюць, што старажытнарускія дыялекты адрозніваліся адзін ад другога нават у большай ступені, чым цяперашнія ўсходнеславянскія мовы» [47, с. 21].

Украінскі і беларускі інавацыйныя цэнтры. Ва Ўкраіне і ў Беларусі, як і ў астатняй Слав’і, панавала праславянская мова. Пазней у розных рэгіёнах Слав’і ўзніклі інавацыйныя цэнтры – тэрыторыі, дзе ў гаворках з’явіліся комплексы новых асаблівасцей, не характэрных старой праславянскай мове. Мы звернем увагу на два такія цэнтры, якія датычацца нашай тэмы. Гэта інавацыйныя цэнтры – праўкраінскі і прабеларускі. Прабеларускі інавацыйны цэнтр, на нашу думку, узнік недзе ў раёне Гомеля [22, с. 21–23]. А дзе ж знаходзіўся праўкраінскі інавацыйны цэнтр? Паразважаем на гэтую тэму. Якія гаворкі самыя блізкія да сучаснай украінскай літаратурнай мовы? Гэта сярэднепродняпроўскія і падольскія гаворкі. А ў якіх гаворках найбольш тыповыя ўкраінскія рысы выступаюць таксама доволі паслядоўна? А гэта гаворкі Галічыны і Паўночнага Прыкарпацця. Але ж гэтыя гаворкі ў параўнанні з сярэднепродняпроўскімі і падольскімі маюць сваю спецыфіку! А гэта звязана з тым, што галічане і прыкарпатцы больш кантактавалі з іншымі этнасамі, чым сярэднепродняпроўцы. Праўкраінскі інавацыйны цэнтр мог пашырацца, мог звужацца. Ён быў пашыраны пераважна ў лесастэпе. Ён мог ахопліваць тэрыторыю ад вярхоўяў р. Сян да Палтавы, а мог абмяжоўвацца толькі раёнамі Вінніцы і Чаркас. Паступова ўкраінскі і беларускі інавацыйныя цэнтры пашыраліся. Яны ўключылі і большую частку Палесся. Але гэта ўжо былі не інавацыйныя цэнтры, а часткі арэалаў украінскай і беларускай моў.

Адна тыповая праславянская рыса – паўмяккасць (абазначаем [’]) зычных **д*’, **т*’, **з*’, **с*’, **н*’ перад **е*, **і*. У большасці сучасных славянскіх гаворак прыведзеныя зычныя ў адзначанай пазіцыі вымаўляюцца або мякка, або цвёрда. Але сустракаюцца гаворкі, у якіх у дадзенай пазіцыі захавалася праславянскае паўмяккае вымаўленне гэтых зычных, напрыклад, *д’энь*, *н’эбо*, *з’іма*, *с’іла*, *ход’іт’и* [41, с. 255–257]. Да іх, у прыватнасці, адносяцца:

1. Гарадзянскія гаворкі ў Столінскім раёне Берасцейскай вобласці: мястэчка Гарадная, суседнія вёскі Лісцянькі, Лука,

Лучи́ца, Пясо́ва, Раўча́к [30, с. 118–120, 129–129; 31, с. 214, 218–220; 35, с. 454–465; 40, с. 261–268].

2. Гаворкі вёсак Рэчкі Івацэвіцкага і Трасцянка Пінскага раёнаў Берасцейскай вобласці [69, с. 96, 103].

3. Усходнеславянскія гаворкі шэрагу вёсак на паўднёвым усходзе Падляшскага ваяводства ў Польшчы: Hołody, Dubicze, Jagodnik(i), Klejniki, Kojły, Kuraszewo, Mochната, Mor(z)e, Mytłasze, Nowe Berezowo, Nowy Kornin, Pasynki, Tofiłowce, Trzeszczotki, Wygody, Zbucz [93, s. 27, 35–37, załączniki 1–3]. Не ва ўсіх гэтых гаворках разглядаемая рыса адлюстроўваецца паслядоўна.

4. Гаворка в. Машава Чарнобыльскага раёна Кіеўскай вобласці [10].

5. Сустракаецца разглядаемая рыса ў некаторых сярэднепалескіх украінскіх гаворках [55, с. 77–78].

Усе прыведзеныя дыялектныя адзінкі знаходзяцца на Палессі.

У некаторых рускіх гаворках зычныя [d], [m], [z], [c], [n] перад *e, *и вымаўляюцца паўмякка [31, с. 220; 12, 65]. Гэта, магчыма, сведчыць пра тое, што гаворкі на тэрыторыі Расіі працяглы час захоўвалі праславянскі стан.

Пры фарміраванні расійскага этнасу, відаць, мелі месца перасяленні з Палесся і суседніх абласцей [31, с. 219–221; 42, с. 3–12].

Субстрат этнічны. Ад праславян украінцы атрымалі шэраг этнічных субстратаў. Субстрат этнічны – гэта этнас або яго частка, асіміляваныя іншым этнасам. У пэўнага народа ёсць субстрат асноўны або вызначальны і субстраты іншыя або перыферычныя. Асноўны субстрат у свой час адыграў вялікую або нават вызначальную ролю ў этнагенезе. Да асноўных этнасаў, у прыватнасці, адносяцца: у беларусаў – балты, у расейцаў – заходныя фіны, у чэхаў – кельты, у балгараў – фракійцы, у сербаў і харватаў – ілірыйцы, у румын – дакі, у французцаў – галы, у грэкаў – пелазгі і г. д.

А які этнас з'яўляецца асноўным ці вызначальным этнасам у ўкраінцаў? Часцей за ўсё называюць іранамоўных скіфаў, сарматаў, трыпольцаў. Наколькі можна з гэтым згадзіцца? Гаворачы пра скіфаў, неабходна спыніцца на скіфах-аратых (Σκύθαι ἁροτῆρες). Жылі яны ў правабярэжнадняпроўскім і часкова левабярэжнадняпроўскім лесастэпе. Паколькі Герадот

адносіць іх да скіфаў, дык многія даследчыкі лічаць іх іранцамі. Аднак шэраг вучоных звярнулі ўвагу на наступныя акалічнасці. У зоне рассялення скіфаў-аратых выяўлены ўсяго толькі адзінкі іранскіх гідронімаў, у той жа час вялікая колькасць гідронімаў архаічных праславянскіх [83, с. 270–274, 276–277, 287; 78, с. 69–79; 8, с. 217–225]. Вывады гэтых даследчыкаў адназначныя: скіфы-аратыя – гэта (пра)славяне. Такім чынам, іранамоўныя скіфы і сарматы не маглі быць вызначальнымі субстратнымі этнасамі для выдзялення (пра)ўкраінцаў, паколькі яны жылі на параўнальна невялікай частцы цэнтральна-заходняй украінскай зоны, дзе адбываўся этнагенез (пра)ўкраінцаў.

Іншыя перыферычныя субстраты (пра)краінцаў: балты, ілірыйцы, фракійцы, кельты, індаарыйцы [71, 1; 82; 83, с. 269–289; 85; 89].

Дык які ж этнас мог быць вызначальным субстратам у выдзяленні (пра)ўкраінцаў з праславянскай агульнасці? З некаторымі агаворкамі такімі можна назваць трыпольцаў ці дакладней – іх нашчадкаў. Трыпольцы -- носьбіты трыпольскай культуры [92, с. 165–252; 3, с. 186–263; 9]. Засялялі трыпольцы каля 70 % тэрыторыі цэнтральна-заходняй украінскай зоны, дзе адбываўся этнагенез (пра)ўкраінцаў. Трыпольская культура існавала звыш 2,5 тысяч год, прыкладна ў 5400/5300 – 2800/2650 гг. да н.э. [9, с. 50–51]. Трыпольская культура – адзін са славетных ачагоў (агменяў) сусветнай цывілізацыі старажытных часоў. Асноўныя галіны гаспадаркі трыпольцаў – земляробства і жывёлагадоўля. Высокага ўзроўню дасягнулі металапрацоўка і ганчарная вытворчасць. Некаторыя населеныя пункты трыпольцаў выдзяляюцца сваёй велічынёй. Да іх, у прыватнасці, адносяцца наступныя трыпольскія пасяленні: Майданецкае (270 га), Дабраводы (250 га), Тальянкі (400 га). Гэта павселішчы-гіганты. Усе яны размешчаны на захадзе сучаснай Чаркаскай вобласці Украіны. У такіх паселішчах жыло па некалькі тысяч чалавек. Вучоныя лічаць іх протагарадамі і нават гарадамі. Выказваецца думка, што адзначаныя паселішчы-гіганты з'яўляюцца руінамі агульнатрыпольскіх сталіц, якія паслядоўна замянялі адна другую [92, с. 240]. Высокага ўзроўню дасягнула мастацтва Трыполля. Вучоныя канстатуюць, што «ў гісторыі першабытнай Еўропы трыпольская культура была тым, чым была эпоха Ренесансу для сярэднявечча» [66, с. 173–174].

Вось што гаворыць А.М. Трубачоў пра адну гідранімічную зону ва Ўкраіне «Чрезвычайно важным кажется то, что наиболее надежные примеры восточнобалканского происхождения выступают у нас в Побужье, на Тетереве и соседнем Среднем Днепре, представляя совершенно особую <...> зону. <...> Эти восточнобалканско-южнобугско-среднеднепровские связи нетрудно поставить в связь с ареалом трипольской культуры в археологии <...>».[83, с. 282–283, 287].

Украінцы і праславяне. Украінцы – славянскі этнас і ўзыходзяць яны да старадаўняга этнасу праславянскага. Таму ўкраінцы атрымалі ў спадчыну ад праславян моўную аснову, а таксама пэўную частку дыялектнага ландшафту. Да апошняга, у прыватнасці, адносіцца мяжа па р. Гарынь, мяжа паміж лясной зонай і зонай лесастэпу і інш.

Праславяне. Фарміраванне праславянскага этнасу – справа складаная, працяглая і далёкая да свайго канчатковага вырашэння [23, с. 71–77; 84; 51]. Завяршальнаму этапу этнагенэзу праславян папярэднічалі эпохі іх нязначнай адасобленасці ад іншых індаеўрапейцаў, этнічнай «рыхласці», «залатых» вякоў, «змрочных» часоў і інш. Для ўзнікнення пэўнай моўна-дыялектнай сістэмы і пашырэння на значнай тэрыторыі патрэбны працяглы час. Трапляючы на пэўны перыяд у неспрыяльныя ўмовы, мова або захоўвае сваю аснову, або выцясняецца з ужытку іншай мовай. Узнікненне той ці іншай моўна-дыялектнай сістэмы як асобнай мовы – з’ява ўнікальная, складаная і працяглая. Гэта датычыць, безумоўна, і мовы праславянскай.

Міф: розныя мовы ў адной сям’і. Некаторыя даследчыкі прытрымліваюцца думкі, што праславяне сфарміраваліся на працягу вельмі кароткага часу і ў выніку змешвання частак двух этнасаў. Ці магло такое адбыцца? Уявім сабе наступнае. Пажаніліся, напрыклад, італіец з пралітоўкай. Італіец не ведаў пралітоўскай мовы, пралітоўка – італійскай. Як яны маглі ў сям’і кантактаваць? Потым у іх нарадзіліся дзеці. А дзеці ўжо гаварылі па-праславянску. Атрымліваецца, што дзеці ў 1-3 гады, слухаючы мову бацькоў, стваралі праславянскую мову. Між тым, у першабытныя часы быў пашыраны білінгвізм. Гэта выявілі даследчыкі, назіраючы ў апошнія стагоддзі над жыццём людзей, якія яшчэ жылі ва ўмовах першабытнаабшчыннага ладу [18, с. 467–473].

Міф: ці ў IV–VI стст. зрынулі славяне з неба? У пісьмовых крыніцах славяне з’яўляюцца ўпершыню ў IV–VI стст. н.э. [70]. Пісьмовыя крыніцы падмацоўваюцца археалагічнымі дадзенымі. Паводле пісьмовых і археалагічных крыніц у сярэдзіне і 3-й чвэрці I тыс. н.э. славяне жылі на Балканскім паўвострае, ва ўсходніх Альпах, на Дунаі, у сучасных Чэхіі, Польшчы і ўсходняй Германіі, у Прыпяцкім Палессі, Правабярэжнай і Заходняй Украіне, у Сярэднім Падняпроўі, у раёне Пскова і Ноўгарада. Такім чынам, славяне адразу ж у сярэдзіне I тыс. н. э. заяўляюць пра сябе, як пра вялікі народ. Відаць у гэты час адбылася кансалідацыя славян. А што магло быць прычынай такога факту? У гэты час славяне ўваходзілі ў склад Гунскай імперыі. Можа гэта і ёсць прычына такой часовай кансалідацыі? Павялічэнне колькасці славян і пашырэнне тэрыторыі, заселенай імі, адбывалася не толькі шляхам натуральнага прыросту, але і ў выніку асіміляцыі прадстаўнікоў іншых, неславянскіх этнасаў. А ці маглі (пра)славяне ў IV–VI стст., на працягу 2-х – 3-х стагоддзяў, сфарміравацца як этнас у нейкім мікрарэгіёне і пашырыцца на тэрыторыі, роўнай чатыром сучасных Германій або тром сучасных Францыі? Безумоўна, не.

Прыблізна 1500–1100 гадамі да н.э. датуецца тшцінецкая (тшцінецка-камароўская, тшцінецка-камароўская-сосніцкая) археалагічная культура ці супольнасць. Многія даследчыкі з’яўляюцца прыхільнікамі гіпотэзы, што гэтая культура ў сваёй аснове адносіцца да славянскіх (праславянскіх) старажытнасцяў [2, с. 298, 569, 582–583, 619–620; 91, с. 106–116; 3, с. 422, 437–445; 49, с. 61, 69–70; 6; 80, с. 4–56, 59–62; 65, с. 207–208; 66, с. 221–224]. Мы лічым, што гэты пункт погляду заслугоўвае ўвагі [23, с. 71–77].

Тшцінецкая культура ахоплівала тэрыторыю ад Одры на захадзе да раёну Курска на ўсходзе, ад верхняга Нёмана і Магілёва-на-Дняпры на поўначы да Карпат на поўдні. На гэтай тэрыторыі ці яе частцы (заходняй або ўсходняй) большасць даследнікаў размяшчае прарадзіму славян. Тут жа пашырана архаічная славянская гідранімія, хоць яна і выходзіць па-за яе межы [82, 9; 83, с. 246–273; 19, с. 52–59; 8, с. 217–225]. Тшцінецкая культура – гэта хутэй за ўсё не пачатковы, а завяршальны этап этнагенезу праславян. Праз тшцінецкую культуру праславяне ўпершыню археалагічна заявілі пра сваё існаванне. Узнікненне той ці іншай моўна-дыялектнай сістэмы

як асобнай мовы – з’ява ўнікальная, складаная і працяглая. Гэта датычыць, безумоўна, і мовы праславянскай. Даследчыкі звярнулі ўвагу, што пасля спынення існавання тшцінецкай культуры арэал яе пашырэння праз пэўныя перыяды неаднаразова «адраджаўся» [66, с. 217–230]. Гэта хутчэй за ўсё сведчыць аб устойлівасці этнасу на азначанай тэрыторыі. У гістарычны перыяд крыніцы засведчылі ў гэтай вобласці славян.

Тшцінецкая (тшцінецка-камароўская) археалагічная супольнасць не была адзінай. Адзін з найбольш спецыфічны яе варыянт – камароўскі. Некаторыя даследчыкі лічаць яго асобнай культурай, хоць і блізкай да культуры ўласна тшцінецкай. Камароўскі варыянт быў пашыраны ў Верхнім Паднястроўі, паўднёвай Валыні, заходнім Падоллі і сумежных рэгіёнах [91, с. 108–109; 3, с. 422, 437–445]. Як бачым, арэал камароўскага варыянта тшцінецкай культуры ахоплівае асноўную частку арэала тых варыянтаў трыпольскай культуры, якія былі пашыраны ва Ўкраіне. У дадзеным выпадку, відаць, у камароўскай еднасці археалагічна найбольш яскрава заявіў пра сябе трыпольскі субстрат. Хоць, хутчэй за ўсё, нашчадкі трыпольцаў часткова ўвайшлі і ў склад іншых этна-культурных груп. Археалагічная культура адлюстроўвае супольнасць этнаграфічную і супольнасць духоўнай культуры, але яна не заўсёды супадае з арэалам таго ці іншага этнасу. З гэтага гледзішча, прытрымліваючыся гіпотэзы аб праславянскім характары тшцінецкай культуры, нельга не дапусціць, што частка тшцінеўцаў не з’яўлялася славянамі (праславянамі). У той жа час праславянскія групы ў часы існавання тшцінецкай культуры маглі ўваходзіць у склад іншых культурна-гістарычных супольнасцяў. У шэрагу рэгіёнаў і мікрарэгіёнаў, асабліва на ўзмежжы арэала, тшцінеўцы, відавочна, жылі церазпалосна з прадстаўнікамі іншых этнакультурных груп. Каля 1100 г. да н.э. арэал тшцінецкай (праславянскай у аснове?) вобласці падзяліўся на тры часткі. Заходняя яго частка, размешчаная на захад ад Гарыні, увайшла ў склад арэалу лужыцкай культуры (1200–400 г. да н.э.) [2, с. 375; 4, с. 22, 39–43; 49, с. 71–100; 64, с. 19–20; 46, с. 8–30, 60–71; 45, с. 9–18, 37–45]. Усходнія групы носьбітаў гэтай культуры з’яўляюцца нашчадкамі тшцінеўцаў. На тэрыторыі паўднёва-усходняй часткі тшцінецкай культуры (уласна тшцінеўскі і камароўскі

варыянты), ва ўкраінскім лесастэпе на паўднёвы ўсход ад вярхоўяў Гарыні, сфарміравалася белагрудзкая культура (1100 – 900 г. да н.э.) [3, с. 499–512]. У яе фарміраванні, відаць, прынялі ўдзел, акрамя мясцовых камароўцаў, камароўцы – выхадцы з Прыкарпацця. На грунце белагрудзкай культуры фарміруецца культура чарналеская (900–750 г. да н.э.) [4, с. 22, 29–337], на аснове апошняй – жабоцінскі культурны тып (750 – 650 г. да н.э.) [4, с. 33–36], на аснове жабоцінскага тыпу – заходнепадольская, усходнепадольская, валынская, кіеўска-чаркаская і ворсклінская групы скіфскай лесастэпавай культуры (650– 250 г. да н.э.) [4, с. 62, 90–117; 77, с. 67–76.]. На Палессі на ўсход ад Гарыні і ў сумежных рэгіёнах, у тым ліку ў Верхнім Панямонні, на грунце тшчцінецкай культуры склалася культура лебядоўская (рубеж XII–XI – пачатак VIII ст. да н.э.) [2, с. 363–364; 3, с. 445–450], пераважна на яе аснове склалася культура мілаградская (VIII –III ст. да н.э.) [2, с. 427–428; 54; 14, с. 76–105; 64, с. 8–16; 4, с. 178–181; 48, с. 25–26, 40]. У раёне Цярнопаля, Львова, Ковеля, Сарнаў, Ракітна існавала высоцкая культура (X–VI ст. да н.э.), што таксама ўзыходзіць да тшчцінецкай культуры, якая мела пераходны характар паміж лужыцкай і сінхроннымі культурамі Палесся і лесастэпу [46, с. 71–86; 48, с. 25]. У значнай ступені мела пераходны характар і ляжніцкая група, размешчаная на паўночным захадзе Валыні (IX– пачатак V ст. да н.э.) [45, с. 60–72; 46, с. 86–90].

Межы, якія раздзялілі каля 1100 г. да н.э. арэал тшчцінецкай (праславаянскай?) зоны, праіснавалі (з некаторымі, праўда, зменамі) некалькі стагоддзяў. Цікава, што з імі супадаюць некаторыя сучасныя этна-дыялектныя межы. Найперш гэта датычыць мяжы па р. Гарынь, дзе праходзіць выразна акрэслены пучок ізаглас, ізапрагм, ізадокс. Паводле аднадушнай думкі даследчыкаў, гэтая мяжа мае глыбокія гістарычныя карані [80, с. –17; 81, с. 3–21; 50; 48, с. 18–46]. Другая мяжа – паміж зонай лесу і зонай лесастэпу ў Падняпроўі і суседніх рэгіёнах. Яна ў асноўных рысах супадае з мяжой паміж гаворкамі паўднёва-заходнімі і паўднёва-усходнімі ўкраінскімі, з аднаго боку, і гаворкамі паўночнаўкраінскімі, з другога [5, I, кк. III, IX]. Тут жа праходзіць мяжа палескага этнаграфічнага рэгіёну [44].

У земляробчых плямёнаў прыдняпроўскага лесастэпу да V ст. да н.э. склаліся раннякласавыя дзяржавы («царствы») [77, с. 124; 67, с. 24; 68, с. 40–72; 17, с. 367], якія, аднак,

знаходзячыся ў складзе Скіфкага аб'яднання, былі залежныя ад «царскіх» скіфаў. Гэтыя «царствы», ва ўсякім разе да IV ст. да н.э., захоўвалі аўтаномію. На думку некаторых даследчыкаў, гэтыя «царствы» ўзніклі яшчэ ў чарналескую эпоху [63, с. 42–43].

Ціск з боку стэпавых скіфаў выклікаў перамяшчэнне земляробчага насельніцтва з прыдняпроўскага лесастэпу на захад, змяшэнне яго з мясцовым тамтэйшым насельніцтвам – у выніку гэтага ўтварыліся новыя этнічныя (этна-культурныя) групы. Так узніклі археалагічныя групы магілянская (VI пачатак V ст. да н.э.; раён Ізяслава, Крамянца, Роўна, Дубна) і чарэпінска-лагадаўская (VII– пачатак V ст. да н.э.; раён Галіча, Львова, Драгобыча, Самбара) [45, с. 61, 72–105]. Такім чынам, да V ст. да н.э. арэал паўднёва-усходняй групы нашчадкаў тшчцінеўцаў перамясціўся на захад да лініі: вытокі Днястра, Львоў, Луцк. Адчуваўся ўплыў гэтай групы, а таксама скіфскага свету, на лужыцкае насельніцтва Пабужжа [45, с. 60–72].

Існуе думка, што так званыя скіфы-аратыя ці земляробчае насельніцтва прыдняпроўскага лесастэпу ў скіфскую эпоху было іранамоўным. Аднак усё больш прыхільнікаў набывае пункт погляду, што гэтае насельніцтва, прынамсі, асноўная частка жыхароў лесастэпавага дняпроўскага Правабярэжжа, было славянамоўным [65, с. 195–238; 78, с. 69–79; 1, с. 22.]. Галоўным аргументам на карысць думкі аб славянскай прыналежнасці гэтага насельніцтва з'яўляецца факт, што ў лесастэпавым дняпроўскім Правабярэжжы практычна адсутнічаюць іранскія гідронімы і ў той жа час тут выяўлена вялікая колькасць архаічных славянскіх гідронімаў [83, с. 246–288.]. Ва ўмовах працяглага скіфскага панавання распаўсюдзіўся білінгвізм, частка насельніцтва, відавочна, поўнасю перайшла на іранскую скіфскую мову, тут укаранілася скіфская культура [1, с. 22–23]. Аднак поўнай моўнай скіфізацыі сярэдняпрыдняпроўскага лесастэпавага праславянскага(?) насельніцтва, як мяркуюць некаторыя даследчыкі, хутчэй за ўсё не адбылося, паколькі, як ужо гаварылася вышэй, скіфскія іранскія гідронімы ў разглядаемым рэгіёне (на захад ад Дняпра) практычна адсутнічаюць.

Панаванне скіфаў пашырылася далёка на паўночны захад. У канцы VI ст. да н.э. большая частка арэалу лужыцкай культуры была заваяваная скіфамі. Сляды разбурэння скіфамі лужыцкіх

гарадзішчаў, а таксама знаходкі знадбенаў скфскага ўзбраення і іншых рэчаў выяўлены да лініі: Зялёна Гура, Познань, Быдгашч, Плоцк, Люблін [49, с. 96, 99–100]. Лужыцкая культура не была знішчаная скіфамі, а ў некаторых мясцовасцях дажыла да IV–III ст. да н.э. [4, с. 41]. Сведчаннем працяглага скіфскага панавання над большай часткай праславян, відавочна, з'яўляецца прыкметны ўплыў іранскай (скіфскай) мовы на праславянскую мову [52, с. 46–57, 93–95]. У прыватнасці, гэта адлюстравалася не толькі ва ўсходнеславянскіх мовах, але і ў польскай мове, арэал якой ўпісваецца ў арэал лужыцкай культуры. У праславянскую мову ў першую чаргу ўвайшла іранская сакральная (рэлігійная, культовая) лексіка, што адлюстроўвае адносіны паміж заваяванымі (славянамі) і заваёўнікамі (скіфамі) [52, с. 46].

Анты, улічы, Артанія [32, с. 203–205]. Анты – славянскі племянны саюз (протадыржава) 4–7 стст. Ахопліваў лесастэпавую і частку стэпавай Украіны, Малдову, часткі Румыніі і Балгарыі [72, с. 106–107]. Іх протагорад – Пастырскае гарадзішча 6–8 стст. (Чаркаская вобласць) [34, с. 17]. Частка антаў пасялілася ў іншых краінах. У 270 г. у адным грэчаскім надпісу з г. Керч згадваецца *Ἀντας πᾶσι* (ант Папіёс, Папіён?) [87, с. 59]. У дадзеным выпадку абазначана этнічная прыналежнасць асобы. Як народ анты ўпершыню згадваюцца ў 551 г. у Іярдана. Але гаворыцца тады не толькі пра падзеі VI ст., але і пра падзеі IV ст. Апошні раз анты згадваюцца ў 602 г. У пачатку VII ст. Анцкі саюз быў разгромлены аvaraмі.

Праз некаторы час асноўная частка нашчадкаў антаў адраділа сваё адзінства і ўтварыла племянны саюз (протадыржаву) улічаў. Яны першапачаткова засялялі паўднёвае і часткова сярэдняе Прыдняпроўе, а таксама частку басейна Паўднёвага Буга. Сталіцай улічаў з'яўляўся горад

Перасечань/Перасечын (каля 800–1300 гг.). Знаходзіўся ён, на думку даследчыкаў, на тэрыторыі ўсходняй, левабярэжнадняпроўскай часткі сучаснага г. Днепрапятроўска. Улічы з'яўляліся адным з найбольш шматлікіх славянскіх плямёнаў. Паводле Баварскага Географа яны мелі 418 «гарадоў» (умацаванняў).

У тыя часы фарміравалася Кіеўская Русь. Большасць усходнеславянскіх плямёнаў увайшло ў яе склад. Аднак, улічы доўгі час адстойвалі сваю незалежнасць ад Кіева. Князь Алег

ваяваў з улічамі 10 год – падпарадкаваць яму улічаў не ўдалося. Ваявода князя Ігара Сванельд патраціў тры гады, пакуль заваяваў сталіцу улічаў і то дзякуючы дапамозе печанегаў. Пад націскам печанегаў і іншых качэўнікаў улічы былі выцеснены на захад і на поўнач. Улічы, відаць, адыгралі вызначальную ролю ў фарміраванні цэнтральнага ядра ўкраінцаў – яго сярэднепрыдняпроўскай групы.

Артанія – старадаўняя ўсходнеславянская вобласць, якая вядома пераважна з прац Аль-Істахры і Ібн-Хаўкаля. А л ь – І с т а х р ы паходзіў з Фарса (Персія). «Кнігу кліматаў» напісаў да 965 г. І б н – Х а у к а л ь родам з Багдада. «Кнігу шляхоў і дзяржаў» закончыў каля 976/977 гг. Абодва аўтары ў адзначаных працах гавораць пра дзяленне Русі на тры «племені» [раннедзяржаўныя ўтварэнні]. Адно з іх бліжэй да Булгара (Волжская Булгарыя). Цар яго знаходзіцца ў горадзе *Куяба* (Атаясамліваецца з горадам Кіевам). Другое племя «вышэй першага» [знаходзілася далей на поўнач], яно называецца *Славія*. Трэцяе племя – *А р т а н і я* (варыянт: *Арсанія*). Цар яго знаходзіцца ў [горадзе] *Арта*. З трох адзначаных усходнеславянскіх земляў самая блізкая да Волжскай Булгарыі – *Куяба*. Адсюль вынікае, што *Артанія* знаходзілася далей ад гэтай краіны, чым *Куяба*, г.зн. не на ўсход ці паўночны ўсход ад Кіева, а ў нейкім супрацьлеглым кірунку, больш дакладна – паміж Хазарыяй і Дунайскай Балгарыяй. Гэта Паўночнае Прычарнамор'е, дзе паводле «Аповесці мінулых гадоў» жылі *улічы*, а паводле крыніц VI ст. – *анты*. «Аповесць мінулых гадоў» сведчыць, што племя *улічаў* шматлікае. Паводле Баварскага Географа, *unlizi* (улічы) таксама з'яўляліся шматлікім племенем, яны мелі ажно 418 «гарадоў». Канстанцін Багранародны называе гэтае племя οὐλτινοί. [56, с. 154]. Далей у Істахры: «Арта знаходзіцца паміж Хазарам і Вялікім Булгарам [Дунайскай Балгарыяй], які мяжуе з Румам [Візантыяй]. Яны шматлікія і такія моцныя, што наклалі даніну на пагранічныя мясціны з Рума (Візантыі)». У часы Першага Балгарскага царства (681–1018 гг.) Артанія не межавала з Візантыяй, таму не магла захапіць візантыйскія тэрыторыі і накласці на іх даніну. Такое магло быць толькі да 681 г. А гэта – эпоха антаў. Анты ж VI–VII стст., у прыватнасці, асноўная, прычарнаморская іх частка – гэта продкі *улічаў* VIII–X стст. Этнонім *анты* не з'яўляўся саманазвай. Ён вядомы з грэчаскіх (візантыйскіх) і

лацінскіх крыніц. Грэкі ж запазычылі яго ў неславянскага насельніцтва Паўночнага Прычарнамор'я. Ці можна быць упэўненым, што гэты этнонім быў невядомы народам, якія жылі на паўднёвы ўсход ад візантыйцаў? Хутчэй за ўсё было наадварот. Калі ж этнонім пераходзіць з мовы ў мову ў вуснай форме, дык часцей бываюць нейкія скажэнні, чым іх не бывае. Параўнаем цяпер назвы аднаго і таго этнасу: індаарыйска-грэчаская анты і арабска-персідская *Арта*. Розніца ў зычных гуках $n \sim p$. Разглядаемы этнонім не мог непасрэдна трапіць з грэчаскай мовы ў арабскую. У візантыйцаў этнонім *анты*, згодна пісьмовых крыніц, быў найбольш ужывальны ў VI ст. Арабская ж дзяржава ўтварылася толькі ў VII ст. Што датычыцца багатай арабскай літаратурнай традыцыі, дык яна складаецца яшчэ пазней. Славяне вядомы арабам з VII ст. Пры гэтым, славян у цэлым арабы называлі *сакаліба*. Адны з найбольш ранніх пісьмовых звестак пра *Артанію* знаходзім у Аль-Істахры, які нарадзіўся ў старажытнай сталіцы Персіі, горадзе Істахры, былым Персепалі. Натуральна дапусціць, што этнонім *анты*, перш чым трапіць у арабскую літаратуру, быў вядомы персам. Гэта тым больш рэальна, што персідская мова да VI–VII стст. мела багатую пісьмовую традыцыю. Ці былі ўмовы для пераходу кампанента *ант-* у *арт-* ва ўмовах персідскай мовы? Хутчэй за ўсё, так. Параўн. імя персідскіх цароў *Артаксеркс I* (V ст. да н.э.), *Артаксеркс II* (V–IV стст. да н.э.), *Артаксеркс III* (IV ст. да н.э.), старажытнаіндыйскі (санскрыцкі) помнік *Арташастра*. Звернем увагу на іншыя старажытнаперсідскія імёны: *Артабаз*, *Артабазан*, *Артабан*, *Артазаотр*, *Артаінта*, *Артамісія*, *Артамітый*, *Артан*, *Артанат*, *Артафрэн*, *Артыстона*, *Артыфій*, *Арэта*, *Арсак*, *Арсам*, *Арсаме*, *Арсім*, *Арсім* [Тимаховіч].

Арэал пашырэння персідскай мовы аддзяляўся ад арэалу грэчаскай мовы арэалам мовы армянскай, якая таксама мае багатую пісьмовую традыцыю. Этнонім *анты* мог трапіць у Персію праз армянскае моўнае пасрэдніцтва. У армянскіх умовах (моўных) таксама існавалі даволі спрыяльныя ўмовы для пераходу асновы разглядаемага этноніма *ант-* у *арт-*. Параўн.: *Артавазд II* – армянскі цар I ст. да н.э., *Арташэс I* – армянскі цар II ст. да н.э., *Арташат*, *Артвін*, *Артык* – гарады ў Арменіі. Цікавымі падаюцца дадзеныя старажытнаармянскай мовы, у якой паняцце ‘поле’ пазначаецца словамі *art* і *and* [86, с. 46, 48,

50, 59, 123]. Калі б крыніцай паходжання разглядаемых назваў з'яўлялася старажытнаармянская мова, дык вырысоўваецца арыгінальны рад: *паляне* (ад *поле*) = *анты* (ад *and* 'поле') = *Арта* (ад *art* 'поле'). На думку некаторых даследчыкаў, *палянамі* называлася паўднёва-заходняя група ўсходнеславянскіх плямёнаў [7, с. 141–148].

Паляне кіеўскія і лесастэпавыя. Прынята лічыць, што племя *п а л я н е* лакалізавалася ў Сярэднім Падняпроўі з цэнтрам у Кіеве [73]. Яно вызначаецца археалагічна. У той жа час узнікаюць пытанні. «Паляне», зыходзячы з назвы, павінны жыць у «полі», г.зн. у мясцовасці, дзе мала лесу, у прыватнасці, у лесастэпе. А наваколлі Кіева былі лясістыя. І яшчэ. С. Л. Мікалаеў і іншыя даследчыкі выявілі, што ў познія праславянскія часы дыялект палян не адрозніваўся ад дыялекту драўлян [58].

На думку М. Ю. Брайчэўскага, *п а л я н а м і* з'яўляліся плямёны, якія жылі ў лесастэпе і ў Карпатах [7, с. 141–148]. М. Ю. Брайчэўскі, аднак, лічыць магчымым, што лесастэпавыя паляне прымалі ўдзел у заснаванні і засяленні г. Кіева.

Яшчэ пра Сярэдняе Прыдняпроўе. Сярэдняе Прыдняпроўе – гэта ядро ўкраінскага этнасу. Але існуе міф, што гэты рэгіён у часы мангола-татарскай навалы быў цалкам спустошаны, што тут амаль не засталася мясцовага насельніцтва. І што засяляўся ён канава выхадцамі з Палесся, Галічыны, Валыні. Калі б такое было, дык мы бачылі б у Сярэднім Прыдняпроўі наступнае. Вядома, за шэраг стагоддзяў многае б стерлася. Але многае і засталася б. І ў Сярэднім Падняпроўі мы бачылі б мазаічнае размяшчэнне гаворак з асновай плескай, галіцкай, валынскай. Праца Г. . Мартынавай паказала іншае [53]. Абсалютная большасць гаворак гэтага рэгіёна ўяўляе стройную сістэму. Стройную сістэму ўяўляе і дыялектны ландшафт Сярэдняга Прыдняпроўя. Успамінаю адну сваю гутарку з нябожчыкам **Н. І.** Талстым. Я выказаў сваю думку наконт глотогенезу сярэднепрыдняпроўскіх украінскіх гаворак і этнагенезу сярэднепрыдняпроўскіх украінцаў, пра што я пішу ў гэтым артыкуле. На гэта Нікіта Ілліч адказаў мне прыкладна так: «Я падобнае магу сказаць пра паўднёвую Расію. Многія лічаць, што яна была поўнасьцю спустошана і засялялася пазней выхадцамі з цэнтральнай і паўночнай Расіі. Калі б гэта было так, дык мы на поўдні Расіі назіралі б нейкую мазаіку сярэдне- і

паўночнарасійскіх рыс у народных гаворках, этнаграфіі, матэрыяльнай і духоўнай культуры. А мы бачым ўсё такое арыгінальнае, такую стройную сістэму».

Адзначым яшчэ, што аўтар гэтых радкоў разглядае тыя ці іншыя пастаўленыя ў артыкуле праблемы ў шэрагу іншых публікацый [27, с. 126–133; 28 с. 237–241; 40, с. 92–94; 43, с. 193–200].

Літаратура

1. Абакумов О. В. Відгалуження антського діалекта пізньої слов'янської мовної єдності за синтезованими лінгво-археологічними свідченнями // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. Київ: Наукова думка, 1992.
2. Археологія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. – Мінск, 1993. – 704 с.
3. Археологія УССР. – Т. 1. – Київ: Наукова думка, 1985.
4. Археологія УССР. Т. – 2. – Київ: Наукова думка, 1986.
5. Атлас української мови. Середня Наддніпрянщина, Полісся і суміжні землі. Т. – 1. – Київ: Наукова думка, 1984.
6. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев: Наукова думка, 1972. – 271 с.
7. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – Київ: Наукова думка, 1968. – 224 с.
8. Вербич Святослав. Архаїчна гідронімія Чернігівсько-Сумського Полісся // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 22 (І том). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010.
9. Відейко М. Ю. Шляхами трипільського свиту / Невідома Україна: Наш час, 2008. – 296 с.
10. «Говірка села Машеве Чорнобильського району». Ч. 1: Тексти / Укладачі: Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. – 456 с., іл.; Ч. 2. Тексти / Укладачі: Г. В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. – 608 с., іл.; Ч. 3. Матеріали до лексичного атласу української мови / Ю. І. Бідношия, В. Г. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. – 225 с., іл. – Київ: Довіра, 2003.
11. Гудзій М. К. Українські інтермедії XVII–XVIII ст. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1960.
12. Диалектологический атлас русского языка. Фонетика. – Москва: Наука, 1986.
13. Дуличенко А. Д. Основы славянской филологии. Том I. Историко-этнографическая и этнолингвистическая проблематика – Opole, 2011. – 526 с. Том II. Лингвистическая проблематика. – 640 с.

14. Еременко В. Е. Археологическая карта милоградской культуры // Славяне. Этногенез и этническая история (Междисциплинарные исследования). Межвузовский сборник. – Ленинград, 1989.

15. Журавницький Іван (Жоравницький Ян) // Вікіпедія (праглед 1.06.2015). Хто йдеш мимо, 1575.

16. Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й. Історична грамати́ка української мови. – Київ: Радянська школа, 1957. – 475 с.

17. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII–IV вв. до н. э. – Киев: Наукова думка, 1983. – С. 367.

18. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – Москва: Наука, 1985. – 574 с.

19. Климчук Ф. Д. К особенности гидронимического ландшафта одной славянской микрозоны // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Вып. 579. Вопросы становления и развития языковой системы. – Тарту, 1981.

20. Климчук Ф. Д. Древнее племенное деление восточных славян в свете современного диалектного ландшафта // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV Республіканська діалектологічна нарада: Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983.

21. Климчук Ф. Д. Этнос и перепись: парадоксы статистики // Ожог родного очага. – Москва: Прогресс, 1990.

22. Клімчук Ф. Д. Гомельшчына – прарадзіма этнічных беларусаў (да пастаноўкі пытання) // Гомельшчына: народная духоўная культура. Дыялекты. Тапанімія: Матэрыялы рэгіянальнай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 850-годдзю летапіснага ўпамінання Гомеля. – Гомель, 1992.

23. Климчук Ф. Д. К проблеме этногенеза славян // *Philologia slavica*. К 70-летию академика Н.И. Толстого. – Москва: Наука, 1993.

24. Клімчук Ф. Д. Рэфлексy **d*, **t* перад этымалагічнымі **e*, **i* ў славянскіх гаворках // Беларуска-руська-польскае супастаўляльнае мовазнаўства: Матэрыялы Другой міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Віцебск, 1993.

25. Клімчук Ф. Д. Праблемы этнагенезу ўсходнеслав'янскіх народаў // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть. – Київ: Хрещатик, 1995. Вип. 2.

26. Клімчук Ф. Д. Беларусы – нашчадкі банцараўцаў // Спадчына. № 1. – Мінск, 1996.

27. Клімчук Ф. Д. Да глотагенезу беларусаў // Беларусіка (*Albaruthenica*). 6. Частка 2. Беларусь паміж Усходам і Захадам. Проблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага

ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. – Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, 1997.

28. Клімчук Ф. Д. Полесье и этногенез восточнославянских народов // Український діалектологічний збірник. Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової. – Київ: Довіра, 1997.

29. Клімчук Ф. Д. Да вытокаў фарміравання ўсходнеславянскіх народаў // Кругі-Крыўя. – № 1(3). – Менск, 1998.

30. Клімчук Ф. Д. Диалектные типы Полесья // Слово и культура. Памяти Никиты Ильича Толстого. – Т. 1. – Москва: Индрик, 1998.

31. Клімчук Ф. Д. Диалектные типы Полесья на общеславянском фоне // Славянские этюды. Сборник к юбилею С.М. Толстой. – Москва: Индрик, 1999.

32. Клімчук Ф. Д. Да праблемы Артаніі // Славянский мир на пороге третьего тысячелетия: Материалы Международной научной конференции (Гомель, 15–16 мая 2001 г.). – Гомель, 2001.

33. Клімчук Ф. Д. «Споры» Пракопія Кесарыйскага і Спорава // Гістарычная Брама. Гісторыка-краязнаўчы часопіс. – № 1–2 (19–20). – Бяроза Брэсцкай вобласці, 2002.

34. Клімчук Ф. Д. Некоторые дискуссионные вопросы средневековой истории Надвесьелья и Погорынья // Palaeoslavica, XII/2004, No 1. Cambridge – Massachusetts [USA].

35. Клімчук Ф. Д. Отголоски праславянщины в Столинском районе Брестской области // Язык культуры: Семантика и грамматика: К 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923–1926). – Москва: Индрик, 2004.

36. Клімчук Ф. Д. На якой «мове» гаварылі дрыгавічы? // Сучасныя праблемы беларускага мовазнаўства: Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 75-годдзю Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, 2 лістапада – 2004. Мінск: Права і эканоміка, 2004.

37. Клімчук Ф. Д. Дзве славянскія дыялектныя зоны // Jezikoslovni zapiski, zv. 13: Merkujev zbornik – Ljubljana. – 2007. – № 1–2.

38. Клімчук Ф. Д. Адапаведнікі рэлевантных асаблівасцей загародскіх гаворак у дыялектных кантынуумах Украіны і Расіі // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2007. – №16.

39. Клімчук Ф. Д. Тэксты са Столінскага раёна // Народныя скарбы. Дыялекталагічны зборнік: Да 80-годдзя А.А. Крывіцкага. – Мінск: ВТАА «Права і эканоміка», 2008.

40. Клімчук Ф. Д. Да этнагеезу ўкраінцаў // Діалектна мова: сучасны стан і дынаміка в часі. – Київ, 2008.

41. Клімчук Ф. Д. Аб адным праславянскім архаізме // Беларуская мова ў культурнай і моўнай прасторы Славii. Матэрыялы

Міжнароднай навуковай канферэнцыі Мінск, 24–25 лістапада 2009 г. – Мінск: Права і эканоміка, 2009.

42. Климчук Фёдор. «Желтые волосы» и этногенез // ГІСТАРЫЧНАЯ БРАМА: Гісторыя і культура Палесся. – 2010. – № 1 (25). Выдае Палескі дзяржаўны ўніверсітэт (г. Пінск, Брэсцкая вобласць).

43. Клімчук Ф. Д. Да этнагенезу беларусаў і ўкраінцаў // *České vědomí Bělarusi / Чэшскае ўсведамленне Беларусі. Věra Lendělová, Jiří Marvan, Michal Vašíček (eds.). – Univerzita Karlova v Praze, 2013.*

44. Культура і побут населення Украіны. – Київ: Либідь, 1991. – 232 с. Карта: Історико-этнографічне районування Украіны.

45. Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – Київ, 1976.

46. Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – Київ, 1985.

47. Крывіцкі – Крывіцкі А.А. Наша родная мова: Навукова-папулярны нарыс. – Мінск: Народная асвета, 1967. – 184 с.

48. Кухаренко Ю. В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян (по материалам археологических исследований) // *Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика).* – Москва: Наука, 1968. – С. 34.

49. Кухаренко Ю. В. Археология Польши. – Москва: Наука, 1969. – С. 61, 69–70.

50. Лексіка Палесся ў прасторы і часе. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 214 с.

51. Мартынов В. В. Балто-славяно-италийские изоглоссы. Лексическая синонимия / VIII Международный съезд славистов. – Минск: Наука и техника, 1978. – 48 с.

52. Мартынов В. В. Язык в пространстве и времени. Москва, 1983. – 109 с.

53. Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. – Черкаси, 2003. – 368 с.

54. Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. – Москва: Наука, 1967. – 196 с.

55. Мойсієнко В. М. Віхор // Справа 2. Беларуска-ўкраінскі альманах. – Мінск: «Белпрынт», «Смэлтак», 2015. – 247 с.

56. Нидерле Л. Славянские древности. Перевод с чешского. – Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1956. – 451 с.

57. Николаев С. Л. Раннее диалектное членение и внешние связи восточнославянских диалектов // ВЯ. – 1944. – № 3.

58. Николаев С. Л., Тер-Аванесова А. В., Толстая М. Н. Вокализм полесских говоров в праславянской перспективе // *Славянское языкознание: Доклады российской делегации к XV Международному съезду славистов.* – Москва, 2013.

59. Никончук Н. В. Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении : Автореф. дис... докт. филол. наук. – Житомир, 1983. – 48 с.
60. Никончук Н. В. Правобережнополесские говоры с лингвогеографической и исторической точек зрения // Полесский этнолингвистический сборник. Материалы и исследования. – Москва: Наука, 1983.
61. Никончук М. В. Лексичний атлас Правобережного Полісся. – Київ–Житомир, 1994. – 418 с. (200 карт).
62. Никончук Микола. Правобережнополіські говірки в лінгвогеографічному висвітлені. – Житомир: Вид-во ім. І. Франка, 2012. – 316 с.
63. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993. – 200 с.
64. Поболь Л. Д. Археологические памятники Белоруссии. Железный век. – Минск: Наука и техника, 1983.
65. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. – Москва: Наука, 1979. – 248 с.
66. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Москва: Наука, 1981.
67. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва: Наука, 1982.
68. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – Москва: Наука, 1987.
69. Самуйлік Я. Р. Атлас гаворак Выганаўскага Палесся. – Брэст, 2013. – 323 с.
70. Свод древнейших письменных известий о славянах. Том I (I–VI вв.). – Москва: Наука, 1991. – 472 с.
71. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва: Наука, 1970. – 200 с.
72. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. – Москва: Наука, 1979.
73. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / Археология СССР. Москва: Наука, 1982. – 328 с.
74. Седов В. В. Славяне. Историко-археологическое исследование. – Москва: Языки славянской культуры, 2002. – 622 с.
75. Седов В. О диалектном членении древнерусского языка / Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. – Інтэрнэт, прагляд: жнівень 2015.
76. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – Киев, 1990.
77. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР. – Москва: Наука, 1989.
78. Телегин Д. Я. Иранские гидронимы на Левобережье Днепра и археологические культуры // ВЯ. – 1993. – № 2.

79. Тимахович Ю. Н. Персидские цари. – Минск: Беларусь, 1999. – 320 с.
80. Толстой Н. И. О лингвистическом изучении Полесья (предисловие редактора) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). – Москва: Наука, 1968.
81. Толстые Н. И. и С. М. О задачах этнолингвистического изучения Полесья // Полесский этнолингвистический сборник. Материалы и исследования. Москва: Наука, 1983.
82. Топоров В. Н., Трубаев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – Москва: Наука, 1962.
83. Трубаев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. – Москва: Наука, 1968. – 290 с.
84. Трубаев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингв. исслед. – Москва: Наука, 1991. – 271 с.
85. Трубаев О. Н. INDOARICA в Северном Причерноморье. – Москва: Наука, 1999. – 320 с.
86. Туманян Э. Г. Древнеармянский язык. – Москва: Наука, 1971, 448 с.
87. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. – 294 с.
88. Филин Ф. П. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков // ВЯ – 1970. – № 5.
89. Цветков С. В. Кельты и славяне. – Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ», 2005. – 198 с.
90. Чарняўскі М. Бронзавы век на тэрыторыі Беларусі. – Мінск: Народная асвета, 1981.
91. Эпоха бронзы лесной полосы СССР // Археология СССР. – Москва: Наука, 1987.
92. Энеолит СССР / Археология СССР. – Москва: Наука, 1987.
93. Kuraszkiewicz. Ruthenica. – Warszawa: PWN, 1985.
94. Lewin – Lewin Paulina. Intermedia wschodniosłowiańskie XVI–XVIII wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967.

Fedir Klimchuk
Some Aspects of the Problem of Ukrainian
Ethno- and Glottogenetic Studies

We will focus on the origin of the Ukrainian ethnos and its language. It is about the ethnic group, not a nation or nationality. The nation is a new phenomenon. The concept of "nation" is understood in different ways. In some cases this concept approaches the notion of "ethnic group", others have been identified with the notion of "citizenship", etc.

Key words: *ethno- and glottogenetic studies, ethnos, nation, The Ukrainian language*

Олександр ІЩЕНКО

ІНВЕНТАР ЗВУКІВ У ДІАЛЕКТАХ: ДО ПРОБЛЕМИ ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У дослідженні представлено гіпотезу про місце зародження української мови. Ґрунтуючись на методиці, апробованій іншими вченими, з'ясували, що ймовірним місцем зародження української мови є ареал південно-західних українських говірок.

Ключові слова: *звуки, наріччя, діалект, витоки української мови, південно-західні говірки*

Вступне слово.

Реалізація звуків у мовленні (залежно від словесних, фразових позицій, оточення тощо), звукосполучуваність, міжзвукова взаємодія, фонетичні процеси, походження й еволюція звуків – все це належить до кола традиційних фонетичних проблем. Питання кількості звуків – сфера радше статистичного аналізу, ніж фундаментально лінгвістичного. Проте кількісна оцінка мовних явищ може бути використана в розв'язанні актуальних мовознавчих проблем, зокрема в ланці лінгвогенезу.

Інвентар (репертуар) звуків – це набір найменших мовних одиниць (голосних і приголосних) у фонетичній системі мовного утворення (мови або діалекту). Це – квантитативна (кількісна) мовна характеристика.

Репертуар звуків в українських діалектах як параметр наукового дослідження вже перебував у фокусі окремих праць [див., напр.: 16]. А в деяких розвідках з літературної мови голосні й приголосні та інші мовні одиниці були предметом кількісного лінгвістичного аналізу в аспекті вивчення витоків української мови [31]. У цьому ж аспекті можна назвати ще одну працю [7], де інвентар фонетичних (разом із морфологічними) ознак уповноважив автора на певні висновки щодо українського глотогенезу.

Методика.

Методологічною передумовою дослідження слугує праця К. Аткінсона [1], у якій запропоновано кореляцію між фонемним інвентарем мови та її давністю. Дослідивши репертуар фонем у 504 мовах світу зі всіх континентів, учений

запропонував теорію, за якою вік мови корелює з репертуаром фонем у ній: що більша кількість фонем, то давніша мова, і навпаки. Таке відкриття є закономірним, якщо глотогенез аналізувати з погляду принципів вчення про еволюцію популяцій і видів у біології. Зокрема, згідно з так званим *принципом засновника*, найбільший репертуар генетичних маркерів біологічного виду властивий найдавніший його популяції. Виходячи з цього принципу (тобто порівнюючи фонемне різноманіття мови з генетичним різноманіттям біологічних видів), К. Аткинсон змодельовав зародження й поширення мов світу. Відповідно до цієї моделі прамова *homo sapiens* постала там, де виявлено найбільший фонемний репертуар, – на Африканському континенті (в одному з ареалів койсанських мов, у якому нараховують 141 фонему).

Дослідження К. Аткинсона має низку методологічних зауважень [див.: 18], особливо в тій частині, де йдеться про матеріал для аналізу. Проте ідея (концепція) описаного дослідження варта уваги. Її спробуємо використати, зокрема, для вивчення території походження української мови. Якщо екстраполювати принцип засновника, за аналогією до моделювання К. Аткинсона, на українські діалекти, то варто очікувати, що діалектна зона, якій властивий найбільший репертуар фонем, є імовірним ареалом зародження української мови.

Розуміючи, що кількісні відмінності фонемного складу в діалектах очікуються незначні¹ (оскільки діалекти, репрезентуючи одну мову, закономірно подібні), то предметом дослідження є звуки як найменші фонетичні одиниці (у значенні звукотипів²), що реалізують фонemi.

¹ На думку А. М. Залеського, основні фонологічні відмінності в українських діалектах виявляються не стільки фонемним інвентарем і, відповідно, опозиціями між фонемами, стільки способом їх організації в мовленні, правилами лінійної сполучуваності [16, с. 58].

² Звукотип (звукovid) – це артикуляційно-акустичний образ звука, що складається з поля його мовленнєвих реалізацій у сильній і слабкій фонетичних позиціях. Наприклад, поліський напівдифтонг [ʲe] – це не окремий звукотип, а редукована реалізація дифтонга [ʲe] (його модифікація), оскільки місце і спосіб артикуляції [ʲe] та [ʲe] спільні (відмінною є лише тривалість дифтонгічних фаз). Натомість голосні [и] та [и^o] – окремі звуки (звукотипи), оскільки вони різняться за способом творення (ступенем підняття язика); хоча з позиції фонології (за диференційними ознаками) ці звукотипи є варіантами

Звуки, репертуар яких значно ширший за власне фонемний, є предметом дослідження також і тому, що кваліфікація (визначення) низки їх у діалектах як фонологічних одиниць (фонем) або, навпаки, як суто фонетичних варіантів фонем часто подається необґрунтовано; цей факт як наукову проблему на матеріалі вокалізму висвітила Л. Е. Калнинь [19].

Об'єкт нашого дослідження – наріччя як найбільші діалектні утворення. Наріччя обрано з тієї причини, що повна інформація про репертуар фонем або звуків із кожного говору чи, тим паче, говірки поки що відсутня, а отже, реалізувати наше дослідження, фокусуючи увагу на одиницях територіальної диференціації діалектів цього типу, видається ускладненим.

Отже, методична програма нашого дослідження полягає у виявленні (на основі даних фахової літератури) репертуару голосних і приголосних звуків кожного наріччя – північноукраїнського, південно-західного й південно-східного – та зіставленні кількісних даних про звуки з подальшою їх інтерпретацією відповідно до описаних вище методологічних засад. Оперування звуками (а не фонемами) не суперечить принципам, покладеним в основу нашої розвідки, оскільки звуковий репертуар дає більше уявлення про фонетичне різноманіття мови, ніж фонемний.

Аналіз і результати.

Вокалізм. Інформація про вокалізм діалектів української мови наявна в окремих монографіях, публікаціях та інтегрально – в «Атласі української мови», регіональних атласах. Зіставляючи відомості на картах атласів із даними дескриптивних студій, робимо висновок, що для повної інвентаризації діалектних голосних необхідно спиратися на всі

однієї фонемі. У системі консонантизму не виокремлюються як звукотипи дзвінкі приголосні з відтінком оглушення (чи глухі приголосні з відтінком одзвінчення). Дзвінкий приголосний – це комбінація двох послідовних в часі фаз вимовляння: фази голосу і фази шуму; тому будь-який напівоглушений дзвінкий – це дзвінкий приголосний з редукованою фазою голосу; а будь-який напіводзвінчений глухий – це глухий звук із вкрапленням попередньої фази голосу. З погляду місця і способу творення, наприклад, між консонантами [д] і [д'] немає різниці (це вокали, що представляють той самий звукотип). Доказом того, що ці звуки – це спільний звукотип, є їхня ізольована вимова, у якій неможливо зартикулювати оглушений дзвінкий так, щоб він відрізнявся від власне дзвінкого чи глухого (оглушення й одзвінчення – це асиміляційні явища, що відбуваються у зв'язному мовленні).

доступні джерела, оскільки в лінгвогеографічних працях подано лише типові звуки для певного наріччя, тобто такі, що складають його фонетичне ядро.

Голосні звукотипи північного наріччя:

– [i], [и], [e], [a], [o], [y] – шість вокалів, притаманних загальнонаціональній мові: [4, к. 1–2];

– [iĕ], [iĕ] – неоднорідні голосні двокомпонентного складу (дифтонги), переднього ряду, генетично є рефлексом давньої фонем /**ē*/ в новозакритих наголошених складах та давньої фонем /**ĕ*/ в позиції під наголосом. Фіксуються в усіх говорах наріччя, найчастіше – у східнополіських говірках, рідше – у середньополіських говірках, зокрема в центральній і північній смузі, і ще рідше – у західнополіських говірках, зокрема північних районах, передусім у надбужько-поліських: *хліб*, *пiĕч*, *обиĕд* [5, с. 205, 207];

– [i^u] (*інші позначення* – [i], [ĩ]) – голосний переднього ряду, високого дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття. Уживається як монофтонгічний варіант дифтонгів переднього, заднього й мішаного рядів у західнополіських говірках, південній смузі середньополіських говірок та в східнополіських говірках: *снi^uг*, *рi^uчка*, *кi^uн'* [5, с. 42, 205], а також як рефлекс давніх /**ы*/, /**і*/ . Поширений у всіх говорах наріччя: *ходi^uти*^u, *робi^uти*^u, *трi^u* [5, с. 41];

– [iⁱ] (*інше позначення*: [ĩ]) – голосний переднього ряду, високо-середнього дещо підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Уживається як монофтонгічний варіант дифтонгів переднього, заднього й змішаного рядів у південній смузі західно- та середньополіських говірок: *кiⁱн'*, *двiⁱр*, *нiⁱс* [5, с. 205], а також як рефлекс давніх /**ы*/, /**і*/ в багатьох говірках наріччя: *ходiⁱти*ⁱ, *робiⁱти*ⁱ, *дiⁱм* [5, с. 41];

– [i^e] – голосний переднього ряду, високо-середнього дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття, є алофоном фонем /*и*/ та /*е*/ у ненаголошених складах переважно в західнополіських говірках: *си^eло*, *ми^eні* [5, с. 51]; на іншій території наріччя в ненаголошених позиціях зазначені фонем вимовляються, як правило, в основних варіантах [и] та [е]. Інколи в південних говірках західно- й середньополіського говору уживається як монофтонг на місці колишніх дифтонгів: *снi^eг*, *слi^eд*, *рi^eдко* [5, с. 42];

– [e^u] (інше позначення: [ê]) – голосний переднього ряду, середнього дещо підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Є рефлексом давніх фонем /*i/ та /*ы/ в наголошених складах: *хмѣ^uз*, *згорѣ^uла*, *жінкѣ^u* [5, с. 48], а також монофтонгом на місці дифтонгів в окремих південних говірках західно- й середньополіського говору: *сѣ^uл'*, *порѣ^uг*, *кѣ^uл'ко* [34, с. 67]. Реалізує і фонему /и/, /е/ в ненаголошених складах (у цьому випадку передається інколи знаком [ə]) переважно в західнополіських говірках: *сѣ^uлѡ*, *ме^uні* [5, с. 51];

– [e^a] (інше позначення: [ɛ]) – голосний середнього ряду, середнього дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття. У східнополіських говірках є рефлексом давньої носової фонему /*e/ у ненаголошеній позиції: *те^aгну́т'* [22, с. 235], а також реалізує фонему /е/ в ненаголошеній позиції: *че^aтвѣр* [22, с. 239];

– [e^o] – лабіалізований голосний, середнього ряду, середнього підняття. Реалізує фонему /а/ в ненаголошеній позиції в деяких східнополіських говірках: *кле^oдут'*, *кле^oд'і* [22, с. 253];

– [ē] – довгий (подвоєний³) голосний переднього ряду, середнього підняття, вважається рефлексом давньої фонему /*ā/. Уживається в окремих східнополіських говірках у переднаголошеному складі: *н'ѣсу́* [6, с. 248–249];

– [ā] – довгий (подвоєний) голосний заднього ряду, низького підняття, разом з [ē] вважається рефлексом давньої голосної фонему /*ā/. Фіксується в окремих східнополіських говірках (зокрема в північно-західній частині Чернігівської обл.) у переднаголошеному складі: *хāд'іл'і*, *мāгу́* [6, с. 248–249];

– [a^e] (інші позначення: [â], [ä]) – голосний середнього ряду, низького підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Є рефлексом давньої носової фонему /*e/ у ненаголошеній позиції: *ва^eзу́*, [22, с. 235], а також реалізує фонему /е/ в ненаголошеній позиції: *жа^eра^eлѡ* [22, с. 239];

³ Акустично довгі голосні [ā] та [ē] звучать як подвійні звуки з повторенням артикуляційних рухів (а+а, е+е), тому позначати їх подовженими (розтягнутими в часі) двокрапкою – [a:], [e:] – некоректно. Натомість подовжені приголосні відрізняються від відповідних неподовжених лише часокількісною характеристикою (артикуляційна якість у них однотипна).

– [a^o] – голосний заднього ряду, низького дещо підвищеного ступеня підняття. Реалізує фонему /o/ в ненаголошеній позиції в східнополіських і деяких центральнопольських говірках: *ліса^oм* [22, с. 227];

– [o^e] – голосний задньо-середнього ряду, середнього підняття. Уживається як варіант фонему /o/ в ненаголошеній позиції в деяких східнополіських говірках: *че^oловік, увече^oром* [22, с. 239];

– [o^a] – голосний заднього ряду, середнього дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття. Реалізує фонему /o/ в ненаголошеній позиції (виразник явища «акання») в східнополіських і деяких центральнопольських говірках: *ба^aт'ко^a* [22, с. 227];

– [o^y] (інше позначення: [ô]) – голосний заднього ряду, середнього дещо підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Виявляє фонему /o/ в ненаголошеній позиції (виражає явище «укання») в західнополіських і деяких центральнопольських говірках: *ро́бота, до́ро́га, но́чувати* [15, с. 61, 67]. Цей самий голосний вимовляється в окремих говірках і в позиції під наголосом як монофтонг на місці дифтонгів: *во^yл, во^yз, то^yк* [34, с. 65].

– [y] (інше позначення: [yⁱ]) – голосний переднього ряду, середнього підняття. Уживається як монофтонгічний⁴ субститут польських дифтонгів заднього ряду переважно в південній смугі західнополіського говору та фіксується в незначній кількості східнополіських говірок: *ну́с, шчѹ́тка* [5, с. 47];

– [yô], [ou], [yô], [yô] – неоднорідні голосні двокомпонентного складу (дифтонги), заднього ряду. Постали на місці давніх фонем /*ô/, /*ē/ в новозакритих складах під наголосом. Поширені в східнополіському говорі, північній смугі середньопольських говірок та окремих північних районах західнополіських говірок: *ну́ос, ту́отка, ву́оз* [5, с. 47];

– [ye], [yi], [yi], [ye], [ye], [yi], [yi] – неоднорідні голосні двокомпонентного складу (дифтонги), мішаного ряду.

⁴ Північноукраїнські монофтонги, за припущенням багатьох учених, є континуантами дифтонгів (тобто наступним щаблем еволюції давніх фонем); проте існує й інша думка, згідно з якою звуки однорідної артикуляції (монофтонги) – це окрема (паралельна з дифтонгізацією) гілка рефлексії давніх фонем.

Вважаються звуками більш пізнього походження порівняно з передньорядними й задньорядними зазначеними вище дифтонгами, а тому є їхніми генетичними континуантами. Уживаються в східнополіському говорі, північній смугі середньополіських говірок та окремих північних районах західнополіських говірок: *вуїз*, *суїл*, *нуїс* [5, с. 47]. Дифтонги змішаного ряду засвідчені також і як рефлексі давньої фонemi /*y/: *буек*, *буик* [2, с. 22];

– [y^o] – голосний мішаного ряду, високо-середнього ступеня підняття, уживається як монофтонг на місці дифтонгів: *ву^oл*, *ву^oз*, *ту^oк* [34, с. 65].

Отже, вокалізм північноукраїнського наріччя складається з 34 голосних звуків. Серед них 19 голосних (56% від всієї кількості) є спільними з одним або обома іншими наріччями; і 15 голосних (44% від всієї кількості) – це унікальні вокали, які не вживаються в інших наріччях.

Голосні звукотипи південно-західного наріччя:

– [i], [и], [е], [а], [о], [у] – шість вокалів, властивих загальнонаціональній мові [4, к. 1–2];

– [iēi] – неоднорідний голосний трикомпонентного складу (трифтонг), переднього ряду. Є рефлексом давньої фонemi /*ē/, розвинувся в наголошених складах (у повільному й експресивному мовленні). Зафіксований у закарпатських говірках: *мієїра*, *сієїно*, *колієїно* [24, с. 35];

– [i^u] (i) – голосний переднього ряду, високого дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття. Є рефлексом давньої фонemi /*i/, вживається в окремих південногуцульських говірках: *чубот'і^u*, *л'їжн'і^uк*, *груді^u* [15, с. 32]. У надсянському говорі реалізує фонему /e/: *плі^uту* [15, с. 44];

– [иⁱ] (й) – голосний переднього ряду, високо-середнього дещо підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Поширений у надсянському говорі, де реалізує фонему /e/: *ниⁱсє*, *стиⁱпін*, [15, с. 44];

– [и^{bi}] – голосний середнього ряду, високо-середнього підняття. Є рефлексом давньої фонemi /*ō/ в новозакритих наголошених складах. Уживається в гуцульських говірках: *ві^{bi}н*, *кі^{bi}нь*, *ві^{bi}кно* [8, с. 194];

– [и^e] – голосний переднього ряду, високо-середнього дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття. Реалізує фонему

/и/ в сильній позиції в гуцульських говірках: *мі^е, мі^ело, би^ек* [8, с. 196] та в окремих (північнонаддністрянських) говірках: *ви^ебрали, гли^ена, магази^ен* [33, с. 49]. Цей самий звук, як правило, реалізує і фонему [и] в ненаголошених складах у переважній більшості говірок цього наріччя;

– [ы] – голосний заднього ряду, високого підняття. Є рефлексом давньої фонemi /*ы⁵/. Фіксується в окремих закарпатських, бойківських та надсянських говірках: *бы^овало, бы^икі, во^илі* [15, с. 74];

– [ы^о], [ы^у] – лабіалізовані голосні заднього ряду. Разом з [ы] є рефlekсами давньої фонemi /*ы/. Уживається в окремих закарпатських, бойківських та надсянських говірках: *бы^овало, вы^осокий, мы^оло* [5, с. 52], *бы^ув* [29, с. 74];

– [е^и] (é) – голосний переднього ряду, середнього дещо підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Реалізує фонему /е/ (у позиції під наголосом і без наголосу), широко вживається в бойківських, закарпатських говірках: *две^ирі, те^инер, де^ин'* [5, с. 226];

– [e^а] (ε) – голосний середнього ряду, середнього дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття. Є алофоном фонemi /е/ в гуцульських, покутських та деяких інших говірках досліджуваного наріччя: *вишн^еавий* [15, с. 81];

– [e^у] – напружений лабіалізований голосний середнього ряду, середнього підняття. Реалізує фонему /и/ після задньоязикових приголосних у деяких південногуцульських говірках: *рушник'ε^у, запаск'ε^у* [15, с. 35];

– [a^е] (â, ä) – голосний мішаного ряду, низького підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Реалізує фонему /е/ в гуцульських, покутських та деяких інших говірках наріччя: *на^ерстин* [15, с. 81];

– [a^о] – голосний заднього ряду, низького дещо підвищеного ступеня підняття. Реалізує фонему /а/ в наголошеній позиції перед сонорними /в/, /л/. Уживається в багатьох карпатських, закарпатських і передкарпатських говірках: *пра^оўда, зна^оў, ўпа^оў* [15, с. 76–77];

⁵ За спостереженнями Й. О. Дзендзелівського, ці звуки в карпатських говірках є рефlekсами не лише давньої /*ы/, а й давньої /*і/: *шыя, жсьіто, крыл^о* [11, с. 31] та давньої /*ѡ/ (у деяких надсянських говірках: *сты^ол, ны^ос, кы^от* [11, с. 18], у лемківських говірках: *выл, хвыст, вын* [5, с. 44]).

– [oʷ] (ô) – голосний заднього ряду, середнього дещо підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Виявляє фонему /o/ в ненаголошеній позиції. Уживається в багатьох південно-західних говірках, зокрема широко поширений у надсянському говорі: *стоʷйати*, *дёрвоʷ*, *гоʷрб* [15, с. 62], наддністрянському та волинському говорах: *моʷлоʷдʷго*, *поʷнісі* [33, с. 54–55];

– [yʷ] – голосний мішаного ряду, високо-середнього ступеня підняття. Фіксується в окремих середньокарпатських говірках: *руʷки*, *зуʷб*, *дʷба* [15, с. 55–56];

– [ÿ] – голосний переднього ряду, середнього підняття. Вважається рефлексом⁶ давніх фонем /*ē/ та /*ě/ в позиції новозакритих наголошених і ненаголошених складів. Типовий для багатьох закарпатських говірок: *ру̇з*, *пл̇ут*, *прин̇с* [15, с. 74];

– [ÿi], [ÿi], [ÿy], [ÿy] – неоднорідні голосні двокомпонентного складу (дифтонги). Розвинулись у новозакритих складах на місці давньої фонемі /*ō/. Зафіксовані в гуцульському говорі (на Сучавщині): *ну̇їж*, *гру̇їм*, *кы̇їн'* [28, с. 118];

– [ʲi], [ʲi], [ʲy] – лабіалізовані однорідні голосні, переднього ряду, високого підняття. Є рефlekсами давньої фонемі /*ō/ в новозакритих наголошених складах. Уживаються в гуцульському говорі (на Сучавщині) в позиції після губних приголосних (чим відрізняються від схожих дифтонгів): *м̇іст*, *дв̇ір*, *п̇ід* [28, с. 117];

– [u̇y] – неоднорідний голосний трикомпонентного складу (трифтонг), змішаного ряду. Є рефlekсом давньої фонемі /*ō/. Розвинувся в наголошених складах (у повільному й експресивному мовленні). Зафіксовано в закарпатських говірках: *ку̇ут*, *пу̇узно*, *дву̇ур* [24, с. 38].

Отже, в системі вокалізму південно-західного наріччя налічуємо 30 голосних звуків. Із них 18 голосних (60%) – це спільні звуки, які є в системі вокалізму іншого чи обох інших наріч; натомість 12 голосних (40%) є унікальними звуками, уживаними лише в межах південно-західного наріччя.

⁶ Інша, менш популярна, теорія походження закарпатського [ÿ] полягає в тому, що цей звук вважається монофтонгічним рефlekсом дифтонгів (та сама модель розвитку рефlekсів давніх голосних середнього підняття, що і в північному наріччі) [див., напр.: 25].

Голосні звукотипи південно-східного наріччя:

– [i], [и], [е], [а], [о], [у] – шість вокалів, типових для загальнонаціональної мови [4, к. 1–2];

– [i^u] (i) – голосний переднього ряду, високого дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття. Уживається в наголошеній і ненаголошеній позиціях як варіант фонем /i/, /и/ та /е/. Поширений у всіх говорах наріччя: *сні^uп*, *рі^uл':а*, *гли^uбокий*, *пі^uчэ* [20, с. 45, 56, 103];

– [iⁱ] (î) – голосний переднього ряду, високо-середнього дещо підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Уживається в наголошеній і ненаголошеній позиціях як варіант фонем /и/, /і/ та /е/. Фіксується в усіх говорах наріччя: *вишиⁱт'іх*, *кужиⁱл'*, *піⁱчэ* [20, с. 60, 103];

– [i^e] – голосний переднього ряду, високо-середнього дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття. Поширений на всій території наріччя в слабкій (ненаголошеній) позиції як алофон фонем /и/, /е/ та /а/: *ви^eшнєвий*, *жи^eл'єтка*, *ниви^eлічка* [20, с. 30]. У деяких східнослов'янських говірках реалізує фонему /и/ в сильній позиції (під наголосом): *ві^eжи^eли^e*, *попросі^eли^eс'а*, *рі^eсу* [9, с. 60];

– [и^a] – голосний середнього ряду, середнього підвищеного ступеня підняття. Уживається як варіант фонем /и/ в ненаголошеній позиції: *ши^aнєл'а*, *би^aтєл'н'і* [20, с. 64];

– [и^o] – голосний передньо-середнього ряду, високо-середнього дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття. Уживається в ненаголошеній позиції як алофон фонем /и/. Зафіксовано в середньонаддніпрянському говорі: *ти^oб'є* [20, с. 86];

– [е^u] (ê) – голосний переднього ряду, середнього дещо підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Уживається в ненаголошеній позиції як алофон фонем /е/, /и/ та /а/. Поширений на всій території наріччя: *зе^uрно*, *чєре^uз*, *же^uвєм* [20, с. 101];

– [е^a] (ε) – голосний середнього ряду, середнього дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття. Виявляє фонем /е/, /а/, /и/. Поширений у наддніпрянських говірках: *ве^aлікі*, *бе^aріза*, *хве^aнєра* [20, с. 64], зафіксований і в слов'янському говорі: *те^aнєр* [9, с. 61];

– [aⁱ] – голосний середнього ряду, низько-підвищеного підняття, реалізує фонему /a/ в наголошеній і ненаголошеній позиціях. Уживається в східнословобожанських говірках: *б'а'з'*, *м'а'кій* [9, с. 44];

– [a^e] (*â*, *ă*) – голосний середнього ряду, низького підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Уживається як варіант фонем /e/ та /a/ в ненаголошеній позиції: *ча^eтвѣр*, *ма^eтѣрійа*, *ве^aрѣники* [20, с. 64];

– [a^o] – голосний заднього ряду, низького дещо підвищеного ступеня підняття. Реалізує фонemi /o/ та /a/ в ненаголошеній позиції, поширений на всій території наріччя: *ра^oбіла*, *да^oбріш'и*, *а^oкаційа* [20, с. 88];

– [o^u] – голосний мішаного ряду, середнього дещо підвищеного ступеня підняття. Уживається у ненаголошеній позиції як варіант фонemi /o/. Зафіксований у середньонаддніпрянському говорі: *чо^uтір'и*, *со^uб'ї*, *то^uд'ї* [20, с. 86];

– [o^a] – голосний заднього ряду, середнього дещо обниженого (розширеного) ступеня підняття. Уживається у ненаголошеній позиції як варіант фонemi /o/. Зафіксований у середньонаддніпрянському говорі: *дітво^aра*, *со^aрочки* [20, с. 88, 105];

– [o^y] (*ô*) – голосний заднього ряду, середнього дещо підвищеного (звуженого) ступеня підняття. Уживається в ненаголошеній позиції як алофон фонем /o/ та /y/. Поширений на всій території наріччя: *ко^yжух*, *то^yд'ї*, *со^yсід* [20, с. 79, 89];

– [y^o] – голосний середнього ряду, високо-середнього ступеня підняття. Уживається в ненаголошеній позиції як варіант фонemi /o/. Поширений в усіх говорах наріччя: *бу^oмага*, *ку^oпками*, *у^oт'уг* [9, с. 73].

Отже, південно-східне наріччя в системі вокалізму містить 20 голосних звуків. Причому 16 із них (80%) – це голосні, які є в складі іншого чи обох інших наріч; 4 голосні (20%) – унікальні звуки (не фіксовані в інших діалектах).

Загальний інвентар голосних звукотипів в українських діалектах (сукупно в трьох наріччях) складається з 50 одиниць. З них 15 голосних (30%) – це ті звуки, які наявні в кожному наріччі (базові вокали) – див. додатки (марковані жирним шрифтом звуки).

Консонантизм. Зауважимо, що в переважній більшості фонологічних студій основну увагу зосереджено на питаннях вокалізму. За словами А. М. Залеського, пояснення тут просте: у ході історичного розвитку приголосні зазнали менших змін порівняно з голосними [15, с. 3]. Систему консонантизму в діалектах вивчено переважно з погляду окремих проблем – кореляції твердості / м'якості, дзвінкості / глухості, асимілятивних явищ та ін.

Здійснити кількісний аналіз приголосних фонем уможливило «Атлас української мови» (передусім карта «Структури консонантизму», де подано узагальнену інформацію про склад приголосних в українських діалектах), деякі регіональні атласи, а також окремі статті й монографії.

Приголосні звукотипи північного наріччя:

– основні алофони приголосних фонем, які властиві вокалізму загальнонаціональної мови [4, с. 11];

– [ж'], [ч'], [ш'], [ж'] – палаталізовані шиплячі приголосні, поширені на півдні східнополіського говору та в західній частині західнополіського говору [4, с. к. 11];

– [б'], [п'], [м'], [w'], [v'], [ф'] – палаталізовані губні приголосні, на території наріччя вживаються в позиції перед рефlekсами давньої /*ѣ/, наголошеної /*ѣ/: *б'ерóзка, св'і́т* [13, с. 78];

– [к'], [х'], [г'], [г'] – палаталізовані задньоязикові приголосні та глотковий, уживаються в позиції перед рефlekсами давнього /*ѣ/ [11, с. 67];

– [ц'^т], [т'^ц], [з'^д] – палаталізовані передньоязикові приголосні. Виявляють фонemi відповідно /т'/, /ц'/ і /д'/. Спорадично засвідчені в чорнобильських говірках, широко відомі в білоруських поліських говірках: *ц'^тóтка, з'^дá з'^дко, т'^цв'і́тэ* [23, с. 54, 57];

– [л'] – «середній» альвеолярний твердий приголосний. Уживається переважно в східнополіських говірках, що межують з діалектами південно-східного наріччя: *білі́, зелі́ні, булі́* [5, с. 78];

– [ц'] – палаталізований приголосний звук (відрізняється від [ц'] меншим ступенем м'якості). Реалізує тверду і м'яку фонemi /ц'/ і /ц'/ . Поширений на всій території наріччя, зокрема в північній смугі: *отéц', пті́ц'а* [13, с. 78];

– [pʲ] – коронально-палаталізований приголосний звук (відрізняється від [pʰ] меншим ступенем м'якості). Є алофоном м'якої фонемі /pʰ/, фіксується найчастіше в поліських говірках з відсутнім палатальним [pʲ]: *пор'ядок* [13, с. 78].

Отже, система консонантизму північного наріччя сукупно складається з 51 приголосного звука: [б], [п], [м], [w], [v], [ʏ], [ф], [бʲ], [пʲ], [мʲ], [wʲ], [vʲ], [фʲ] (13 губних); [н], [л], [лʲ], [р], [pʲ], [pʰ], [т], [тʲ^ц], [д], [ж], [жʲ], [з], [зʲ], [с], [сʲ], [ʒ], [ʒʲ^д], [ʒʲ], [ʒ̥], [ц], [цʲ], [цʲ^т], [цʲ], [ч], [чʲ], [ш], [шʲ] (28 передньоязикових); [й], [тʲ], [дʲ], [лʲ], [нʲ], (5 середньоязикових); [ɾ], [ɾʲ], [к], [кʲ], [х], [хʲ] (6 задньоязикових); [ɣ], [ɣʲ] (2 глоткові). Майже всі приголосні, крім [цʲ^т], [тʲ^ц], [ʒʲ^д], наявні в південно-західному наріччі та, окрім згаданих і [цʲ], [pʲ], – у південно-східному; кількість унікальних консонантів – 3 (6%).

Приголосні звукотипи південно-західного наріччя:

– основні алофони приголосних фонем, характерних для вокалізму загальнонаціональної мови [4, к. 11];

– [жʲ], [чʲ], [шʲ], [ʒʲ] – палаталізовані шиплячі приголосні, уживаються в багатьох південно-західних говорах [4, с. к. 11];

– [бʲ], [пʲ], [мʲ], [wʲ], [vʲ], [фʲ] – палаталізовані губні приголосні, на території наріччя вживаються в позиції перед [i] та в деяких говорах перед різними голосними: *т'ен'ер*, *см'еріка*, *б'іраза* [33, с. 63];

– [кʲ], [хʲ], [ɾʲ], [ɾʲ] – палаталізовані задньоязикові приголосні та глотковий, уживаються в карпатських та передкарпатських говірках: *к'ін'*, *вур'іх'ів*, *г'ірка* [13, с. 100];

– [j] – «середній» альвеолярний приголосний, поширений у багатьох говорах (бойківському, гуцульському, лемківському, частково закарпатському, частині подільського): *булісте*, *відліга* [33, с. 69];

– [зʲ^ж], [сʲ^ш], [цʲ^ч], [ʒʲ^з] – дорсально-палаталізовані (шепелюваті) приголосні, реалізують фонемі /з/, /с/ у наддністрянських і суміжних діалектах: *з^ж в'ір*, *с^ш м'іх*, *з^з в'ір* [11, с. 67];

– [дʲ], [тʲ], [нʲ], [сʲ], [цʲ], [зʲ], [ʒʲ] – коронально-палаталізовані зубні передньоязикові приголосні (відрізняються від відповідних м'яких меншим ступенем палатальності). Уживаються в покутсько-буковинських, гуцульських, закарпатських та в окремих бойківських говірках [11, с. 67];

– [ж́], [ч́], [ш́], [ж́́] – напівпалаталізовані шиплячі приголосні, вимовляються в позиції перед [і́] (який за походженням є рефлексом давньої фонемі /*ǣ/): *нож́і, ш́іст'* [11, с. 70]

– [ή] – напіввідкритий задній носовий твердий приголосний. Вживається в наддністрянських, надсянських, закарпатських, бойківських, деяких гуцульських говірках (найчастіше при вимовлянні запозичених лексем): *аήгіна, гаήгрéна, Аήглія* [11, с. 56];

– [р́] – палаталізований приголосний звук (відрізняється від палатального [р'] меншим ступенем м'якості). Уживається найчастіше в покутських говірках: *пор́'áдок* [13, с. 78], зафіксований і в східноподільських говірках: *цáр', вечéр'ати, тр́'óх* [20, с. 181].

Отже, система консонантизму південно-західного наріччя охоплює 66 приголосних звуків: [б́], [п́], [м́], [ẃ], [v́], [ý], [ф́], [б́́], [п́́], [м́́], [ẃ́], [v́́], [ф́́] (13 губних); [н́], [ή], [н́́], [л́], [л́́], [р́], [р́́], [р́́́], [т́], [т́́], [д́], [д́́], [ж́], [ж́́], [ж́́́], [з́], [з́́], [з́́́́], [з́́́], [с́], [с́́], [с́́́́], [с́́́], [з́́], [з́́́], [з́́́́], [з́́́], [з́́́́], [ц́], [ц́́], [ц́́́́], [ц́́́], [ч́], [ч́́], [ч́́́], [ш́], [ш́́], [ш́́́] (40 передньоязыкових); [й́], [т́́́], [д́́́], [л́́́], [н́́́] (5 середньоязыкових); [ѓ], [ѓ́], [ќ], [ќ́], [х́], [х́́] (6 задньоязыкових); [ѓ́], [ѓ́́] (2 глоткові). 55 приголосних звуків цього наріччя фіксуються в північних і південно-східних говорах; 11 приголосних (17%) є унікальними, тобто такими, що відсутні в інших наріччях.

Приголосні звукотипи південно-східного наріччя:

– основні алофони приголосних фонем, які типові для системи вокалізму загальнонаціональної мови [4, к. 11];

– [ж́́], [ч́́], [ш́́], [ж́́́] – палаталізовані шиплячі приголосні, вживаються на значній території середньонаддніпряньського говору [4, к. 11];

– [б́́], [п́́], [м́́], [ẃ́], [v́́], [ф́́] – палаталізовані губні приголосні, вживаються в усіх говорах наріччя в позиції перед [і́] або [й́]: *п́'иш́'ла́, чо́лов'і́кі, зб́'іра́лиса'* [20, с. 173];

– [ќ́], [х́́], [ѓ́], [ѓ́́] – палаталізовані задньоязыкові приголосні та глотковий, уживаються в позиції перед [і́], фіксуються в усіх говорах наріччя: *б́'і́лий, ѓ'і́лка, ќ'і́шка* [20, с. 204, 212].

– [л́́] – «середній» альвеолярний («полтавський» препалатальний), поширений передусім у середньонаддніпряньських

говірках, проте фіксується й на іншій території наріччя: *осилéдці, пошилí, гра́ли* [20, с. 169];

– [ж́], [č́], [ш́], [ž́] – напівпалаталізовані шиплячі приголосні, вимовляються в позиції перед голосними (здебільшого [а], [о], [е], [и]), іншими приголосними та в кінці слова. Поширені в наддніпрянському говорі та окремих слобожанських говірках: *дружб́ок, борш́ч, вийіжж́айут'* [20, с. 157].

Отож, у системі консонантизму південно-східного наріччя налічуємо 53 приголосні звуки: [б], [п], [м], [w], [v], [ʏ], [ф], [б́], [п́], [м́], [ẃ], [v́], [ф́] (13 губних); [н], [л], [л́], [р], [р́], [т], [д], [ж], [ж́], [ж́́], [з], [з́], [с], [с́], [з́], [з́́], [ž́], [ž́́], [ц], [ц́], [ч], [č́], [ч́́], [ш], [ш́], [ш́́] (27 передньоязикових); [й], [т́], [д́], [л́], [н́] (5 середньоязикових); [г], [ѓ], [к], [ќ], [х], [х́] (6 задньоязикових); [г], [ѓ] (2 глоткові). Усі приголосні є такими, що вживаються в південно-західному наріччі й частково (крім напівпалаталізованих шиплячих) – у північному. Унікальних приголосних, які б не фіксувалися в інших наріччях, немає.

Загальний інвентар приголосних звукотипів у трьох наріччях складається з 69 одиниць. З них 49 звуків (71%) є тими консонантами, які наявні в кожному наріччі (базові українські приголосні) (див. додатки).

Отже, репертуар звуків в українських наріччях такий:

	<i>Північне наріччя</i>	<i>Південно- західне наріччя</i>	<i>Південно-східне наріччя</i>
<i>Голосні</i>	34	30	20
<i>Приголосні</i>	54	66	53
<i>Разом</i>	88	96	73

Сукупно в трьох наріччях маємо 119 окремих звуків, із них 50 голосних і 69 приголосних (див. додатки).

Отже, згідно зі встановленими репертуарами найширше коло звукотипів зафіксовано в південно-західному наріччі, на 9% менше – у північному і найменше – у південно-східному (різниця з південно-західним наріччям – 32%, з північним наріччям – 21%). Різниця між кількістю звукотипів у південно-

західному наріччі та північному (9%) є невеликою, але статистично надійною для подальших висновків.

Спроба інтерпретації.

Відповідно до методологічних передумов результати кількісного аналізу свідчать про те, що найбільш імовірним місцем зародження української мови є ареал південно-західного наріччя. Менш імовірно, що українська мова походить із зони північного (поліського) наріччя. І найменш імовірною територією постання української мови є землі південно-східного наріччя.

Із цього висновку витікають такі міркування.

1. У територіальному формуванні української мови вбачаються три хронологічні періоди: перший період, пов'язаний із виникненням української мови на території сучасного південно-західного наріччя⁷; наступний період – із поширенням української мови на землі сучасного північного наріччя; і третій період – це розповсюдження української мови на територію сучасного південно-східного наріччя. Методика нашого дослідження не дає змоги оперувати хронологічними одиницями, щоб окреслити часові межі цих періодів.

2. Найдавніші народи, засвідчені на території сучасного південно-східного наріччя (трипільці, арійці, скіфи, сармати, кіммерійці, представники дніпро-донецької, середньостогівської та інших культур, тобто дослов'янські племена) не можуть бути пов'язані з утворенням української мови; так само, найімовірніше, не стосуються до появи української мови й представники пізніших – уже слов'янських – культур, межі поширення яких не виходили за зону південно-східного наріччя.

Окремі із суджень, що є наслідком нашого загального висновку, підтверджують усталені в діалектології твердження, зокрема, про те, що українські говірки часово неоднорідні:

⁷ Найдавнішими племенами, які зафіксовано на землях південно-західного наріччя, вважаються представники поморської (померанської) і зубрицької культур. Найчастіше представниками цих культур називають венедів, яких, зі свого боку, прийнято вважати найпершими слов'янами [17] (хоча загалом питання походження слов'ян досі лишається дискусійним і остаточно не розв'язаним). Отже, найперший – праслов'янський – період у становленні української мови може бути асоційований із мовою венедів або інших найперших слов'янських племен, які перебували на землях сучасного ареалу південно-західного наріччя.

південно-західні й північні говори – старожитні (давнішого походження), південно-східні говори – новожитні (новішого походження). У лінгвоукраїністиці переконливою є думка і про те, що основою південно-східного наріччя є середньонадніпрянський говір, історія якого тягнеться від архаїчної північної групи українських діалектів⁸. Тому логічно припустити, що сучасні південно-східні говори витворилися на ґрунті північних і відповідають третьому (зазначеному вище) періоду формування української мови.

Та в лінгвоукраїністиці появу надніпрянського говору вчені пов'язують із: а) багатовіковою інтерференцією між південно-західними та північними говірками, що не лише поєднала різнодіалектні явища, а й синтезувала якісно нові мовні риси, які можна віднести до найістотніших ознак української мови [16, с. 53]; б) з «колонізацією» Надніпрянщини південно-західними діалектами, зокрема волинським і подільським [21, с. 7]. Щоправда, в окремих працях [26] виражено сумнів у тому, що поява надніпрянських говірок найперше викликана впливом північних чи південно-західних говорів, оскільки «запозичення» з цих говорів не становлять мовного ядра надніпрянського діалекту. Наші підрахунки засвідчують, що звуковий репертуар південно-східних і північних говірок збігається на 62%, південно-східного й південно-західного – теж на 62%. Отже, ґрунтуючись на наведених статистичних даних, отриманих на матеріалі кількісної характеристики голосних і приголосних, стверджуємо про умовно однаковий ступінь фонетичної спорідненості південно-східного наріччя з двома іншими.

Те, що надніпрянський говір генетично приблизно однаковою мірою співвідносний із північними й південно-західними діалектами, часто пояснюється його історичною первинністю (з чим, виходячи з результатів дослідження, не можемо погодитися). Зокрема, показовими (типовими для багатьох інших учених) є слова І. Огієнка про те, українська мова виникла в Середньому Подніпров'ї, а вже згодом

⁸ Поширеною є думка, що до XV–VI ст. українські говори поділялися на 2 великі групи – південні (або південно-західні) та північні (або північно-східні) діалекти. Згодом на надніпрянському ґрунті виокремилася нова група діалектів, яку сьогодні називаємо південно-східним наріччям. Таку думку вперше висловив К. П. Михальчук, якого підтримали багато інших вчених, серед них – В. М. Ганцов, Ф. Т. Жилко, І. В. Матвіяс, Ю. В. Шевельов.

поширилася й на інші землі [27]. Ця гіпотеза, очевидно, витікає із середньодніпровської (надчорноморської) теорії походження слов'ян, яка сьогодні знаходить значну підтримку в студіях з ономастики (Ю. О. Карпенко, В. В. Лучик, В. П. Шульгач).

Є й інша «підручникова» версія, за якою українці як етнос витворилися на основі трьох слов'янських (засвідчених у літописах) племен – полян, древлян і сіверян, а українська мова виникла, відповідно, на ґрунті полянських, древлянських і сіверянських діалектів [31, 62]. Припускають, що територіально древляни й сіверяни були локалізовані в зоні сучасних середньо- і східнополіських говорів, а поляни – у зоні говірок Київщини. Тож українська мова, за цією гіпотезою, зародилася на інших землях, ніж виявлено в нашому дослідженні. До речі, ця версія походження українців та української мови певною мірою корелює з вісло-дніпровською теорією генези слов'ян (Л. Нідерле, М. Фасмер, Ф. П. Філін).

Багато хто з учених територію зародження української мови пов'язує винятково з ареалом говірок північного наріччя. Ось як стверджує Ю. В. Шевельов: загальновизнаним є троїстий поділ українських діалектів на північне, південно-західне й південно-східне наріччя, причому ця послідовність наріччь правильно віддзеркалює й історію їх формування [32, с. 52]. На думку вченого, Полісся є більш архаїчною територією поселення з меншою інтенсивністю міграцій, ніж Передкарпаття, Карпати й Закарпаття, а тому й поліські діалекти – найархаїчніші. Інколи північне наріччя як ареал зародження української мови мотивують у зв'язку з вісло-одерською теорією походження слов'ян, відстоюваною Ю. В. Кухаренком, Т. Лером-Сплавінським, В. В. Мартиновим, В. В. Сєдовим та ін. Відповідно до цієї теорії, прашурами поліщуків були перші слов'янські мігранти з території басейну Вісли й Одеру.

Вісло-одерською теорією можна пояснювати й український глотогенез у Карпатах через міграцію сюди тих само перших слов'ян (із західної частини басейну Вісли й Одеру). Проте карпатський регіон як територія витоків української мови має більше реляцій із відомою дунайською (дунайсько-балканською) теорією слов'яногенезу. Мовні паралелі українських Карпат і південної Славії (Балкан) відображають карти «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» [див.: 10]. Однак чи пов'язані ці паралелі з зародженням української мови

або з її пізнішим розвитком, карти атласу показати не в змозі. Так само багато інших праць (із діалектології, ономастики, історії мови) відзначають тісне контактування карпатських говорів із сусідніми мовами – польською, румунською, молдовською, угорською та деякими віддаленими, зокрема німецькою, що, гадаємо, радше свідчить про інтерферентні впливи, ніж про власне український глотогенез.

Щоправда, існують гіпотези й про те, що прабатьківщиною слов'ян є саме Карпатський регіон (М. Гімбутас, В. В. Іванов, В. М. Кобичев, Ю. Удольф), а найдавнішими слов'янами, які розмовляли праслов'янською мовою (діалектами), дехто [30]⁹ називає предків гуцулів, бойків і лемків. У цьому зв'язку появу протоукраїнської мови на праслов'янському ґрунті інколи пояснюють тісними контактами карпатців із племенами західних слов'ян. Наприклад, у праці [35, с. 39] наступним після дивергенції праслов'янської мовної єдності виділено період із трьома діалектними групами, одна з яких – серболужицька – стала основою витворення верхньо- і нижньолужицької, чеської, словацької та української мов.

Загалом у питаннях витоків української мови відомо багато різноманітних припущень. Спільне в більшості з них – це оперування фонетичними, лексичними чи граматичними віднайденими «слідами» української мови (починаючи з праслов'янської доби, а інколи й індоєвропейської), проте найчастіше без указівок на локалізацію її зародження. Питання щодо території постання української мови має перспективу розв'язання лише на основі подальших досліджень діалектів.

Висновки

1. Проведене дослідження показало, що використана методика вивчення глотогенезу підтверджує дистрибуцію новожитніх (південно-східне наріччя) і старожитніх (північне й південно-західне наріччя) діалектів української мови: давніші діалекти дійсно володіють у своєму складі більшим репертуаром звуків порівняно з новішими діалектами.

⁹ Згідно з більш традиційним поглядом [12, 24–25], лемки, бойки та гуцули (і їхні діалекти) з'явилися внаслідок різноманітних переселень, починаючи з XIII–XIV ст.

2. Теорія (теорії) походження української мови з теренів новожитніх говірок (наприклад, трипільська теорія), згідно з результатами дослідження, малоймовірна.

3. Місце зародження української мови варто шукати в ареалах старожитніх говірок, у яких різноманіття звукових одиниць найбільше. Виявлено, що найчисленніший репертуар звуків має південно-західне наріччя.

4. Відповідно до наших підрахунків, різниця між репертуаром звуків південно-західного й північного наріччя (ареали з найчисленнішим інвентарем звуків) така, що дає підстави припускати про зародження української мови на території південно-західних говорів.

Література

1. Atkinson Q. D. Phonemic Diversity Supports a Serial Founder Effect Model of Language Expansion from Africa // Science. – 2011. – Vol. 332. – P. 346–349.

2. Атлас української мови: в 3 т. – Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1984. – 440 с.

3. Атлас української мови: в 3 т. – Т. 2: Волинь, Надністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1988. – 520 с.

4. Атлас української мови: в 3 т. – Т. 3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – Ч. 3. – К.: Наук. думка, 2001.

5. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К.: Наук. думка, 1980. – 246 с.

6. Біла О. С. Довгі голосні в зоні українсько-білоруських міждіалектних контактів // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 245–257.

7. Бондар О. І. До питання про час виникнення української мови // Мова: структура, суспільство, культура. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2012. – С. 90–94.

8. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини. – Чернівці: Рута, 1995. – 392 с.

9. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.

10. Гриценко П. Ю. Carpatho-Balkanica 2: Українсько-хорватські паралелі на картах «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» // Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті. Studia Methodologica. – Вип. 27. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 5–12.

11. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з української діалектології. Ч.1: Фонетика. – Ужгород: Вид-во Ужгородського ун-ту, 1965. – 126 с.
12. Жилко Ф. Т. Ареальні системи української мови // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 18–27.
13. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Рад. школа, 1955. – 316 с.
14. Жилко Ф. Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в південно-західних районах Чернігівщини // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 4. – 1953. – С. 7–20.
15. Залеський А. М. Вокалізм південно-західного наріччя. – К., 1973. – 156 с.
16. Залеський А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977. – С. 50–95.
17. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997. – 256 с.
18. Іщенко О. С. Українська мова походить з Африки? // Dialog der Sprachen, Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht: II. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. – Muenchen: Verlag Otto Sagner, 2012. – S. 50–59.
19. Калнынь Л. Э. К типологии украинского диалектного вокализма // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1978. – М.: Наука, 1980. – 296–308.
20. Мартинова Г. І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. – Черкаси: Тясмин, 2003. – 368 с.
21. Матвіяс І. Г. Проблема формування південно-східного наріччя // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: Тези доповідей і повідомлень XV Республіканської діалектологічної наради. – Житомир, 1983. – С. 6–8.
22. Назарова Т. В. Аканье в украинских говорах // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1975. – М.: Наука, 1977. – С. 211–260.
23. Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. – К.: Наук. думка, 1985. – 136 с.
24. Никоваев С. Новые данные о вокализме карпатоукраинских говоров // Український діалектологічний збірник. Кн. 3. – К.: Довіра, 1997. – С. 33–39.
25. Німчук В. В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 351–469.
26. Німчук В. В. Проблема українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 25–47.
27. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.

28. Павлюк М. Рефлекси давніх о, е в нових закритих складах в українських говірках Румунії // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К.: Наук. думка, – 1970. – С. 113–121.
29. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей. Ч. 1: Звучня і морфологія. – Praha: Orbis, 1938. – 550 с.
30. Таранець В. Г. Українці: етнос і мова. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2013. – 364 с.
31. Тищенко К. Правда про походження української мови // Український тиждень. – 2012. – № 39. – С. 22–66.
32. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1056 с.
33. Шило Г. Ф. Південно-західні говори УСРСР на північ від Дністра. – Львів: Вид-во Львівського пед. ін.-ту, 1957. – 186 с.
34. Шило Г. Ф. Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 62–71.
35. Шустер-Шевц Г. Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития // Вопросы языкознания. – 1983. – № 2. – С. 33–50.

Oleksandr Ishchenko

The Inventory of Sounds in the Dialects:

o the Problem of the Origins of the Ukrainian Language

The study presents a hypothesis about the place of origin of the Ukrainian language. Due to the methodology approbated by other scientists, it is found that the probable place of origin of the Ukrainian language is the area of South-Western Ukrainian dialects.

Keywords: *sounds, the dialect, the origins of the Ukrainian language, South-Western dialect*

ДОДАТКИ

1. Інвентар голосних звуків українських діалектів

Гол осні	Північне наріччя	Південно- західне наріччя	Південно- східне наріччя
i	+	+	+
i^и	+	+	+
i^е	+		
i^і		+	
yⁱ		+	
и	+	+	+
и^і	+	+	+
и^ы		+	
и^е	+	+	+
и^а			+
и^о			+
y^и		+	
i^е	+		
ы		+	
ы^о		+	
ы^y		+	
y^ы		+	
ы^і		+	
е	+	+	+
ē	+		
е^и	+	+	+
е^а	+	+	+
е^о	+		
е^y		+	
а	+	+	+
ā	+		
а^і			+
а^е	+	+	+
а^о	+	+	+
о	+	+	+
о^и			+
о^е	+		
о^а	+		+
о^y	+	+	+
оу	+		
у	+	+	+
y^і	+		
y^у		+	

уи	+		
уе	+		
уо	+		
у ^о	+	+	+
ÿ	+	+	
ÿі	+	+	
ÿи	+	+	
ÿы		+	
ÿе	+		
ÿё	+		
ÿо	+		
ÿо	+		

2. Інвентар приголосних звуків українських діалектів

Приголосні	Північне наріччя	Південно-західне наріччя	Південно-східне наріччя
б	+	+	+
п	+	+	+
м	+	+	+
w	+	+	+
v	+	+	+
ÿ	+	+	+
ф	+	+	+
б'	+	+	+
п'	+	+	+
м'	+	+	+
w'	+	+	+
v'	+	+	+
ф'	+	+	+
н	+	+	+
η		+	
н'		+	
л	+	+	+
л'	+	+	+
р	+	+	+
р'	+	+	
р'	+	+	+
т	+	+	+
т' ^п	+		
т'		+	
д	+	+	+
д'		+	
ж	+	+	+

ж		+	+
ж'	+	+	+
з	+	+	+
з'		+	
з ^{ж'}		+	
з'	+	+	+
с	+	+	+
с'		+	
с ^{ш'}		+	
с'	+	+	+
з	+	+	+
з'		+	
з ^д	+		
з ^{з'}		+	
з'	+	+	+
з	+	+	+
з		+	+
з'	+	+	+
ц	+	+	+
ц'	+	+	
ц ^{ч'}		+	
ц'			
ц ^т	+		
ч	+	+	+
ч		+	+
ч'	+	+	+
ш	+	+	+
ш		+	+
ш'	+	+	+
й	+	+	+
т'	+	+	+
д'	+	+	+
л'	+	+	+
н'	+	+	+
г	+	+	+
г'	+	+	+
к	+	+	+
к'	+	+	+
х	+	+	+
х'	+	+	+
г	+	+	+
г'	+	+	+

ПОХОДЖЕННЯ ЕТНОСУ УКРАЇНЦІ ТА ЇХНЬОЇ МОВИ

У статті розглянуто етимологію слова українці з позиції його прадавнього морфемного складу, що дало підстави відтворити вихідне префіксально-кореневе утворення *iker-. Ця форма ототожнюється зі слов'янським племенем укри, широко відомим серед західних слов'ян. Подальший аналіз терміна *iker привів до виділення префікса и- (з іє. *ai-) 'далеко' та кореня *ker- 'люди; земля', що загалом засвідчує первісне 'гірські люди (пастухи), горяни', передбачуваних на терені Карпат.

Ключові слова: етимологія, українці, морфемний склад слова, укри, семантика *iker.

Наймення українці походить від назви Україна, що розглядається в славістиці як слово слов'янського походження, історико-семантична інтерпретація якого представлена в науці різними поглядами. Зокрема, М. Грушевський дотримувався думки, що термін Україна має в собі мотивацію пограничної території, оскільки в такому значенні він засвідчений у староруських текстах, у XVI ст. ця назва сприймалася стосовно до середнього Подніпров'я, а з часом це «українське ім'я розширилося на всю територію українського народу» [7, с. 2]. Цієї думки дотримувався також О. О. Потебня, її прихильниками є багато сучасних науковців. «Власне кажучи, – писав Ю. О. Карпенко, – семантичний стрижень загальної назви *україна* від її найдавніших свідчень до сучасності залишився незмінним – «пограниччя» [10, с. 85]. В. Г. Складенко розглядає це слово з первинним значенням 'рідний край, країна, земля', пов'язуючи його з семантикою кореня *kraĭ [15, с. 67]. Таке ж розуміння подано в працях Х. Андрусак, В. М. Русанівського, Г. П. Півторака. С. Шелухин убачає в слові Україна зв'язок з дієсловом *украяти*. «Слово «україти» і «вкраїна», – пише він, – відноситься спеціально тільки до землі, до земляних просторів, посідання й володіння ними» [24, с. 113]. Згідно зі «Словником української мови» споріднене ім'я *Україна* означало заст. «територія уздовж меж держави, біля її краю» [16, с. 422]. Проте ці значення, на нашу думку, не є первинними й тому не вирішують проблеми походження цього слова.

Наявні думки ґрунтуються на фактичному матеріалі, і необхідно погодитися з тим, що в розглядуваний авторами час існувало поняття *Україна* із зазначеною вище семантикою. Загалом практично всі етимологи сходяться на думці, що загальна назва *україна* входить до семантичного поля ‘земля’. Ця сема пов’язується з коренем *край-*, який із часом розширив своє значення до розуміння ‘обмежена територія’, далі ‘князівство’. Останнє знайшло своє відбиття в першій писемній згадці про *Україну*, яка значиться під 1187 р. у Іпатіївському літописі у зв’язку зі смертю переяславського князя Володимира Глібовича: «о нем же Оукраина много постана». У пізніші часи слово *Україна* позначало територію кількох князівств і нарешті – усю територію проживання українців – державу. В усіх наукових працях слово *Україна* пов’язується з поняттям ‘територія, земля’, а вже від нього виводять назву народу. У нашому розумінні розвиток понять ішов у протилежному напрямку, а саме: етнос → назва території → держава *Україна* → назва жителів держави (*українці*). З історичних студій відомо, що незважаючи на складність відношень етнонімів і споріднених топонімів, перші є первинними порівняно до найменш відповідних земель та населених пунктів. У період такого переходу був час, коли етнонім виконував дві функції і трудно розрізнити, наймення позначає колектив людей чи населений пункт або одне й друге. Проте, як зазначає О. Шрадер, повсюди «на першому місці – народ, а потім уже країна», додаючи, що в піснях Рігведи зовсім не відзначені назви країн, а лише народів [25, с. 55]. Зародження етноніма, що пізніше став найменням території та держави *Україна*, сягає того часу, коли розпався праслов’янський етнос і витворилися численні племена, засвідчені в давніх писемних пам’ятках.

Зазначене вище свідчить про невирішеність проблеми походження наймення *Україна* і відповідно її актуальність у наш час. Метою нашого дослідження є лексико-граматичний аналіз слова *Україна* в історичній перспективі на тлі сучасних компаративістичних досягнень. Предмет спостереження утворюють ознаки зародження та розвитку слов’янського етноніма, що послугував найменню етносу *українці*. Усі форми останнього в слов’янських мовах становлять об’єкт аналізу та визначення шляхів їхніх змін. Розгляд усього комплексу питань

із зазначеної проблеми заснований на певній концепції, викладений у подальшому матеріалі.

Проблему походження українців розглядаємо у світлі слов'янського етногенезу, що дає змогу звернутися до витоків давнього українського етносу та його мови. В основі такого розгляду – концепція конвергенційного розвитку народів, згідно з якою праслов'яни, витворившись із індоєвропейської спільноти, становили собою первісно гетерогенну етномовну сукупність, яка на базі територіальної та язичницької близькості сформувалась у відносно єдиний етнос та надмову (койне), що постала у вигляді слов'янської прамови. Дослідження у сфері славістики підтвердили реальність зазначеної гіпотези (І. О. Бодуен де Куртене, Ф. де Соссюр, В. Порцig, Г. П. Півторак, М. О. Трубачов, Ю. Шевельов), розуміння якої продовжуємо на час формування окремих слов'янських субетносів і мов. Саме з цих позицій розглядаємо проблему походження українського народу, що сформувався в період існування праслов'янських племен і діалектів на основі суміжної близькості та близькості віри. Таке розуміння еволюції «українства» підтверджується нашим дослідженням та попередніми результатами вивчення історії українського народу та його мови. До останніх необхідно уналежити праці провідних учених, з-поміж них це – С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, І. Огієнко, Ю. Шевельов, Г. П. Півторак, В. М. Русанівський, В. Д. Баран.

Раніше ми вже показали, що після розпаду давньоіндоєвропейського етносу виділилися *протослов'яни*, які розташовувалися в Карпатському регіоні, його північно-східній частині, і відбулося це орієнтовно в III тис. до н. е. [18, с. 196–206]. З часом із цього етносу протослов'ян утворилася цільна група племен під назвою *венети*, або *венеди*, яка почала міграцію на Схід у напрямку Дніпра та Дону й на Північ уздовж Вісли та Одеру до Балтійського моря. Найдавніші згадки про місця проживання слов'ян, як свідчать пам'ятки, належать до східного регіону, передовсім до Північного Причорномор'я та Приазов'я. Часова локалізація засвідчує перебування давніх слов'ян у дельті Дону та Причорномор'ї в VIII ст. до н. е., на території Прибалтики – у I ст. н. е. та активні міграційні процеси в ці давні часи в межах зазначених регіонів [20, с. 316].

Загалом зародження перших мовних «ембріональних» українських ознак можна віднести до часу існування ранньопраслов'янської мови (II тис. до н. е.), становлення українців як етносу пов'язуємо з часом зародження вихідної його етнічної основи у вигляді *украї*, що стверджує існування давньоукраїнського етносу, а також давньоукраїнської мови. Лінгвістичні дані засвідчують цей етнос у регіоні Карпат у вигляді 'пастухів-горян', який належить до часу їхньої міграції на Північ у район Померанії. Мабуть, є рація пов'язати формування давньоукраїнського племені з існуванням зарубинецької культури, яка припадає на період III ст. до н. е. [2]. Поліетнічний характер останньої узгоджується з характером слов'янського етногенезу, зокрема й формуванням давньоукраїнського етносу.

Хоронім *Україна* утворено від відповідного етнічного, що характеризував одне зі слов'янських племен. Очевидною є давня природа кореня зазначеного імені, що дає підстави розглянути походження цього найменування та його розвиток в індоевропейському і слов'янському мовному контексті. Відсутність глибокої реконструкції імені *Україна* та його складових породила в сучасній літературі проблему його походження, яка сьогодні не має задовільного розв'язання. У зв'язку з давньою семантикою вихідного етнічного розглянемо назву *Україна* з позицій зародження й розвитку її складових, зокрема форми та семантики, у світлі викладеної вище концепції, докладно поданої в наших працях раніше.

Слово *Україна* структурно й фонетично розпадається на складові *u-kra-jina*, в яких виділяємо кореневу частину *-kra-*, відмінну від сучасної *-kraj-*. Зупинімося докладніше на цьому.

В індоевропейському мовознавстві вважають, що в правому корінні був односкладовим і мав у собі, як правило, два приголосних звуки з голосним між ними [3]. Така структура кореня CVC реконструюється для ранньоіндоевропейської мови (РІМ) і для інших споріднених їй мов ізольованого типу [1]. Перевага в РІМ кореневої структури типу CVC свідчить про досить розвинену морфологічну систему. Логічним є припущення того, що зазначеному вигляду РІМ передував період більш простого односкладового одноконсонантного кореня типу CV. До такого висновку приводять дослідження розвитку морфемної структури слова й результати реконструкції

її прадавнього стану. У процесі розвитку мов простежується досить чітко тенденція до ускладнення структури кореня. «Перетворення суфікса в елемент кореня, зникнення морфемного шва і утворення нового кореня, – писала М. М. Гухман, – належить до найдавніших морфологічних процесів у структурі індоєвропейського слова» [8, с. 25]. Зокрема, на матеріалі німецької мови О. П. Димирова показала, що, наприклад, структура кореня CVCC історично витворилася із CVC+C, де останній приголосний примкнув до кореня у результаті опрощення та морфемного перерозподілу в межах слова [9]. У такому ж напрямку відбувалися зміни іє. суфікса у вірменському слові, де приголосний компонент відходить до кореня й «повністю абсорбується ним», змінюючи структуру [22, с. 333]. У всіх випадках спостерігається атракція кореня, який притягує до себе приголосний елемент індоєвропейського суфікса. Про зміщення морфологічних меж у мовах писав також С. Бернштейн [4, с. 132].

Розвиток праіндоєвропейської структури слова супроводжувався фонетичними змінами в її межах, що приводило до утворення закритих складів, сполук приголосних, особливо в початковій і кінцевій позиціях кореня. Дослідивши структуру індоєвропейської кореневої морфеми, О. А. Білецький прийшов також до висновку, що первісними були форми з голосним між приголосними: «Кожний приголосний виступав у супроводі голосного» [27, с. 19]. Редукція та випадіння голосних стали причиною ускладнення структури кореня.

Екстраполяція зазначеної тенденції на більш давній період існування індоєвропейської прамови дає підстави прийняти положення про первісну структуру кореня типу CV і слова CVCVCV, у якому складова й морфемна межі **збіглися** [12, с. 4]. Згодом зародження граматичних категорій у прамові привело до десемантизації окремих складових слова й до появи суфіксальної та флексивної морфем. У результаті витворилася триморфемна структура слова, яка стала з часом типовою для індоєвропейської граматичної системи. Поява двох типів відмінювання слів – консонантного і вокалічного – призвела до розщеплення серединного складу в слові окремо на приголосний і на голосний. Приголосний, що не втратив свого лексичного значення, примкнув до початкового кореня, закоренева частина була полем реалізації різних граматичних

функцій. У результаті морфемна структура слова отримала вигляд CVC – V – CV, де складова межа (фонетична) уже не збігалася з морфемною.

Протиставлення основи й закінчення та їх деяка автономність у функціонуванні привели до фонетичного послаблення середини слова. У результаті триморфемна структура поступово перетворилась у двоморфемну. Як відзначав І. О. Бодуен де Куртене, цей процес бере свій початок від праїндоевропейської епохи і вже у слов'янських «відбулося поголовне скорочення основ на користь закінчення» (виділено атвором – В. Т.) [5, с. 25]. Аналогічний процес був наявний і в інших індоєвропейських мовах. У германських, наприклад, центральне місце у древній морфемній системі почала займати «двоморфемна модель, представлена коренем-осною + закінченням» [8, с. 9].

Повертаючись до давнього кореня **-kra-* в слові *Україна*, відзначаємо елізію голосного в міжконсонантній позиції. Співвіднесеність **kra-* з індоєвропейськими коренями, що лягли в основу утворення етнонімів, розглянутих раніше [18, с. 27–36], дає підстави допустити походження цієї форми з піє. **k^wer-* зі значенням ‘земля, скотарі, воїни’ [32, с. 187, 269, 701: герм. **erthā*, **herdjōs*, **warrior*]. У зв'язку з цим реконструюється іє. **k^wera-* з тим же значенням, що лягло в основу утворення окремих слов'янських етнонімів, зокрема й українського. Необхідно також зазначити, що цей корінь, як раніше згадувалося, мав також значення ‘земля’, і тому не випадковим є зв'язок сучасних тлумачень *Україна* з відповідною семантикою.

Дослідження слов'янських мов показує, що в протослов'янський період відбулося артикуляційне послаблення в словах анлаутного лабіовелярного звуку, у результаті чого останній розщепився, тобто відбулася зміна: іє. **k^w* > псл. **kw*. Розглядуваний корінь набув вигляд у псл. **kwera*, а потім змінився в зімкнений задньоязиковий **k-*. Наступний голосний поступово редукувався й зник, але це відбулося вже в історичний час. Про це свідчать німецькомовні пам'ятки, у яких уживаються обидва варіанти кореня, наприклад: *Uecker* (річка *Уккер*), *Uckersee* (назва озера), *Ueckermünde* (дельта річки), *Ukranen* (948), *Ukrani* (934), *Vucrani* (943), *Wocranin* (плем'я *укри*), *Terra Ukerā* («Земля укрів»), *Uckermark* (марка *Уккер*) [30; 29].

У результаті розглянутих змін корінь постав у вигляді **-krá*, у якому утворилася консонантна сполука. Ця комбінація приголосних утворює висхідну артикуляційну напругу, типову для праслов'янської мови, що свідчить про давнину її утворення [17]. Проте лабіальний елемент /w/, вважаємо, не зник безслідно, а засвідчений у вигляді *Vuari*, *Verani*, які П. Й. Шафарик вважає помилково записаними [23, с. 136]. Отже, писемні пам'ятки свідчать про наявність початкових приголосних *k*- та *w*- у розглянутому етнонімі, які походять із **k^w*-.

Як показали наші дослідження, структура кореня на зразок *kra*- належить до передісторичного часу і є відмінною щодо сучасного *-kraj*-. Остання могла з'явитися в період розпаду слов'янської прамови в результаті приєднання в слові наступного приголосного до кореня (явище атракції), а попередня існувала в ранньослов'янський час.

Як було вище показано, у слові *укри* структурно й фонетично виділяються два складники *u-kri*, корінь у якому походить із піс. **k^wer-* зі значенням 'скотарі, воїни; земля'. Початкова частина в лексемі реконструюється у вигляді **hu-* зі значенням 'віддалятися, зникати' й має просторове значення, яке семантично й формально співвідноситься також із іє. **k^wa-* 'гора, гористий' [19, с. 192–193], [32, с. 271: герм. **hauhoz*]. Близькою до реконструйованого є форма іє. **hukwéri* 'над, наверху, зверху' [31, с. 3203].

Загалом реконструюється основа у вигляді псл. **hukwerá*, у якій початкове **hu-* свідчить про його самостійне семантичне наповнення, що проявилось з перебігом розвитку мови, яке могло привести до функціонального навантаження у вигляді префікса чи прийменника.

До сказаного вище необхідно додати, що історично морфеми «префікс+корінь» у процесі розвитку мови можуть злитися в одну одиницю. У таких випадках, як показала Л. М. Ягупова, відзначається семантична неподільність складових слова, хоча морфологічно вони виступають вмотивованими. У результаті злиття префіксів із семантичною базою (коренем) «їхне лексичне значення встановити не можна» [26, с. 20]. Саме такий випадок представляє в розглянутому етнонімі сполучення *u-kra-*, у якому семантична інтерпретація початкового *u-* становить великі труднощі. Вихід із цього знаходимо у зверненні до

широкого поля реалізації префіксальної морфеми в межах іє. прамови. Зупинімося докладніше на цій складовій питання.

Як свідчать дослідження, зазначене **hu-* формально збігається з іє. лексемами з основою на **au*. Зокрема, В. В. Лучик, розглядаючи в українській мові рефлексії індоєвропейської основи **au*, відзначає їхнє значення у вигляді ‘віддалятися, зникати; далечінь; далеко’ [13, с. 3]. Учений вважає, що після розпаду прамови **au-* перетворилося в мовах на прийменник чи префікс. Одним із рефлексів індоєвропейської словотвірної основи є утворення в діалектах української мови слів із протетичним /w/: *вулик*, *вуха*, *вуй*. У корені *вулик* реалізується іє. **ul-* зі значенням ‘порожнина’ [там само, с. 4]. Близьким до нього є нім. *Höhle* (двн. *huli*) ‘печера’ [28, с. 269], а це дає нам підставу вважати укр. /w/ у слові *вулик* не протетичним, а рефлексом іє. **k^w-*, який в результаті розвитку має вигляд **k^w > *hw > *h* (герм. мови), **w* (слов. мови). Оскільки така звукова деривація була поширена в германо-слов’янській мовній спільноті [21], то в зазначеному випадку укр. /w/ є відприродним. Відомо, що в українських діалектах, як відзначає П. Ю. Гриценко, могли виникати і протетичні /w-/ та /h-/ за аналогією до генетичних [6]. В. В. Лучик у зазначеній статті цілком слушно пов’язує розвиток **u-* в анлауті такого слова як *Україна*. Порівнюючи з попереднім прикладом *вулик* (та іншими подібними), вважаємо, що в слові *Україна* початкове /u-/ є рефлексом іє. основи **au-* зі значенням ‘віддалятися, зникати’, який збігся з анлаутним приголосним /w-/ із псл. **hw-* (< іє. **k^w*). Отже, початковий формант у лексемі *Україна* реконструюється як **hu-* (із іє. **k^wau-*) зі значенням ‘віддалятися, зникати’. Утворення іє. **u-/* у вигляді префікса (і прийменника) В. В. Лучик відносить до ранньопраслов’янського періоду [13, с. 7]. Очевидно, що укр. /u-/ в хоронімі *Україна* походить від іє. **k^wau-*, що має просторове значення (‘віддалятися, зникати’), і семантично, і формально співвідноситься з іє. **su9er-* зі значенням ‘підвищене місце, підвищення’ [31, с. 3339]. Отже, назва *Україна* у своєму первісному вигляді *Ukrá-* мала семантику ‘гірська країна’ і відповідно її мешканці *укри* (нім. *Ukranen, Ukraner, Uchrer*) означало ‘скотарі, які проживають в горах’. Загалом *Укра-іна*, виходячи із зазначеного вище, має семантику ‘одна з гірських країн’. Позначення землі укрів *Укермарк* з’явилося вперше в

1465 році й походить від назви річки *Укер* [30, с. 50]. Гідронім *Укер* – від наймення племені *укри*, яке тут мешкало з обидвох її боків. Заселену область укри назвали *Vocronin*, пізніше *Ucrania*, *Ukera*, *Ucra*, перша писемна згадка племені належить до 943 р. під іменем *Vucrani* і *Wocranin* [30, с. 52].

Розглянуте вище дає підстави стверджувати, що *укри* – предки праукраїнців, проживали в давнину, як і праслов'яни, у гористій місцевості, що асоціюється з Карпатами.

Загалом складники назви *ukri* первинно позначали мешканців гір як ‘горяни’, потім територію – ‘гірська країна’. Цікаво зазначити, що давнє українське плем’я під назвою *зукри* відзначене в «Легенді про колесо», яку наводить С. П. Плачинда [14, с. 29–49]. Згодом це плем’я отримало наймення *укри* [там само, с. 67], корінь якого наявний у словах *українці*, *Україна*.

Корінь *укри* засвідчений у топонімах в Україні у вигляді: *Угри*, *Угерці*, *Угринів* (Львів. обл.), *Угринь*, *Угриньківці*, *Угринів* (Терноп. обл.), *Угринів* (Ів.-Франк., Волин., Чернів. обл.) [11, с. 254–255]. Давня назва *ури*, як пише В. Кобилюх, має в собі семантику ‘гори’, ‘угорці’, тобто «мешканці гір» [там само, с. 255], і, можна думати, втілена в етнімі *угорці*, плем’я яких засвідчене в Закарпатті на початку Х ст. н. е.

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що *укри* – предки праукраїнців, і назва *українці* походить від племені *укри* зі значенням ‘верховинці-пастухи; горяни’, а не ‘ті, які живуть на окраїні’.

До зазначеного вище хочемо додати ще деякі варіанти можливого розвитку слова іє. **hukwéri* в сучасних мовах:

1) якщо **k^w*- під впливом Трипільського субстрату змінювалося в піє. **p-*, то слово отримувало вигляд **hupéri+sk-*, в укр. *опришки*;

2) якщо **k^w*- змінювалося в *k* і далі в *t*, то слово отримувало вигляд *hutéri+sk-*, в укр. мові *емпуску*,

3) можливим є розвиток: іє. **hukwéri* > іє. **hukweli* > псл. **hutseli* > укр. *гуцули*.

Література

1. Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык. – Л., 1986. – 326 с.
2. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. – К.: вид-во «Генеза», 2005. – 208 с.
3. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование: Пер. с франц. – М., 1955. – 260 с.
4. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М.: изд-во АН СССР, 1961. – 350 с.
5. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные работы по общему языкознанию. – Том 2. – М., 1963. – 391 с.
6. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наукова думка, 1990. – 268 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – В 11 т. – К.: Наукова думка, 1991. – Том I. До початку XI віка. – 648 с.
8. Гухман М. М. Морфологическая структура слова в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков. Т. 3. – М., 1963. – С. 7–38.
9. Димирова О. П. Коренева структура слова і особливості її розвитку в німецькій мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Одеськ. держ. ун-т. – Одеса, 1996.
10. Карпенко Ю. О. Походження назви *Україна* – загальної і власної / Ю. О. Карпенко // Ономастика та етимологія. Збірник наукових праць на честь 65-річчя І. М. Железняк. – Київ: вид-во НАН України, 1997. – С. 81 – 89.
11. Кобилюх В. О. Праукраїна і Санскрит. – Тернопіль: Мандрівець, 2011. – 512 с.
12. Коломиец В. Т. Словообразование // Историческая типология славянских языков. – К., 1986. – С. 46–76.
13. Лучик В. В. Рефлекси індоєвропейських основ *au-, *ou-/*эи в українській мові // Записки з українського мовознавства. Збірник наукових праць. Вип. 8. – Одеса: АстроПринт, 1999. – С. 3–8.
14. Плачинда С. Лебедія: (Як і коли виникла Україна). – 3-е вид., доп. і перероб. – К.: Велес, 2008. – 240 с.
15. Скляренко В. Україна: походження назви // Вісник Міжнародної асоціації україністів. Науковий і культурно-освітній журнал. – 1991. – № 1. – С. 566–572.
16. Словник української мови (голова ред. кол. І. К. Білодід). В 11 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Том 10. – 657 с.
17. Таранец В. Г. Энергетическая теория речи: монография. – 2-е изд. доп. – Одесса: Печатный дом, 2014. – 188 с.

18. Таранець В. Г. Арії. Слов'яни. Руси : Походження назв Україна і Русь. Монографія. – Вид. 2-е. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 296 с.
19. Таранець В. Г. Трипільський субстрат: Походження давньоєвропейських мов [монографія]. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2009. – 276 с.
20. Таранець В. Г. Українці: етнос і мова : монографія. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2013. – 364 с.
21. Таранець В. Г. Рефлекси індоєвропейського $*k^w$ - в слов'янських мовах // Слов'янський збірник. Випуск I. – Одеса: вид.-во ОДУ, 1996. – С. 79–83.
22. Туманян Э. Г. Структура индоевропейских имен в армянском языке. Опыт реконструкции. – М., 1978. – 369 с.
23. Шафарик П. Й. Славянские древности. – Т. II, кн. III (пер. с чеш.). – М., 1848.
24. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936 /репринтне видання: Дрогобич: Бескид, 1992/. – 117 с.
25. Шрадер О. Индоевропейцы (пер. с нем. Ф. И. Павлова). Изд. третье. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 216 с.
26. Ягупова Л. М. Іменниковий словотвір у середньовишньонімецьких діалектах: префіксальна система у динамічному аспекті: автореф. дис... докт. філол. наук: 10.02.04./ Київський націон. ун-т. – К., 2009. – 33 с.
27. Bieleckij A. A. Akzentologische Voraussetzungen der Theorie der indoeuropäischen Wurzeln // Aktuelle Probleme der gegenwärtigen Germanistik. – Verlag der Kiewer Universität, 1975. – S. 10–28.
28. Duden. Bd. 7. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim – Wien – Zürich, 1963. – 816 S.
29. Enders L. Die Uckermark. Geschichte einer kurmärkischen Landschaft vom 12. bis zum 18. Jahrhundert. – Verlag Hermann Böhlau Nachfolger Weimar, 1992. – 746 S.
30. Nippert E. Die Uckermark. Zur Geschichte einer deutschen Landschaft. – Brandenburg, 1996. – 174 S.
31. Pokorny J. An Etymological Dictionary of the Proto-Indo-European Language. – Revised and Published by the Dnghu Association, 2007. – 3441 p.
32. Skeat W. An etymological dictionary of the English language. – Oxford, 1983. – 780 p.

Valentyn Taranets

Taranets V.G. The Origin of Ukrainian Ethnos and Language

*The article focuses on the etymology of the word Ukrainians from the viewpoint of its ancient morphemic structure, which enabled us to recreate the initial prefixal root element *uker-. This form is associated with the Slavic tribe Uks, well known among the western Slavs. The further analysis of the term *uker brought about to the differentiation between the prefix u- (from IE *au-) «far away» and the root *ker- «people, land», which refers to the primordial «upland tribes, shepherds», which are believed to have inhabited the Carpathian mountains.*

Key words: *etymology, Ukrainians, morphemic structure, Ukry, semantics*uker.*

ПРО ПОХОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

У статті звернено увагу на джерела виокремлення давньої середньонаддніпрянської історико-культурної зони: свідчення лінгвістики, історії, археології, етнографії, які дають підстави визначити початок формування в ній середньонаддніпрянського діалекту; здійснено спробу обґрунтувати гіпотезу його походження завдяки комплексній характеристиці в синхронному та діахронному аспектах одного з типових для нього явищ – твердості / м'якості шиплячих приголосних.

Ключові слова: *генеза, середньонаддніпрянський діалект, історико-культурна зона, ізоглосна стратиграфія, ареал, піднебінні фонемі, шиплячі приголосні.*

Генеза середньонаддніпрянського діалекту становить одне з найскладніших завдань української історичної діалектології. До висвітлення означеної проблеми упродовж понад 130 років зверталось чимало науковців, однак гіпотези щодо походження цього говору, висунені в працях дослідників, починаючи від К. П. Михальчука, дискусійні. Одні з них вважали середньонаддніпрянський говір, як і все південно-східне наріччя, утворенням досить пізньої формації, що постало внаслідок змішування діалектних рис північної й південно-західної локалізації під час міграційних рухів XIV, XVI–XIX ст. (К. П. Михальчук, В. М. Ганцов, М. Ф. Наконечний, О. М. Маштабей, І. Г. Матвіяс), інші характеризували його як окремий діалектний тип давнього походження (А. Ю. Кримський, Ф. Т. Жилко, І. О. Варченко, Б. А. Шарпило, Й. О. Дзенделівський, Г. П. Півторак, В. В. Німчук, Г. В. Воронич). Погляди, на яких ґрунтуються твердження дослідників, нерідко суперечливі, мають лише характер припущень, але вони спонукають до пошуку та розроблення спеціальної методики історико-діалектологічних досліджень, яка б забезпечила доказовість таких наукових побудов.

Питання про походження діалектів української мови виникло одночасно з лінгвогеографічним періодом їх вивчення, і це не випадково. Адже саме ареал як результат географічної проекції мовних явищ і їхньої взаємодії впродовж різних епох є тією лінгвістичною одиницею, яку можна зіставити з подібними

одиницями археології й етнографії – межами синхронних культурно-етнографічних комплексів. Не випадково саме К. П. Михальчук, який започаткував лінгвогеографічний опис української діалектної мови, першим порушив і проблему виникнення виокремлених ним на нарчч і говорів, пов'язуючи їх із племінним поділом. Наступники або цілком підтримували, або дещо по-іншому інтерпретували погляди дослідника, прагнули аргументувати свої думки шляхом виділення характерних рис діалекту та їх виявлення в матеріалах пам'яток писемності, пояснення розвитку визначальних явищ. Однак уже в середині ХХ ст. було розуміння недосконалості таких підходів, зокрема відомий український мовознавець Й. О. Дзендзелівський справедливо вважав, що дослідження генези діалектів потребує комплексного підходу як мовознавців, так і представників різних суміжних дисциплін, що дасть змогу синтезувати необхідну інформацію [7, с. 45].

Комплексні дослідження, проведені впродовж останніх років лінгвістами, археологами, етнографами, антропологами, підтверджують цю думку, засвідчуючи, що діалекти дописемної епохи можна виокремити, лише реконструюючи давні історико-культурні зони (ІКЗ) шляхом аналізу й узагальнення матеріалів ареалогії, створення зведених карт, вивчення структури і характеру поведінки встановлених меж [4, с. 5–6]. У зв'язку з цим найважливішим джерелом сучасних генетичних досліджень стали матеріали лінгвістичної географії, для історичної інтерпретації яких необхідне використання фактів історії, археології, етнографії. Глото-етногенетична проблематика потребує від дослідника використання результатів порівняльно-історичних реконструкцій лише для тих одиниць, які незалежно від їхнього місця й значущості в мовній системі дають підстави виділити пасма ізоглос синхронних за часом поширення явищ. Об'єктивність таких студій визначає «збіг ізоглос із історико-археологічними межами, синхронними щодо часу формування певних мовних особливостей» [25, с. 10]. Якщо такий збіг достатньо обґрунтований, то це дає змогу встановити ізоглосну стратиграфію, тобто зв'язок ізоглосних ланок із соціально-історичними процесами певних періодів [18, с. 41; 5, с. 69–147; 24, с. 192–201]. У кількох статтях ми розглядали походження середньонадніпрянського діалекту у світлі ізоглос шляхом

виокремлення його ареалу за матеріалами АУМ і регіонального вивчення, зіставлення результатів картографування зі свідченнями інших галузей наук про людину, характеристики релевантних явищ у синхронному й історичному аспектах. Унаслідок здійсненого аналізу виявлено, що ареал середньонадніпрянського діалекту (на півночі ізоглоси сягають середньо- і східнополіського діалектів, на заході його обмежують басейни річок Росі та Гнилого Тікича, а на півдні ізоглоси ступінчасто пролягають південніше Росі до басейну Тясмину) [див. к. 1], який репрезентують межі поширення його найважливіших явищ, приблизно збігається, зокрема на Правобережжі, з межами території давнього культурного та політичного центру східних слов'ян «Руська земля» за археологічними матеріалами VI–VII ст. та локалізацією найважливіших знахідок речей VI–VII ст. [21, с. 70–72; 1, I, к. IV; див. к. 2]. В основному він відповідає зоні поширення археологічних культур різних періодів, починаючи з кінця III ст. до н. е. – кінця II ст. н. е. (зарубинецької, черняхівської, київської, пеньківської), які представлені на Київщині та Черкащині пам'ятками вздовж Дніпра від гирла Ірпеня до гирла Росі та Тясмину [2, с. 14; 21, с. 16–86], та звичаю білити крейдою внутрішні й зовнішні стіни житла (згодом одна з найхарактерніших етнографічних ознак класичної української хати), що був поширений у II ст. до н. е. серед слов'янського населення зарубинецької культури в ареалі правобережного Лісостепу від Полісся аж до сучасного Канева [22, с. 36]. Також окреслена зона репрезентує етнічну ознаку полян у поховальному обряді – кургани з тілопокладеннями в ямах (район Переяслава, на півдні територія між Ірпенем і Россю) [12, с. 97–105], тип слов'янських поселень VI–VII ст., виявлених у зоні лісостепу та частково південній частині лісової зони, що мали напівземлянковий характер; він спостережений тут упродовж шести століть, а в XIII ст. повністю зберігся лише в Середній Наддніпрянщині [20, с. 223–226]; архаїчні слов'янські гідроніми, поширені на південь від р. Ужа, притоки Тетерева, до середньої течії Дніпра, приблизно до р. Росі [23, с. 268–269], та гідронімія басейну Росі, що, на думку І. М. Железняк, має унікальну безперервність від індоєвропеїзмів до назв, утворених на основі сучасної української мови [8, с. 153]. Цей комплекс

міждисциплінарних матеріалів дав підстави вважати початком формування середньонаддніпрянської ІКЗ VI–VII ст., а за сукупністю низки давніх діалектних рис (збереження опозиції /p/ : /p'/ в середині слова, м'якості піднебінних /ж/, /ш/, /ч/, опозиція /л/ : /л'/, наявність / відсутність протези та ін.) виділення майбутньої зони поширення середньонаддніпрянських говірок зарахувати до IX–X ст. [13; 14].

Надійним ґрунтом для генетичного дослідження середньонаддніпрянського діалекту може бути системний синхронний опис його структурних рівнів в ареалогічній проекції. Такий підхід передбачає повніше представлення структурних особливостей цього діалекту, їхню лінгвогеографічну характеристику в загальноукраїнському контексті, виявлення особливостей реалізації та функціонування у встановлених межах, з'ясування за писемними пам'ятками внутрішньої історії розвитку та відносної хронології явищ, що й становить актуальність цієї статті.

Мета статті – аргументувати гіпотезу походження середньонаддніпрянського діалекту шляхом комплексної характеристики в синхронному та діахронному аспектах одного з типових для нього явищ – твердості / м'якості шиплячих приголосних.

Найбільш виразною ознакою в системі консонантизму досліджуваного говору є збереження опозиції твердість : м'якість передньоязикових приголосних, зокрема фонемних протиставлень /p/ : /p'/, /ц/ : /ц'/, /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/ чи напівм'якості піднебінних, які в інших діалектах української мови стверділи, наявність альвеолярної /л'/, спорадичні вияви пом'якшення передньоязикових приголосних перед голосними різних рядів і підняття. М'якість шиплячих приголосних – це одна з диференційних ознак, яка чітко виділяє середньонаддніпрянський діалект у системі українського діалектного континууму як щодо парадигматичного складу піднебінних фонем, так і щодо їхніх синтагматичних характеристик.

За матеріалами АУМ, твердість : м'якість піднебінних /ш/ : /ш'/, /ж/ : /ж'/, /ч/ : [ч'] перед [а] (<*ѣ): *лош'а*, *б'і'ж'ат'*, *волоч'ат'*, що утворює замкнений ареал у середньонаддніпрянських говірках [АУМ, 1, к. 90; АУМ, 3, III, к. 11]; м'якшення піднебінного [ш]

перед [а] (<*є) у слові *лош'а* в АУМ засвідчено в трьох ареалах, найбільших із яких охоплює майже всі середньонаддніпрянські говірки й південну частину східнополіських, менший локалізований в основному в лівобережних середньонаддніпрянських (північно-східній частині Гадяцького р-ну Полтавської обл.) та північних слобожанських говірок (на території Сумської обл.); найменший утворює невелика група північних слобожанських говірок та суміжних говірок Курської й Белгородської обл. Росії, доходячи окремими вкрапленнями до р. Оскол. Зрідка мікроареали цієї словоформи наявні в слобожанських і степових говірках південно-східного наріччя [АУМ, 1, к. 122; АУМ, 3, I, к. 15; АУМ, 3, III, к. 17]. А. М. Залеський вважав, що розірваність, характер розташування й конфігурації цих трьох ареалів свідчить про те, що це був у минулому суцільний діалектний масив [10, с. 154]. М'якшення піднебінного [ч] перед [а] (<*є): *волоч'ат'*, *толоч'ат'* утворює в говорах південно-східного наріччя загалом і середньонаддніпрянському зокрема значно більший ареал, ніж ареали збереження палатальності [ж'] і [ш'] [АУМ, 1, к. 123; АУМ, 3, III, к. 17]. Також м'які шиплячі засвідчено у віддалених діалектних зонах: у говорах південно-західного наріччя — покутсько-буковинському, гуцульському й бойківському та в південно-західній частині західнополіського говору північного наріччя, де вони можливі перед наголошеним приголосним [1, 3, III, к. 17], що, на нашу думку, сигналізує про незалежне збереження на периферії українського діалектного ареалу спільного архаїчного фонду.

За матеріалами регіонального дослідження встановлено типи парадигматичних структур шиплячих, виявлено синтагматичні обмеження на їх функціонування, уперше скартографовано поширення окремих структур та фонемних протиставлень у середньонаддніпрянських говірках [15, с. 147–164, к. 24, 25]. Протиставлення твердість : м'якість піднебінних фонем регулярно представлене тільки в центральних середньонаддніпрянських говірках, де його репрезентують три типи мікроструктур: /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /ѣ/ (тип А); /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /ѣ/ (тип Б); /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /ѣ'(ѣ')/ (тип Б¹). Кожному з цих типів властива специфіка щодо функціонування м'яких піднебінних фонем. У говірках типу А їх засвідчено здебільшого в позиції перед флексивним звуком [а]

(<*ε) у словоформах *б'іж'ат'*, *суш'ат'*, *вол'оч'ат'*, *лош'а*, *кур'ч'а* тощо, де ступінь палатальності піднебінних найбільший. Часто в цих же говірках зафіксовано форми зі збереженням різного ступеня м'якості шиплячих перед іншими голосними, а нерідко й приголосними в середині слова (напівтвердий, тобто середній між твердим і напівм'яким, [ч^т], напівм'який [ч^н], середній між напівм'яким і палаталізованим [ч^л], палаталізований [ч^р]): *с'іч'ут'*, *у^чобот'ах*, *борш'ч'у*, *у^чавунах*, *р'іж^мут'*, *коч'ир'гойу*, *ноч'ул'а*, *ч'ого*, *обич'но*, *крич'у*, *криш'ат'*, *бур'ч'ат'*, *л'ож'ат'*, *суш'ат'*, *гар'ч'ат'* (Пш); *д'іу'ч'ат*, *кур'ч'ата*, *нал'ож'ат'* (Хм); *на^пл'еч'ах*, *приж'ил'а*, *ни^дир'ж'ат'* (Ст), *на^плеч'ах*, *ноч'у*, *лиж'ат'*, *побач'ат'* (СП); *замоч'ил'и*, *викач'уйут'*, *ноч'уйут'*, *посуш'ат'*, *лиж'ат'*, *борш^мч*, *суш'н'ак*, *виш'н'і*, *ч'асто*, *шч'идрувал'и*, *за^пл'ич^мима* (Зр).

Дистинктивна функція ДО «твердість», «м'якість» піднебінних виразніша в позиції перед флексивним звуком [а] (<*ε): *б'іж'ат'*, *крич'ат'*, *с'п'іш'ат'* (У); *пиш'ч'ат'*, *б'іж'ат'* (Бб); *дир'ж'ат'*, *приб'іж'ат'*, *лиж'ат'*, *моу'ч'ат'*, *лож'ат'*, *крич'ат'*, *к'лоч'а*, *кур'ч'ата* (О). В інших позиціях виявлено переважно розширення дистрибуції фонем /ж/, /ш/, /ч/ за рахунок напівтвердих, пом'якшених і середніх між пом'якшеними й палатальними виявів. У говірках типу Б глухий афrikативний шиплячий [ч^т] зберігає м'якість у всіх позиціях: *у^чавун'і*, *моч'ат'*, *суш'ат'*, *иш'ч'е*, *палич'ка*, *куроч'ки*, *смаж'ат'*, *покриш'у*, *г'л'еч'ик*, *ч'ир'пак*, *дужч'е*, *спич'ут'*, *вол'оч'им*, *жач'ка* (Крж); *лиж'ат'*, *суш'ат'*, *намоч'ат'*, *розмоч'увал'и*, *штан'іу*, *ч'улок*, *кончил'а*, *пол'уч'ки*, *пол'уч'ал'а*, *побач'ат'*, *жоу'ч'у* (Ск). На Лівобережжі функціонування /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /ж/ перед [а] (<*ε, рідше *а) обмежене ізолінією Чапаївка Золотоніського р-ну – Богодухівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. – Овсюки, Бесідовщина, Грушківка, Тарасівка Гребінківського р-ну Полтавської обл., а на Правобережжі ця парадигматична

структура поширена на схід від умовної лінії: Дрозди Білоцерківського р-ну – Острів Рокитнянського р-ну – Кирдани Таращанського р-ну – Бране Поле Богуславського р-ну Київської обл. – Вільшана Городищенського р-ну – Княжа Звенигородського р-ну – Матусів Шполянського р-ну – Ротмістрівка, Плескачівка Смілянського р-ну – Білозір'я, Чорнявка, Сагунівка Черкаського р-ну.

У лівобережних середньонадніпрянських говірках, локалізованих за р. Сулою, фіксуємо мікроареал структури /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /ʒ/ перед [а] (<*ε, рідше *а), обмежений ізолінією Оболонь, Гаївка, Старий Калкаїв Семенівського р-ну – Хильківка Хорольського р-ну – Богданівка, Оболонь Семенівського р-ну Полтавської обл. У кількох говірках східніше р. Сули виявлено мікроареали структур /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /ʒ(ʒ')/ (Он), /ж/, /ш/, /ч'(чя)/, /ʒ(ʒ')/ (Ч, Іс). Пом'якшений вияв дзвінкої африкати /ʒ/ зафіксовано тільки перед наголошеним голосним, проте її репрезентованість у текстах незначна через слабку функційну активність. Протиставлення піднебінних слабшає в говірках східної й південно-східної частин досліджуваного ареалу, оскільки втрачає спочатку дві, потім три корелятивні пари – /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /ʒ(ʒ')/ (тип В); /ж/, /ш/, /ч'(чя)/, /ʒ/ (тип В¹); /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /ʒ/ (тип В²), причому нейтралізація опозиції в цих говірках відбувається не тільки за рахунок ДО «м'якість», а й ДО «твердість»: к¹рашч¹е, сороч¹ки, тч¹ут', травич¹ка, їмоч¹айут', ч¹ол¹ов¹ік, д¹їч¹ат, їйж¹ʒ¹у, л¹ил¹и¹ʒ¹ин¹ат, пахушч¹а, мол¹о¹ч¹ина, мол¹о¹ч¹арн¹у, нас¹іч¹е (Іс); нас¹мажат', сушат', але¹моч¹ат', мо¹ч¹ил¹и, тч¹ут', сороч¹ки, подушч¹ка, замоч¹увал¹и, ка¹ч¹айут', ка¹ч¹алка, бач¹ил¹а, боч¹ки, дош¹ч¹ок, об¹руч¹, боршч¹, бур¹ач¹ком (Ш). Тут поряд із твердими /ж/, /ш/, /ʒ/ функціює /ч'(ч')/, що нейтралізує опозицію /ч/ : /ч'/ . У південній зоні досліджуваного континууму також фіксуємо різні парадигматичні структури шиплячих /ж/, /ш/, /ч/, /ʒ/; /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /ʒ/; /ж/, /ш/, /ч(ч')/, /ʒ/; /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(чя)/, /ʒ'(ʒ')/; /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /ʒ/, кілька типів реалізації фонемного протиставлення /ч/ : /ч'/ : /ч/ : /ч'/ →

[ч], [ч¹]; /ч/ : /ч¹/ → [ч¹(ч¹)], [ч¹]; /ч/ : /ч¹/и → [ч], [ч¹(ч¹)]. Зауважимо, що східна й південна групи досліджуваних говірок становлять своєрідні мовно-територіальні утворення, які включають говірки мішаного типу: у них наявні основні риси середньонадніпрянського діалекту, проте їм властивий системний вияв особливостей південно-західного типу та окремі вкраплення поліських нашарувань, чим і зумовлена строкатість реалізації піднебінних фонем. У західній зоні, що репрезентує перехідні та східноподільські й східноволинські говірки, функціонують тверді шиплячі.

Отже, опозицію твердість : м'якість піднебінних у середньонадніпрянських говірках реалізує неоднакова кількість фонемних протиставлень, що зумовлено неоднорідністю генетичної основи цих говірок. У типових середньонадніпрянських говірках м'якість шиплячих представлена парадигматичною структурою /ж/ : /ж¹/, /ш/ : /ш¹/, /ч/ : /ч¹/, /ѣ/ перед [а] (<*ѣ, рідше *а). У цих же говірках засвідчено словоформи зі збереженням різного ступеня палаталізації шиплячих у позиції середини слова перед різними голосними та звуком [а](<*а), перед приголосними та в кінці слів. Така реалізація піднебінних підтверджує спостереження А. М. Залеського про те, що в «частині середньонадніпрянських говірок до цього часу ще не завершився процес диспалаталізації шиплячих, які вимовляються з наближенням до напівм'яких» [11, с. 160].

Дослідники зазначають, що епіцентром диспалаталізації були говірки Полісся, зокрема протобілоруський діалектний ареал, де втрата м'якості шиплячих розпочалася ще до XI ст. Звідти вона поширилась і на поліські говірки української мови, зокрема в північній частині середньо- й східнополіських говірок переважають тверді шиплячі, за акустичними ознаками близькі до білоруських [19, с. 160]. Пізніше, приблизно в XII – XIII ст., диспалаталізація поширилась в південно-західні та південно-східні говори, хоч і не досягла їхньої периферії. Сила диспалаталізаційної тенденції тут уже була ослаблена, до того ж системи цих діалектів чинили їй опір. У середньонадніпрянських говірках він підсилювався ще й відносною відмежованістю від інших українських земель, адже територія їх носіїв залишалася на цей час небезпечною для

проживання й на деякий час втратила суспільно-політичну активність. Життя на середньонадніпрянських землях упродовж тривалого часу проходило відособлено, що зумовлено не лише особливостями періоду феодальної роздробленості, а й відсутністю будь-якої культурної діяльності, оскільки населення цієї території боролось за виживання.

Диспалаталізація шиплячих пов'язана з низкою фонетичних процесів, що відбувалися в давньоруській мові: 1) занепад після них голосного [ь]; 2) зміна [е] в [о]; 3) диспалаталізація приголосних перед [е]; 4) диспалаталізація приголосних перед [и](<*и, *ы) [9, с. 311–312]. А. М. Залеський, моделюючи етапи ствердіння шиплячих у говорах української мови, указував на таку їхню черговість: 1) перед голосними переднього ряду [е] та [и]; 2) перед наступним твердим приголосним та в кінці слова; 3) перед лабіалізованими голосними заднього ряду; 4) перед голосним низького підняття [а] [10, с. 16]. З огляду на це нам видається важливим показати, що в усіх цих позиціях у досліджуваних говірках шиплячі зберігають м'яку чи пом'якшену вимову: *ш^мч^че, пл^лач^чок, кл^лич^чут', друж^жич^чки, б^брат^тич^чок, ш^шч^чоки, каб^бач^чк^кіу (Лз); гар^рач^чою, ч^чавуни, ка^кч^чал^ли, н^ніч^чого, кол^ла^амарч^чич^чок, оч^чир^ритинка, сор^роч^чки, ко^кч^чир^ргу, ка^кганч^чик, ш^шч^чау^ла, бо^бч^чоноч^чки, в^вінч^чац^ц:а, на^нч^чина^лас^с:а, д^діу^чат, ч^чо, во^ло^чм^мит', во^ло^чил^ла, до^дч^чко, ч^чор^рна, но^ч:у, на^нп^плеч^чах, ни^нш^шч^чи^чком, за^зпл^лач^чиш^ш, ли^лж^жат', су^сш^шил^ли, ш^шил^ла, ш^шиш^шки, ж^жни^нва (Б); дир^рж^жат' (інф), за^зс^смаж^жат', бор^биш^шч^ч, у^уш^шах, му^мрзо^зч^чки, ру^рч^чка^ами, за^зм^міч^чу, до^дп^при^рч^чал^ла, тро^тиш^шки, о^овеч^чки, ч^чу^уж^жиї, д^діу^чата, ш^шч^чо, пл^лач^чут', ч^чавун, мо^мл^лоч^чка (К); бор^биш^шч^ч, су^сш^шат', сл^су^уч^чаїно, п^піч^ч, на^нмо^мч^чувал^ли, од^о:у^уш^шувал^ли, то^трбо^бч^чка, на^нмо^мч^чат', то^ту^уч^чут', по^пто^ту^уч^чу, три^тку^кт^тни^нч^чок, мо^мч^чат', ска^сч^чувал^ли (Кр); у^уп^печ^чах, бо^бч^чки, тар^тіл^лоч^чок, ру^рч^чка, ма^мга^грич^чок (Вс). На цю особливість середньонадніпрянських говірок вказували й інші дослідники (В. О. Богородицький, А. П. Могила, П. С. Лисенко, І. О. Варченко). Як бачимо, збереження давньої м'якості й напівм'якості в середньонадніпрянських говірках, незважаючи*

на тиск літературної мови й суміжних діалектів, є досить сильною тенденцією. Очевидно, її підтримують не тільки морфологічні чинники, що ґрунтуються на асоціативних зв'язках, на що вказував А. М. Залеський, але й система середньонаддніпрянського говору, у якій збереження м'якості фонем є однією з релевантних ознак. Про це свідчить також збереження опозиції /р/ : /р'/; 2) наявність альвеолярної /ля/; 3) спорадичні вияви пом'якшення передньоязикових приголосних перед голосними різних рядів і підняття.

За свідченнями писемних пам'яток, м'які шиплячі поряд із диспалаталізованими фіксував Г. П. Півторак, відзначаючи індивідуальність писарів у передачі сполук шиплячий + голосний: кѣнижєньникъ (Ізб., 1076: 67), вѣзлежациихъ і вѣзлежасиихъ (Ізб., 1076: 81), разлоучакии і сѣлоучаеть ся (Ізб., 1076: 91 зв.) [19, с. 160]. С. О. Висоцький фіксує в київських графіті заміну а на я та у на ю із метою пом'якшення приголосних [ж], [ш], [ч]: душу (№ 341), приближюся (№ 183), Всев(о)ложя (№ 317) і Всеволожа (№ 25), Всьеволожа (№ 321), дця (№ 146), душа (№ 146) [3, с. 185, 188]. У Київському літописі XII ст. найбільш чітко засвідчено збереження м'якої вимови шиплячих приголосних. Перед голосними [а], [и], [е] м'якість шиплячих спеціально не позначали (лежахуть 442, держаша 445, тѣшашеса 588, величахуса 442, хоташа 290), а перед [у] її послідовно репрезентує написання буквою ю (надежую 287, суцію, 288 (2 р.), молацію 288, шюринь 694, шюраина 694, шюрин(о)у 292, 685, бывию 287 (2 р.), медую 586, жемчюгъ 589, чудеси 287, пречюднору 582, моливьюся 589, ставию 441, плачущаса 439, лѣтнюю 683, Всеволодичю 686, промочю 687, належачю 291 та ін.) [16, с. 134 – 135]. В Іпатіївському літописі (XV ст.) після шиплячих зафіксовано переважно голосні, що пом'якшують попередні приголосні: хочю, надежую, суцію, наставлю, нашу, хочю, исходящую, мужю, вѣдоющую, святополчу, захарычю, ярополчичю, честнѣйшо тощо. А. А. Нікольський відзначав, що в цій

пам'ятці переважають м'які шиплячі, лише в кінці Галицько-волинського літопису вони тверді [17, с. 1899: 34–38]. У пізнішому Хлебниківському списку «Повісті врем'яних літ» В. М. Греченко-Журавська виявила лише м'який [ч'] – *игоревичю, чюди(и), чюжои*, інші шиплячі вже передано з твердою вимовою: після них ідуть літери **а, оу** [6, с. 133–135]. У пізніших пам'ятках дослідники м'яких шиплячих не фіксують, що, очевидно, зумовлено уже усталеним на той час ствердінням шиплячих, яке стало нормою староукраїнської мови, а згодом нової української.

Комплексна характеристика м'якості шиплячих як однієї з типових ознак середньонадніпрянського діалекту, що виокремлює його в системі українського діалектного континууму, виявляє специфіку парадигматичного складу піднебінних фонем та їхньої дистрибуції, синтагматичні особливості. Це стало підґрунтям для виділення типів говірок у досліджуваному діалекті, засвідчує незавершеність процесу диспалаталізації шиплячих у північних, центральних і частково в південній і східній зонах середньонадніпрянських говірок і репрезентує етапи втрати палатальності. Черговість диспалаталізації, функціонування м'яких шиплячих поряд із твердими відображено в пам'ятках південноруського походження XI–XVI ст. Замкненість ареалу твердості : м'якості піднебінних і його репрезентація в досліджуваному континуумі сигналізує про збереження в них цієї архаїчної риси та слугує аргументом на користь висловленої гіпотези – наявність майбутньої зони поширення середньонадніпрянського діалекту в IX–X ст.

Література

1. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 1984; Т. 2 Волинь, Наддністріянщина і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 1988; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 2001.
2. Березанська С. С., Максимов Є. В. Заселення Київського Полісся / Археологічні культури і питання етнічної історії // Київське Полісся. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 6–18.
3. Висоцький С. О. Київська писемна школа XI–XII ст. – Л. ; К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 1998. – 247 с.

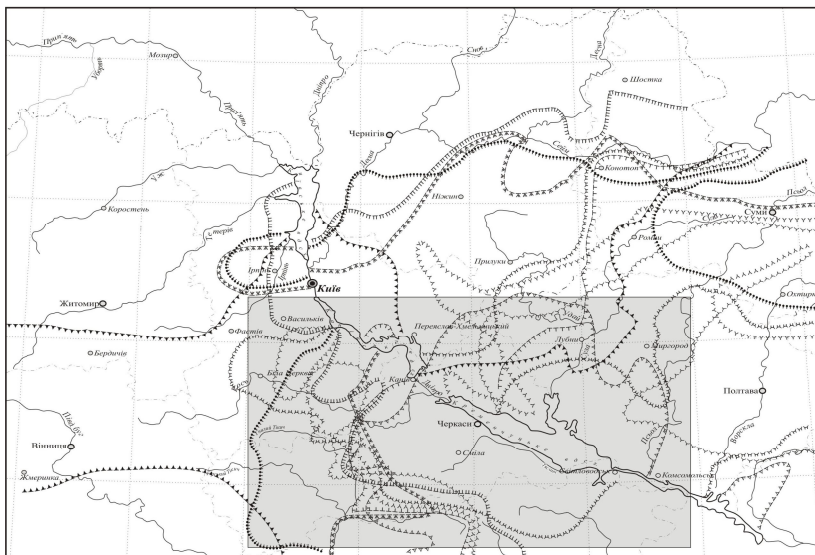
4. Герд А. С. Очерк исторической диалектологии Верхней Руси (История ландшафта). – Санкт-Петербург, 2001. – С. 5 – 6.
5. Горшкова К. В. Историческая диалектология русского языка. – М. : Просвещение. – 1972. – 157 с.
6. Греченко-Журавская В. М. Хлебниковский список Ипатьевской летописи «Повести временных лет» в сравнении с древнерусским протографом (южнославянские и староукраинские наслоения): дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. – Днепропетровск, 1996. – 157 с.
7. Дзензелівський Й. О. Стан дослідження генези українських діалектів // Мовознавство. – 1881. – № 1. – С. 45–51.
8. Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньонадніпрянського Правобережжя. – К. : Наукова думка, 1987. – 201 с.
9. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.
10. Залеський А. М. Причини ствердіння шиплячих в українській мові // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 48–58
11. Залесский А. Н. Специфика диспалатализации шипящих в юго-восточном наречии украинского языка // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. – 1982. – М. : Наука, 1985. – С. 152–176.
12. Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К. : Наукова думка, 1972. – 182 с.
13. Мартинова Г. І. До проблеми генези середньонадніпрянського діалекту // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 10–17.
14. Мартинова Г. Генеза середньонадніпрянського діалекту у світлі ізоглос // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – Випуск 24. – Ужгород : Видво УЖНУ «Говерла», 2011. – С. 128–131.
15. Мартинова Г. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика / Г. Мартинова. – Черкаси, 2003. – 367 с.
16. Мельничук А. С. О языке Киевской летописи XII века // IX Міжнародний з'їзд славістів : Слов'янське мовознавство [Доп.]. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 116–142.
17. Никольский А. А. О языке Ипатской летописи // Русский филологический вестник. – 1899. – Кн. 1–2. – Т. XLII. – С. 23–110.
18. Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров / за ред К. Г. Орловой. – М. : Наука, 1970. – 455 с.
19. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К. : Наукова думка, 1988 – 277 с.

20. Раппопорт П. А. Картографирование типов древнерусских жилищ // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Л. : Наука. – 1974. – С. 221–227.
21. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М. : Наука, 1982. – 590 с.
22. Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. – Л. : Наука, 1982. – 142 с.
23. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. – М. : Наука, 1968. – 289 с.
24. Хабургаев Г. А. «Изогlossная стратиграфия» – основа локализации и хронологизации языковых изменений // Лингвогеография, диалектология и история языка. – Кишинев, 1973. – С. 192–201.
25. Хабургаев Г. А. Об условиях междисциплинарного подхода к решению проблем славянского этногенеза // Полесье и этногенез славян : Предвар. материалы и тез. конф. – М., 1983. – С. 10

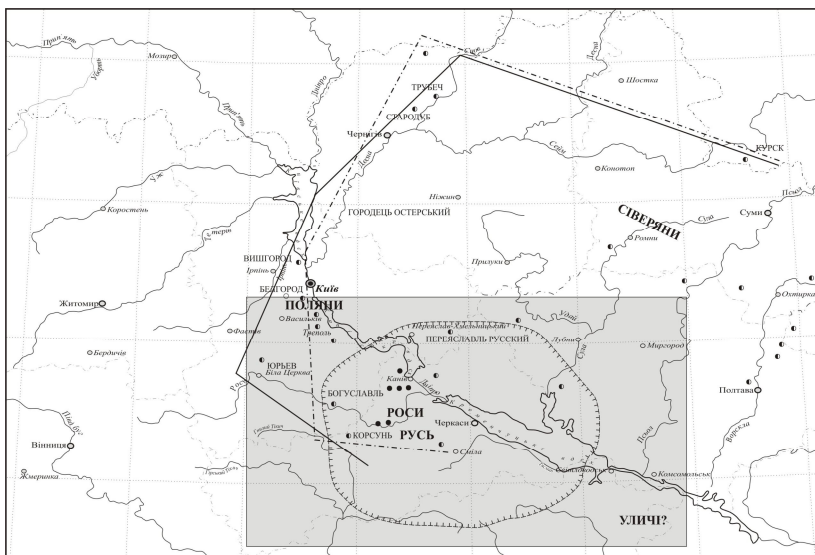
Умовні позначення говірок

О – Острів Рокитнянського р-ну, У – Ульянівка Переяслав-Хмельницького р-ну **Київської обл.**; Зр – Зорівка, К – Коробівка, Пщ – Піщане, Ск – Скориківка Золотоніського р-ну, Бб – Бобриця, Хм – Хмільна Канівського р-ну, Ст – Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну, Вс – Васютинці, Кр – Крутьки Чорнобаївського р-ну **Черкаської обл.**; СП – Слобода-Петрівка Гребінківського р-ну, Б – Біївці, Іс – Ісківці Лубенського р-ну, Лз – Лазірки, Он – Онішки, Ч – Черевки Оржицького р-ну, Крж – Крижанівка, Ш – Шишаки Хорольського р-ну **Полтавської обл.**,

MM 57

MMN

Коментарі до карт

MM57 – Середньонадніпрянські ареали (на бланківці АУМ,1)

+++ – фонетична структура лексеми сочевиця: *сичи(а, о)вищ'а* (к.78);

.... – фонетична структура лексеми огірок: *з'ірок* (к. 87);

^^^ – кореляція твердості / м'якості приголосних фонем /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/ перед [а] (<*к) (к. 90);

^^^ – сполука [мй] як відповідник *м' перед рефlekсами наголошеного *к: *м'йако, м'йати* (к. 91);

^^^ – сполука [кв] як відповідник /ф/ у лексемі *квар|тук* (к. 99);

++++ – нейтралізація опозиції /т'/ : /к'/: *к'істо, к'існий* (АУМ, 1, к. 104; АУМ, 3, III, к. 15);

^^^ – звук [ш'] перед [а] (<*к): *ло|ш'а* (к. 122);

^^^ – звук [ч'] перед [а] (<*к): *волоч'ам'* (к. 23);

*** – відсутність протетичного [в] перед [у]: *ухо, уса* (к. 136), *уз'киї* (к. 137), *уж* (к. 138).

MMN – Середньонадніпрянська історико-культурна зона (за археологічними й історичними свідченнями)

———— «Руська земля» у вузькому розумінні поняття (за Б. Рибаківим);

----- «Руська земля» (Київщина і Поросся) за археологічними матеріалами VI – VII ст.

● ● найважливіші місця знахідок речей VI – VII ст.

III Середня Надніпрянщина у вузькому розумінні поняття (за А. Чабаном).

Hanna Martynova

On Originating the Mid-Upper-Dnieper Dialect

This paper investigates the origins of distinguishing the mid-upper-Dnieper historical-cultural zone: linguistic, historic, archeological, ethnography evidence, which gave an opportunity to determine the beginning of formation of the mid-upper-Dnieper dialect; it has also given grounds for the hypothesis of its originating through a complex characteristics in both synchrony and diachrony, exposing a phenomenon, typical for it – friction consonants in their soft (palatalized) and hard (non-palatalized) allophones.

Key words: *genesis, mid-upper-Dnieper dialect, historical-cultural zone, isoglossal stratigraphy, areal, mid-palatal phonemes, friction consonants.*

**ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКЕ НАРІЧЧЯ:
ОКРЕСЛЕНІСТЬ У ПРОСТОРІ Й ЧАСІ**

У статті на основі матеріалів сучасної лінгвогеографії та писемних пам'яток запропоновано окреслення північноукраїнського наріччя в діахронії. Визначено комплекс поліських мовних рис, архаїчність яких можна підтвердити локалізованими давніми текстами, починаючи від XIV ст.

Ключові слова: походження українських діалектів, північноукраїнське наріччя, лінгвогеографія, писемна пам'ятка.

До чого призвів розпад праслов'янської мови-основи на теренах східнослов'янських? До утворення племінних діалектів, на основі яких з часом постали окремі мови ще до утворення держави Русь? До утворення спочатку єдиної спільносхіднослов'янської (праруської, давньоруської) мови, з якої постали окремі східнослов'янські після розпаду держави Русь? Відколи на основі мовних фактів можемо говорити про племінні діалекти і з якими східнослов'янськими мовами їх можна пов'язувати? Відповіді на такі питання лежать у площині передовсім лінгвістичній, звичайно із залученням свідчень інших дисциплін. Більшість лінгвістів мірилом і хронологічним бар'єром зародження окремих східнослов'янських мовних систем — української, білоруської та російської — вважали і вважають процес занепаду зредукованих. Тобто період XI — XII ст. Мовні зміни, які виникли до занепаду надкоротких *ъ* та *ь* (витворення фарингального *ɣ*, перехід *e > o* після шиплячих та *й*, рефлексія *ʃ*, ствердіння *p'*, злиття давніх **i*, **y > u*, цокання, відсутність другої палаталізації та деякі ін.), безпосередньо із діалектами конкретних східнослов'янських мов лінгвісти пов'язували дуже обережно й переважно гіпотетично.

Упродовж останнього десятиліття з'явилися праці, у яких дослідники на основі фактів писемних пам'яток та лінгвістичної географії приходять до висновку про постання окремих діалектних систем на теренах Східної Славії ще в пізньопраслов'янський період. Йдеться про новгородсько-псковський діалект [12] та поліський (дулібський) [24, с. 99–140]. Висновки Андрія Залізняка базуються передовсім на

основі фактів писемних пам'яток (новгородських та псковських) із долученням лінгвогеографічних матеріалів; висновки Сергія Ніколаєва навпаки ґрунтовані передовсім на основі діалектних матеріалів (національних і регіональних лінгвістичних атласів української та білоруської мов) із долученням узагальнень істориків мови.

В архаїчності північного та південно-західного українських нарічч наразі ніхто не сумнівається. Можливо, такий само давній і середньонаддніпрянський діалект, але його архаїчність не можна потвердити матеріалами писемних пам'яток – вони відсутні до другої половини XVII ст. Поділяємо думку С. Ніколаєва, що сучасне Полісся й суміжна південно-західна Білорусь являє собою щасливий випадок безпосередньої еволюції від дулібського діалекту до племінних і далі до сучасних говірок. У цьому плані поліські говірки порівнювані лише з українськими галицькими та карпатоукраїнськими, що безпосередньо сягають антського за походженням діалекту дністровських хорватів [24, с. 117]. Питання в іншому: які лінгвальні риси й відколи можна кваліфікувати як закарпатські, наддністрянські, подільські, наддніпрянські, поліські ... говірки української мови? І відколи загалом можемо говорити, наприклад, про північноукраїнське наріччя, яке протиставлялося іншим територіально-мовним утворенням?

Північноукраїнські говірки ще називають поліськими, бо носіями цього діалекту є поліщуки. Але терени проживання поліщуків значно більші від ареалу поширення північноукраїнських говірок, оскільки Полісся, крім мовного, є ще й географічне та етнографічне й поширене воно в межах чотирьох держав: України, Білорусі, Польщі та Росії. Мовні межі північноукраїнського наріччя загалом визначені чітко на основі матеріалів лінгвістичної географії: національних та регіональних лінгвістичних атласів.

Говорячи про лінгвальні межі Полісся, варто відзначити, що вчені вперше почали виділяти його ще в XVIII ст. Проте ті спроби (О. Шафонський, О. Павловський, М. Максимович, Я. Головацький, П. Житецький, О. Потєбня) ґрунтувалися на порівняно обмеженому фактологічному матеріалі [10, с. 26; 2, с. 14-20]. Першим, разом з іншими територіально-мовними утвореннями, північне (поліське) наріччя української мови на основі зібраних діалектних матеріалів виділив К. Михальчук.

Всі подальші класифікації – В. Ганцова, І. Зілінського, М. Дурново, М. Соколова, Д. Ушакова, Ю. Карського, І. Сидорук, включаючи й національні атласи української (АУМ) та білоруської (ДАБМ) мов – кардинальних змін щодо північної та південної межі північноукраїнського наріччя не внесли. Північну окреслювали за умовною лінією: Стародуб – гирло Іпуті – гирло Прип'яті – по Прип'яті до гирла Ясельди – Слонім – Пружани – Більськ. Виділяючи південну межу, завжди відзначали досить широку смугу перехідних говірок. Вказуємо умовні крайні північні та південні орієнтири смуги перехідних говірок: Суми – Глухів, Лубни – Ніжин, Корсунь – Київ, Житомир – Радомишль, Дубно – Степань, Володимир-Волинський – Влодава. Західна межа чітко виділяється за умовною лінією: Більськ – Біла – Холм – Красностав. Східна: Суджа – Рильськ – Стародуб [АУМ III: к. V, VI, VII, X; 8, с. 2173]. Сучасні класифікації на основі матеріалів лінгвістичних атласів північну межу проводять переважно по російсько-українському та білорусько-українському державних кордонах (із указуванням на поширення північноукраїнських говірок між Пінськом і Брестом). Південна ж межа залишилася майже без змін. Переміщення дослідниками межі північноукраїнських говірок від Прип'яті до державного кордону за такий короткий проміжок (трохи більше півстоліття) часу не лише вражає, але й не меншою мірою дивує.

Навіть зважаючи на вихід двох національних атласів – українського й білоруського, – все ж таки «варто визнати, що обидва атласи не дають достатньо повної картини білорусько-українського пограниччя й лінгвістичного ландшафту поліських говорів не лише тому, що кожен атлас обмежений певним колом питань і кількістю карт, але й тому, що тематика питань і карт обох атласів не ідентична й багато питань і карт не стикаються одне з одним, багато з них тематично залишаються в межах визначених дослідниками й видавцями географічних меж атласу, які нерідко збігаються з адміністративними і державними кордонами» [35, с. 6]. Повертаючись до південно-західних говірок Білорусі, відзначимо, що на основі скартографованого матеріалу в Діалектологічному атласі білоруської мови вони справді чітко виділяються [ЛГБГ, к. 1-8], але ж той таки Атлас досить виразно ділить білоруський мовний простір саме за виділюваною К. Михальчуком, Ю. Карським,

В. Ганцовим, І. Зілінським, М. Дурново наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. північною межею поліського наріччя. Відзначимо такі ізоглоси: 1) фонетичні: «акання» *во|да* – *ва|да* за умовною лінією – витік Ясельди – на північ від Івацевич – Ганцевичі – на південь від Любані – на північ від гирла Птичу – Калиновичі – на південь від Брагіна; наявність/відсутність протетичного *в* у займеннику *вон*, *вона* – *йон*, *йана* межа проходить дещо на південь від «акання» [ЛГБГ, к. 10]; дифтонгічна та звужена, закрита вимова рефлексів наголошених **о*, **е*, **ѣ* *л'ей*, *л'иес*, *дѣм*, *дуѣм* – *л'ес*, *дом* за лінією Ліда – Стовбці – Узда – Червень – Бобруйськ – Жлобин – Олександрський – Світлогорськ – Річиця [ЛГБГ: к. 16]; рефлекс **ѣ* в ненаголошеному складі *зайец*, *пам'ец'* – *зайац*, *пам'яц'* на півночі майже збігається з «аканням», на сході – з дифтонгічною вимовою рефлексів **о*, **е*, **ѣ* [ЛГБГ, к. 27]; вимова *буѣ* – *буѣ* дещо на південь від «акання», а на сході збігається з рефlekсами **о*, **е*, **ѣ* [ЛГБГ, к. 27]; 2) морфологічні: *новѣ* – *новае* межа збігається з «аканням» [ЛГБГ, к. 10]; *ка|м'енн'е* – *ка|м'енн'а*, *ка|м'енн'о* збігаючись із «аканням» на півночі, на сході проходить по лінії Олександрський – Мозир – Єльськ; [ЛГБГ, к. 11]; 3) словотвірні: *сві|нячы* – *сві|ны*, *сві|н'іны* межа збігається з «аканням» [ЛГБГ, к. 10]. Звичайно, лінгвальні межі Полісся постійно звужуються як під тиском білоруської (російської), так і української літературних мов. Наприклад, за матеріалами Лексичного атласу Правобережного Полісся М.Никончука (польові обстеження провадилися у 70-80-ті роки ХХ ст.) з досить густою мережею обстежених населених пунктів, межа «акання», порівняно з фактами ДАБМ, окреслена вже дещо на південь, починаючи від гирла Ствиги, проте говірки Лельчицького, Єльського, часто навіть Мозирського районів – не акальні [ЛАПП, к. 12, 31, 43, 83]. Але в берестейсько-пінських говірках зміщення межі «акання» на південь відзначено вже значно менше [34, к.7]. Останні дослідження білоруських діалектологів також підтверджують це. У кандидатській дисертації О.Босак «Дыфэрэнцыяцыя і арэальныя сувязі гаворак Верхняга Над'ясельдзя» (2006), здійснених на основі обстеження 231 говірки переважно Пружанського району Брестської області, послідовне «акання» поширене лише в одній із семи виділених груп – гродненсько-барановицькій. Північнобрестська група виразно членована на

дві підгрупи – «акальну» та «окальну». У малецьких, північнозагородських і середньозагородських говірках риси «білоруського комплексу»^{*} не виявлені взагалі [3, с. 13-15]. Проте, що південно-західні білоруські говори були «окальними», стверджує В. Чекмонас. Говорячи про південну межу «акання», мовознавець висновує, що «окання» відступило перед «аканням» на південь. Це дає вагомі причини стверджувати, що до появи «акання» на території майбутніх південно-білоруських говорів було поширене «окання», наявність якого разом із набором інших рис робить їх (риси) природнім продовженням більш південних власне українських говорів. Висновки вченого: до появи «акання» територія сучасних південно-західних білоруських говорів була суто «окальною», а якщо додати, що в цих межах було поширене фарингальне українське [h], то очевидним стає факт про північноукраїнську основу цих говорів [37, с. 33-34]. Не погоджується з виділеним групуванням білоруських говорів на основі ДАБМ і П.Векслер: «Кажуть, що південно-західна зона включає регіональні анклав, наприклад, так звану поліську підгрупу на заході й мозирську – на сході. Це не зовсім виправдано, бо поліську підгрупу швидше варто розглядати як українські території» [5, с. 78]. Приблизно в таких само межах окреслюють границі поліських говірок на основі дев'яти ізофон і російські мовознавці С. Ніколаєв, О. Тер-Аванесова, М. Толстая [24, с. 132].

Отже, за матеріалами сучасної лінгвогеографії межі північноукраїнського наріччя окресленні чітко й особливих застережень не викликають (див. карти 1-3).

Значно складніше визначити границі цього наріччя в минулому.

Висновки щодо давності тієї чи іншої риси мають бути підтверджені комплексом матеріалів як із сучасної лінгвогеографії, так і писемних пам'яток. Наявність мовних ознак в одній пам'ятці, іноді й непоодиноких, – не завжди підстава для однозначних узагальнень про поширеність їх у тогочасній розмовній стихії. Наприклад, і П. Бузук, і Я. Баньчеровський у Луцькому Євангелії XIV ст. виділяли як

^{*}Під терміном „білоруський/український комплекс” (запропонував В.Чекмонас [37, с. 39]) розуміємо вживання в досліджуваному тексті одночасно низки лінгвальних рис, що стали в подальшому визначальними в національних літературних мовах.

характерні риси написання з «новим ґ»: знамѣньмъ, рѣмѣнь, зѣмная, корѣнья... [6, с. 123, 1, с. 27]. Після висновків двох авторитетних мовознавців треба було б думати, що «ікання» на місці *е – характерна західнополіська особливість, щонайменше виявлена від XIV ст. Але на диво ця риса зникає з більшості пам'яток XV, а в XVI та XVII її майже не знаходимо. Очевидно, тут маємо справу з особливостями позамовними, а саме переписування (копіювання) з протографа. Якщо, до рук луцького переписувальника потрапила копія Добрилового чи Галицького Євангелія, то, зрозуміло, що з ними «примандрували» до Луцька й «нові ґ».

Так само дуже обережно варто робити висновки щодо архаїчності мовного явища лише на основі матеріалів сучасної ареалогії. Мабуть, чи не найвагомішим аргументом давності виділюваної тепер діалектної ізоглоси має бути її системність у говірковому масиві. Вияви історичних *о, *е, *ѣ, *ѣ залежно від наголосу надивовиж збігаються, за деякими винятками, майже в усіх північноукраїнських говірках. Поодинокі й спорадичні випадки ікальної вимови поліщуків відповідно до *о, *е, *ѣ звичайно варті уваги як лінгвальний факт, але їх наявність не може загалом впливати на пояснення протікання цього процесу в часі. Це несистемне для поліського наріччя явище. Ми свідомі того, що архаїка конкретної ізоглоси не обов'язково повинна потверджуватися системністю в усіх говірках наріччя чи переважній їх більшості. Такий ареал може бути й вужчим.

Уже згадувані російські лінгвісти С. Николаев, О. Тер-Аванесова, М. Толстая виділяють 5 концентричних ізоглос, які, на їхню думку, були властиві предкам поліщуків дулібам, та їх прямим нащадкам – волинянам, дреговичам, древлянам і полянам – у пізньопраслов'янський період: 1а) різні рефлексії давніх довгих *ѣ, *ѣ залежно від наголосу; 1б) відсутність подовження коротких *е, *о в ненаголошених складах перед складами із зредукованими в слабкій позиції; 2) узагальнення закінчення *-ѣ у Р., Д. та М. відм. одн. в м'якому варіанті відмінювання а-основ; 3) розподіл наголосу в підєприкметниках від а-/је-дієслів за моделлю «*чеса́н* <—> *пи́сан*»; 4) «полуотметность» (лівобічне відтягування наголосу) в інтеративних і-дієсловах а. п. *b₁ носі́ти* – *принóсити*, *возі́ти* – *привóзити*; 5) баритонеза непрямих відмінків одн. о- та и-основ

а. п. *d. róga, сліду, снігу* [24, с. 100, 103, 106-109]. Запропоновані акцентуаційні 3), 4) й 5) поліські концентричні ізоглоси як пізньопраслов'янські – дискусійні. Їх підтвердити чи заперечити аргументовано вкрай складно. Зазначимо лише, що 4) й 5) риси є літературною нормою в українській та білоруській мовах. Дуже непросто (хоч, зрештою, від XVII ст. з появою стародруків таку спробу зробити варто) простежити наведені акцентуаційні особливості в пам'ятках.

У дослідженні виділяємо лінгвальні особливості, окреслені в межах північноукраїнського наріччя, які можна підтвердити фактами із точно локалізованих писемних пам'яток цього ареалу.

1. Збіг рефлексів давніх **i* та **y* > [i^и], [и^и]: [*p'í'ba*, *pu'ba*, *l'í'xo*, *li'xo*, *b'í'k*, *bi'k*, *chi'sti'*, *ž'í'mo*]. Південна межа цього явища проходить за умовною лінією: на північ від Новограда-Волинського – Коростень – говірки Іванківського р-ну Київщини – північні говірки Чернігівщини [АУМ, I. к. 18-21]. Ця риса переконливо ілюструє генетичну єдність усіх протоукраїнських діалектів з єдиною особливістю: в північноукраїнських говірках дієзність / недієзність новоутвореного властиво українського **y_и* > [и] залежала від віддаленості від південноукраїнських говірок – чим далі на північ, тим дієзність континуанта **i* наростала [и^и], [i^и], аж до збереження історичної в окраїнних північних поліських [i^и]. Підтвердити чи заперечити цю поліську особливість матеріалами писемних пам'яток складно, оскільки графічні можливості руських (українських та білоруських) писарів були обмежені написанням літер *ы* та *и*. І все ж деякі спостереження можна зробити. Йдеться про відображення на письмі помірної веляризації приголосних перед **i*. Щоправда, зауважимо, що перед різними групами приголосних цей процес відбувався по-різному. Порівнюючи підрахунки поплутування написань *ы* та *и* в молдавських грамотах XV ст., де *и* замість *ы* виявлено понад 2 тис. разів, *ы* замість *и* – 720 [11, с. 256], із поліськими виявами цього явища – 654 у приблизно однаковій кількості текстів [21, с. 248, 250] та майже відсутністю таких у білоруській писемності [14, с. 236], можемо робити попередні висновки про невідчуття (невловлювання) поліськими писарями (як і теперішніми носіями цих говірок) ступеня дієзності [и] < **y_и* та відповідно ступеня палатальності / велярності попереднього

приголосного. Непрямим підтвердженням існування такого артикуляційно нечіткого звука [i^н], [и^н] в мовленні поліщуків у XIV – XVII ст. можуть слугувати й написання графом *ы* та *и* після *шиплячих*, *р* та *ц* у пам'ятках із різних теренів України та Білорусі. Якщо в типових текстах білоруських маємо тотальне передавання твердості *жы*, *чы*, *шы*, *цы*, *ры*, у південноукраїнських майже безвинятково *жи*, *чи*, *ши*, *ци*, *ри*, то в поліських такі написання чергуються: *жы* – *жи*, *чы* – *чи*, *шы* – *ши*, *ры* – *ри*, *цы* – *ци* [21, с. 301-308].

2. Залежність рефлексції давніх **ę*, **ě*, **o*, **e* від наголошуваності.

Вияви ненаголошеного давнього **ę*, > [e].

Звичайно континуанти **ę* на великому просторі північноукраїнського наріччя характеризуються зараз різноманітними виявами в ненаголошеній позиції – [e], [i], [и], [а] [АУМ, т. I, к. 49-53], але це чи не єдиний загальнополіський вияв **ę* > *e*, який окреслює лінгвальні межі цього наріччя майже по всьому периметру.

Подібна рефлексція відома й іншим слов'янським мовам та діалектам: **уутę* півн.укр., півд.блр., п., усі півд.слов. мови (ОЛА к. 41, див. ще кк.42, 44).

Перезвук **ę* > *e* засвідчують пам'ятки з інших теренів Славії: у новгородсько-псковських говорах після споконвічно м'яких незалежно від наголосу від X-XI ст.; у польських (мазовецьких та великопольських) після м'яких та й відомий з XIV ст., проте у XVI ст. цієї тенденції вже не виявлено; у чеській в XII-XIII ст. між м'якими приголосними та в кінці слова після м'яких, що стало літературною нормою, зрештою, в говірках південно-західного наріччя української мови під наголосом [33, с. 124-125]. Тут також варто звернути увагу на факт наявності помітної кількості випадків перезвуку *'а, **ę* > *e* після м'яких та шиплячих переважно в наголошеній позиції у пам'ятці XIII ст. Євсевієвому Євангелії, переписувачем якого, на думку В.Німчука, був виходець із Галича або прилеглих територій [29, с. 17, 35]. Зауважимо при цьому, що з усіх східнослов'янських територіально-мовних утворень, де відомий перезвук, лише в поліських пам'ятках (причому найдавніших, а від XIV ст. точно локалізованих) написання **ę* > *e* в ненаголошеній позиції відображається послідовно [21, с. 207-228].

Наведена риса ось уже понад століття перебуває в центрі дискусії щодо прямої $*\epsilon > [e]$ (В. Ганцов, Є. Тимченко, П. Бузук, Ф. Жилко, Ю. Шевельов) чи опосередкованої $*\epsilon > [\tilde{a}] > [e]$ (О. Шахматов, Ф. Філін, А. Залеський, М. Жовтобрюх, В. Німчук, Г. Півторак) континуації в північноукраїнських говірках. С. Ніколаєв допускає праслов'янські витоки цього перезвуку в частині поліських (дулібських за термінологією автора – В.М.) діалектів, де характерна вимова $[p\acute{a}met', d\acute{e}vet']$. Учений зазначає, що в білоруських південно-східних говірках дреговицького походження поширені форми $v\acute{i}šin'[e]_M$, $k\acute{a}pl'[e]_M$, але не зрозуміло, чи тотожне це $-e-$ поліському $-e- < *æ$ в $p\acute{a}met', d\acute{e}vet'$, чи $v\acute{i}šin'[e]_M$ – пізніше утворення із $< v\acute{i}šin'[a]_M$. Якщо рефлекси справді розрізняються, то можна припускати прямий розвиток післянаголошеного $*\epsilon > *æ > *e$, на відміну від $*a > *a$ в частині дулібських за походженням говірок [24, с. 125]. Якщо перебудова праслов'янської просодичної системи й витворення основних рис поліського вокалізму (залежність артикуляції голосних від наголошуваності) відбувалися до занепаду зредукованих, то є всі підстави вважати, що опосередкованої стадії переходу $\epsilon > [\tilde{a}] > [e]$ в неакцентованій позиції не було. Зрештою, аргументи про наявність у поліських говірках кінцевої збіжності рефлексів $*\epsilon > [e]$ $|$ $namet'$ та $*a > [e]$ $|$ $йей|це$, а також поширеність вимови $y|z'e\acute{y}$, $|d'eku\acute{vati}$ у волинськополіських та $y|z'a\acute{y}$, $|d'aku\acute{vati}$ у середньо- та лівобережнополіських [11, с. 150] зовсім не доводить обов'язковості опосередкованої стадії перезвуку для всіх північноукраїнських говірок. По-перше, в говірках одного ареалу водночас наголошені й ненаголошені вияви $[e]$, $[e] < *ε$ не засвідчені; по-друге, перезвук $*a > [e]$ в більшості правобережних (крім західнополіських) та лівобережних поліських говірок відомий лише після j , у той час як рефлекс $*ε > [e]$ в цих діалектах відомий після всіх м'яких приголосних. Цілком погоджуємося і з аргументами Є. Тимченка про неможливість в одній говірці чи групі генетично споріднених говірок спочатку розширення голосного $[ε] > [a] > [a]$, а потім його звуження $[a] > [e]$ [цит. за 11, с. 150].

Вияви $*ε$ за матеріалами сучасної лінгвогеографії.

Південна межа дифтонгічних виявів давнього $*ε$ під наголосом майже збігається з рефлексом e в ненаголошеній позиції та твердістю приголосних перед цим e (на північ від

Рівного – Новоград-Волинський – Радомишль – Київ – Конотоп). Західнополіський діалект протиставляється середньота східнополіським за виявами *ѣ в обох позиціях за умовною лінією, що проходить дещо на захід від Горині. Проте західнополіські говірки зберігають загальнополіську тенденцію до твердої вимови приголосних перед континуантами ненаголошеного *ѣ [АУМ, т. 3, к. 6].

Північна межа наголошених дифтонгічних виявів, що вживаються поряд із рефлексом *ě* (такою графемою позначаємо закритий, звужений, напружений монофтонг), проходить по умовній лінії: устя Сожі – на північ від Мозира – устя Птичі – Слуцьк – на північ від Баранович – витоки Ясельди та Муховця. Південно-західні (берестейсько-пинські) говірки характеризуються *и*-рефлексом [ДАБМ, к. 34; ДАБМ коментарі, с. 368-384; ЛГБГ, к.6]. Відзначимо, що ізоглоса вияву *ě* проходить дещо на північ від дифтонгічної.

Вияви *ѣ за матеріалами писемних пам'яток.

У поліських пам'ятках XIV – XV ст. відносно послідовно виявлена тенденція (з очевидним її посиленням до XV ст.) до графічного відбиття ятевих континуантів: *ѣ* – під наголосом, *е* – в ненаголошеній позиції, *и* – поодинокі випадки написань, переважно в західнополіських текстах [21, 85-127]. Більшість дослідників, передовсім на основі сучасних ятевих континуантів у поліських говірках (випадків написання дифтонгів у північноукраїнських пам'ятках не зафіксовано), стверджують, що в цей час під наголосом поліщуки-волиняки вимовляли звук, відмінний від *i* та *e*, найімовірніше, неоднорідної артикуляції *ie* [41, с. 51; 39, с. 545; 33, с. 116-117].

Під кінець давньоруськоукраїнського періоду (можливо, й раніше) в мовленні поліщуків якість ятевого рефлекса прямо залежала від наголосу; установити відносно точно артикуляційне наповнення наголошеного континуанта не видається можливим. Можна лише припускати, що це навряд чи був виразний дифтонг з обома компонентами, а швидше звужений напружений закритий сонант *ě*, можливо, *ě*. У цей час нащадки деревлян, дреговичів, можливо, волинян залежно від наголосу на місці *ѣ вимовляли артикуляційно відмінні звуки, що досить послідовно знайшло відображення вже в пам'ятках XIV ст. [21, 80-153]

Звідси, у поплутуваннях графем *ѣ* – *е* в найдавніших київських оригінальних пам'ятках – Євангеліях, графіті на стінах культових споруд, грамотах – не потрібно шукати чужомовних впливів. Такі «описки» робили не прийшли новгородці, полочани чи кривичі, а місцеві *деревляни, поляни, дреговичі* – поліщуки.

Вияви **о*, **е* за матеріалами сучасної лінгвогеографії.

Еволюція давніх **о*, **е* та **ѣ* > *і* становить одну з визначальних особливостей української мови з-поміж решти слов'янських. Відповідно до [ō] та [ē] в нових закритих складах незалежно від наголошуваності вживається тепер голосний [i], що становить норму сучасної літературної мови. Інакша картина постає в говорах. На основі фактів сучасної лінгвогеографії можна виділити такі вияви давніх **о*, **е*:

**о* наголошений закритий (Середнє та Східне Полісся) - *уо*, *ô*, *о*, *о:*, *е*, *у*, *уе*, *уи*, *и* - *вôз*, *ви^ез*, *во:з*, *в^уоз*, *в^уиз*, *ву^оез*, *рег*, *туок*, *ос^ллуен*, *по^лруг*, *ок^лрин* [АУМ, т. I, Кк. 57-61];

**е* наголошений закритий (Середнє та Східне Полісся) – *ê*, *іе*, *о*, *ô*, *у*, *ѣ*, *уи*, *уо*, *и* - *с'êм*, *пйêч*, *ки^лс'іел*, *с'іем*, *т'отка*, *т'утка*, *т'іетка*, *т'уітка*, *т'юётка*, *жуиунка*, *жôнка*, *жѣнка*, *шчуётка*, *до^лп'ек*, *доп'йок*, *слиз*, [АУМ, т. I, к. 28-35; Мойсієнко 1998: 33-34];

**о* ненаголошений відкритий (Середнє та Східне Полісся) превалює *о*: *лобо^лда*, *лоско^лтати* [АУМ, т. I, к. 76-77];

**е* ненаголошений (Середнє та Східне Полісся) превалює *е*: *лосен'*, *погреб*, *йе^лжак*, *зе^ллений*, *ме^лне* [АУМ, т. I, к. 40-45];

**о* наголошений закритий (Західне Полісся, включаючи Берестейщину) – *и*, *і*, *у*, *ѣ*: *ви^із*, *хвуст*, *р'із*, *вѣн* [АУМ, т. II, к. 51-52];

**е* наголошений закритий (Західне Полісся, включаючи Берестейщину) – *і*, *и*, *ѣ*: *л'ід*, *лид*, *л'ѣд*, *ш^лчитка*, *пич* [АУМ, т. II, к. 24-27].

Процеси розвитку північноукраїнських **о*, **е* однозначно слід ув'язувати із південнобілоруськими відповідними рефlekсами. Північна межа поліської зони реалізації **о*, **е* проходила, очевидно, дещо на північ від Прип'яті. Ю.Карський ізоглосу дифтонгічної вимови окреслював умовною лінією: Гродно – Ліда – на південь від Мінська – через Ігумен і Бобруйськ [14, с. 132]. Епіцентром постання інновації на

поліських теренах, мабуть, були говори деревлян та дреговичів. Давно стало очевидним, що на основі вимови рефлексів колишніх **е*, **о* в закритих складах південнобілоруські говори становлять одну діалектну зону разом з північними українськими говорами. Зона ця почала оформлюватися ще до занепаду зредукованих, коли відбувалося подовження *о*, *е* перед складами з *ь*, *ь* в слабкій позиції. Невідомо, якими були початкові межі цієї зони: чи це подовження охопило одразу всі діалекти на південь від Прип'яті, чи був якийсь обмежений ареал виникнення цього явища, звідки рефлeksi *ē*, *ō* поширилися в сусідні терени. Слідом за Ф. Філіним, заперечуємо думку Ю. Карського про те, що первинно дифтонгізація виникла в діалекті дреговичів і поширилась на південь. Мабуть, все відбулося навпаки [36, с. 228]. Розвиток дифтонгів на місці **о*, **е* П. Векслер відносить до властиво києво-поліських рис, що розпочався ще до занепаду зредукованих [5, с. 159] з чим не можна не погодитися.

Вияви **о*, **е* за матеріалами пам'яток.

У кириличній писемності графічне передавання звука [о], чи не найбільше послідовне: різні відповідники цього звука в східнослов'янських мовах незалежно від наголосу стабільно в пам'ятках відображалися переважно літерою *о*. Якщо в південноукраїнських пам'ятках ранньосередньокраїнської доби на місці **о* іноді траплялася графема *у* (від десятків прикладів у XIV до тисяч у XVII ст.), то в пам'ятках із півночі України цього періоду інших виявів, крім *о* (від XIV до XVII ст. кількість прикладів однакова – одиничні випадки, за незначними винятками текстів із Західного Полісся), майже не знаходимо [21, с. 165-171]. Дещо інакша картина рефлексії **е*: у південноукраїнських текстах маємо сотні прикладів «нового *ѣ*» ще в києворуських пам'ятках, а від XIV ст. непоодинокі написання з *и* – *иисть* та *ю* – *тютька*. Нічого подібного не знаходимо в північноукраїнських: цілком переважають написання з *е*. Поодинокі винятки становлять тексти із Західного Полісся. Разюча кількісна різниця виявів **о* та **е* в поліських (десятки) і південноукраїнських (тисячі) пам'ятках не може бути пояснена лише орфографічною традицією, яка була своєрідним стримувальним фактором чомусь лише для поліських писарів.

Для ареальних діяхронних висновків рефлексії ***о**, ***е** якісний чинник застосувати неможливо, оскільки і в північноукраїнських, і в південноукраїнських пам'ятках їхнє графемне представлення однакове: *о*, *е*, *у*, *ю*, спорадично *и*. Більш надійними в такій ситуації виявляється кількість реалізацій досліджуваного континуанта. При незначній взагалі кількості інших, крім *о* та *е*, буквених виявів на всій українській території, наприклад у XVI-XVII ст., все ж таки загальну тенденцію до переважання написань із *у*, *ю* та *и* в південних українських порівняно із поліськими, не помітити неможливо. Коли в більшій половині проаналізованих нами поліських пам'яток *у*, *ю*, вже не кажучи про *и*, не відзначено взагалі відповідно до ***о**, ***е**, при наявності поодиноких написань *и* (<***ѣ**), а, наприклад, у Житомирській книзі 1611 року відзначено лише 13 інших, крім *о* та *е*, накреслень на 152 аркушах оригіналу, то в документах, наприклад, Ставропігійського братства чи Полтавської актовї книги – їх сотні в кожній пам'ятці [21, с. 180]. У цей час вияви ***о** та ***е** в мовленні носіїв з півдня та півночі України артикуляційно були різні, причому в північноукраїнських говірках ці рефлекси наближалися до звуків [o] та [e]: або невиразні дифтонги [i̯e], [y̯o] або закриті напружені [ô] та [ê]; у говірках південно-західних писарі (друкарі) вимовляли якісно інші звуки [y] та [i], які й передавали на письмі. Мабуть, варто погодитися з тими дослідниками, які відзначали різні (принаймні, не тотожні) шляхи розвитку колишніх ***о** та ***е** в північно- та південноукраїнських говорах.

3. Зміна *е > о* після *шиплячих* та *й*.

Зараз це чергування є нормою української літературної мови. Явище мало місце в усіх східнослов'янських мовах, але проходило в різних мовах та діалектах по-різному й у різний час. Найдавніші приклади в українських писемних пам'ятках датовані XI ст. (Ізборники Святослава: 1073 – чолов-къ; 1076 – жона) [30, с. 688]. Таких прикладів загалом небагато. Ю. Шевельов нараховує за XI – XIII ст. з усіх українських пам'яток всього 51 [39, с. 202]. Учений припускає, що зміна в північних протоукраїнських діалектах розвинулася ще в дописемний період – у кінці IX ст. [39, с. 209]. На інші терени України (за Шевельовим) явище розповсюдилося саме з північного наріччя української мови. Про початки цього процесу саме в південних та південно-західних говорах

давньоруської мови зауважував і М. Жовтобрюх, датувавши зміну кінцем X – першою половиною XI ст. [11, с. 268].

У поліських (північноукраїнських та південнобілоруських) говірках зміна *e > o* після шиплячих, а згодом і після *й* відбулася, мабуть, найраніше. Не дивно, що саме в північноукраїнських пам'ятках XIV ст. такий перезвук виявлено найпоследовніше. Для південно-західних українських діалектів аналізована зміна в цей час була не властива. У нововідкритих 4-х галицьких грамотах кінця XIV ст., де розмовна фонетика вочевидь відчутна, не зафіксовано жодного випадку переходу *e > o*: *лоєвичемъ, олекандовичемъ, жену, женою, шестоѣ, шестого* та ін. [22, с. 263, 267, 270]. Не дивно, що В. Курашкевич не зафіксував жодного випадку перезвуку в грамотах XIV ст., адже за це століття з наявних у вченого досліджуваних текстів – жодного з Полісся [41, с. 34-35] (пор. також Ю. Шевельов у XIV – XV ст. також простежив закономірність: у північноукраїнських зміна виявлена, у південно-західних – ні [39, с. 203]). Із найдавніших фіксацій переходу *e* в *o* після шиплячих у південнозахідних українських писемних пам'ятках відзначимо хіба дві перемишльські грамоти другої половини XIV ст., писані латинкою: *skoloszowskoy, w naszom*, в інших трьох, писаних кирилицею, – жодного випадку [16, с. 63, 64].

Говори південно-східні, очевидно, мабуть, набули цієї зміни під впливом північноукраїнським (унаслідок колонізаційних рухів населення з півночі на Наддніпрянщину та Слобожанщину). Починаючи від XVII ст., з'являються все частіші випадки *e > o* після шиплячих і в пам'ятках західноукраїнських (хіба що за деяким винятком у лемківських та закарпатських). Чи не найголовнішою причиною такого поширення цього рефлексу стала певна стандартизація тогочасної писемної мови, передовсім актової канцелярської в містах Правобережної України, базованої на північноукраїнському варіанті. Перехід *e > o* після шиплячих можна сміливо називати орфографічним узусом, що, поставши як поліська (північноукраїнсько-південнобілоруська) особливість, невдовзі була привнесена й на південноукраїнські терени. Про узусність цієї риси можна говорити ще й тому, що вона потрапила не лише в рукописні (менш вимогливі щодо дотримання традиційної орфографії) пам'ятки, але й до друкованих. Причому авторами таких творів були не тільки

поліщуки (А. Римша, І. Потій, можливо, К. Острозький), але й галичани (К. Транквіліон, П. Беринда, З. Копистенський), подоляни (батько та син Смотрицькі), виходець із Валахії П. Могила, для рідних говірок яких аналізований рефлекс був ще не зовсім характерний. Для них написання *о* після шиплячих перед історично твердим на місці *е* швидше данина новому, зароджуваному на північноукраїнських землях (де вони переважно працювали й творили), літературно-писемному узусові, який уже виразно пробивався крізь церковнослов'янський орфографічний фільтр.

4. Палатальність / велярність приголосних перед рефlekсами **ѣ*, **е*.

Більшість північноукраїнських говірок характеризуються диспалаталізованою вимовою приголосних перед ненаголошеними рефlekсами дієзних **ѣ*, **е*, та **ѣ* *de' dok*, *'osen'*, *ko' lodez'* [АУМ, I, кк. 11, 42, 48]. У західнополіських (верхньоприп'ятських, берестейсько-пінських) говірках засвідчено багато випадків твердої вимови континуантів псл. **е*, **ѣ* не залежно від наголосу. С. Ніколаєв допускає виявлену у верхньоприп'ятських говірках тверду вимову дентальних як архаїчну перед будь-якими рефlekсами прадулібського **ѣ*, властиву давньоволинському діалекту, навіть під наголосом [24, с. 119]. Такі міркування підтвердити фактами кириличних пам'яток неможливо. Однак із деяких регіонів України збереглися тексти, писані латинкою, де твердість / м'якість прочитується однозначно. Характеризуючи деякі пам'ятки XVII ст., не можна не зацентувати увагу на цілком оригінальних виявах **ѣ*: *dywka, ze ... lysa, na rykach, tysnoje, poniedylok* та ін. [18, с. 41]. На жаль, такі рукописні збірники точно не локалізовані, але на основі аналізу лінгвальних рис слідом за Н. Маліневською визнаємо західнополіське походження писарів текстів, де виявлені подібні континуанти поряд із численними *е*-рефlekсами. Тобто, у кінці XVII ст. звуки [д], [л], [т], [р] перед будь-яким рефlekсом **ѣ* волиняки вимовляли, найімовірніше, твердо, як це роблять і їхні нащадки у ХХІ ст.

Наведена ізоглоса протиставляє західнополіський діалектний масив решті північноукраїнського, де твердість / м'якість приголосних прямо залежить від наголошуваності континуантів псл. **е*, **ѣ*.

Висновки.

I. На початок писемного періоду (XI – XII ст.) не тільки східнослов'янський, але й український територіально-мовний простір уже був виразно здиференційований і однаковою (єдиною) мовною, передовсім звуковою, системою не характеризувався. Очевидно, що звук, який передавався в ранніх києворуських пам'ятках літерою **ѣ**, у доісторичну епоху вже артикуляційно відрізнявся не лише в проторосійсько-білоруських та протоукраїнських, але й у південно- та північноукраїнських діалектах. Щодо звукового відповідника букви **ѣ**, то, найімовірніше, ще до деназалізації він уже був дещо обнижений [a]. А звідси, після втрати носового призвуку на місці дієзного носового деревляни, сіверяни, волиняни, можливо, дреговичі – вже вимовляли неоднакові звуки: під наголосом той-таки обнижений голосний переднього ряду тільки більш напружений [ä] та [e] – в ненаголошеній позиції.

II. Поліський територіально-мовний простір у середньоукраїнський період мав чіткі ознаки цілком завершеного мовного утворення, що й підтверджено чисельними свідченнями з писемних пам'яток. Від XVII до кінця XIX ст., коли дослідники зробили перші спроби членування українського та білоруського мовних континуумів, межі поліського наріччя в напрямку скорочення території його поширення не зазнали кардинальних змін як із півдня, так і з півночі. Лінгвогеографічні матеріали дають підстави узагальнити, що північна мовна українська межа на Правобережжі вочевидь не збігалася й не збігається тепер із державним українсько-білоруським кордоном, заходячи на десятки кілометрів углиб білоруської території. Водночас, якщо визнавати «акання» чужим для українського мовного комплексу явищем, варто зауважити, що низку північних східнополіських говірок генетично, мабуть, треба пов'язувати з білоруським мовним комплексом.

III. Північноукраїнське наріччя щонайменше від кінця XVI ст. не було монолітним, неподільним. Низкою мовних рис (поплутування *ε* – *и* в ненаголошеній позиції, написання *ε* на місці **ѣ* та **а* під наголосом, збереження більш виразної тенденції до написання **ѣ** під наголосом та *ε* в ненаголошеній позиції, помітна тенденція до збереження написання *ε* після

шиплячих, тверда вимова дентальних перед рефlekсами *ѣ, збереження м'якої вимови *р'* та деяких ін.) протиставлялася його західна частина середньо- та східнополіським говіркам.

IV. Не виключаємо початок формування північноукраїнської звукової системи (вокалічної та прямо залежної від неї категорії твердості / м'якості) ще до занепаду зредукованих. Якісне протиставлення поліських континуантів давніх *ѣ, *е, *о та *ѣ залежно від наголосу, очевидно, намітилось ще в доісторичну епоху, коли в племінних діалектах дреговичів, волинян, деревлян і сіверян після занепаду в говорах Київської Русі музичного політонічного наголосу й заміни його монотонічним динамічним виникла в цих говорах нова просодична модель з узагальненням диференційної риси довготи й супровідної їй напруженості артикуляції голосних у наголошених складах супроти недовгих і ненапружених у ненаголошених. Думаємо, ніщо не суперечить припущенню про розвиток поліської системи наголошуваності з подальшим розрізненням наголошеного й ненаголошеного вокалізму ще в доісторичну епоху – IX – X ст. (коли носовий тембр голосні повністю не втратили). Цим розвитком північноукраїнське наріччя протиставляється решті суміжних, де доля вокалів від наголосу або не залежала взагалі, або була менш залежною.

Література

1. Баньчеровский Я. О языке Луцкого евангелия XIV в. – Будапешт: Издательство Академии наук Венгрии, 1971.
2. Бевзенко С.П. Вступ до української діалектології. Конспект лекцій для студентів. – Одеса, 1965.
3. Босак Е.А. Дыфэрэнцыяцыя і арзальныя сувязі гаворак Верхняга Над'ясельдзя. Аўтарэф. дыс... канд. філал. навук. – Мінск, 2006.
4. Бузук П. Говірка Луцької евангелії XIV ст. // Збірник комісії для дослідження історії української мови. – Т. 1. – К., 1931. – С. 111-135.
5. Векслер Пол. Гістарычная фаналогія беларускае мовы. – Мінск, 2004.
6. Гумецкая Л.Л. Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода // ВЯ, 1965, № 2. – С.39-46.
7. Дзендзелівський Й.О. Стан дослідження генези українських діалектів // Мовознавство. – №1. – 1981. – С.47-53

8. Жарський Е., Кубійович В., Сидорук-Паульс І. Полісся // Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – Львів. 1996. – С. 2161-2182.
9. Жилко Ф.Т. Про виникнення діалектних груп української мови // Діалектологічний бюлетень. – Вип 9. – 1962. – С.3-14.
10. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Рад. школа, 1966.
11. Жовтобрюх М.А. Фонетика // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 65-329.
12. Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
13. Запаско Я.П. Українська рукописна книга. – Львів, 1995.
14. Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 1. Исторический очерк звуков белорусского языка. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – 475.
15. Клімчук Ф.Д. Гаворкі Заходяга Палесся: Фанетычны нарыс. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983.
16. Купчинський О.Л. П'ять староукраїнських грамот XIV ст. // Мовознавство. – № 1. – 1986. – С. 62-65.
17. Лесів М. Українські говірки Польщі. – Варшава, 1997.
18. Маліневська Наталія. Фонетична система української мови XVII ст. – початку XVIII ст. і латинська графіка. – Olomouc, 2005.
19. Михальчук – Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды ЭСЭЗРК: Материалы и исследования. – Т.7. – СПб., 1872. – С. 453-512.
20. Михальчук К. К южнорусской диалектологии // Киевская старина. – 1893. – Т. 42. – С. 453-461.
21. Мойсієнко В. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. – Житомир, 2006.
22. Молдован А.Н. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. – М., 2000. – С. 261-276.
23. Наконечний М.Ф. До виявлення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 125-165
24. Николаев С., Тер-Аванесова О., Толстая М. Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе // Славянское языкознание. XV Международный съезд славистов. Минск, 2013 г. Доклады российской делегации. / Отв. ред-ры А.М. Молдован, С.М. Толстая. – М., 2013. – С. 99-140
25. Никончук Н.В. Правобережнополесские говоры с лингвогеографической и исторической точек зрения // Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1983. – С.153-172.

26. Німчук 1990 – Німчук В.В. Походження і розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 190-234.
27. Німчук 1994 – Німчук В.В. Проблема українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 25-47.
28. Німчук 1995 – Німчук В.В. Аспекти дослідження етноглотогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами. – Київ, 1995. – С. 69-84.
29. Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови // Євсевієві Євангеліє 1283 р. / Підгот. до вид. Г.Арполенко, З.Козирева, Г.Лиса, В.Німчук, К.Симонова, Г.Щербатюк. – К., 2001. – С. 4-38.
30. Німчук В.В. Мова // Історія української культури. У 5 тт. – К., 2001. – Т. 1. – С. 683-694.
31. Німчук В.В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – 351-469.
32. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К.: Наук. думка, 1988.
33. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993.
34. Скопненко О.І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан. – К., 2001.
35. Толстой Н.И. Этнокультурное и лингвистическое изучение Полесья (1984–1994) // Славянский и балканский фольклор. – М., 1995. – С. 5-18.
36. Филін Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Ист.-диалектол. очерк. – Л.: Наука, 1972.
37. Чекмонас Валерий. Из истории формирования белорусских говоров // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў. – Мінск, 2001. – С. 29-50.
38. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? – К., 1994.
39. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002.
40. Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia. – Lublin, 1994.
41. Kuraskiewicz W. Gramoty halicko-wolyńskie XIV-XV wieku. Kraków, 1934.
42. Zoltan A. Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. Századi lengyel és fehérорosz fordítása. – Nyiregyáza, 2004. – С. 108-199

Джерела

АУМ – Атлас української мови. У 3-х тт. – Т. I. – К.: Наук. думка, 1984. – 498 с.; Т. II. – 1988. – 520 с.; Т. III. – 2002.

ДАБМ – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментары да карт / Пад рэд. Р.І. Аванесава, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963.

ЛАПП – Микола Никончук. Лексичний атлас правобережного Полісся. – К.-Житомир, 1994.

ЛГБГ – Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 2 с. + 80 карт.

ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас: Серия фонетико-грамматическая. Вып. 2а. Рефлексы е. – М.: Наука, 1990.

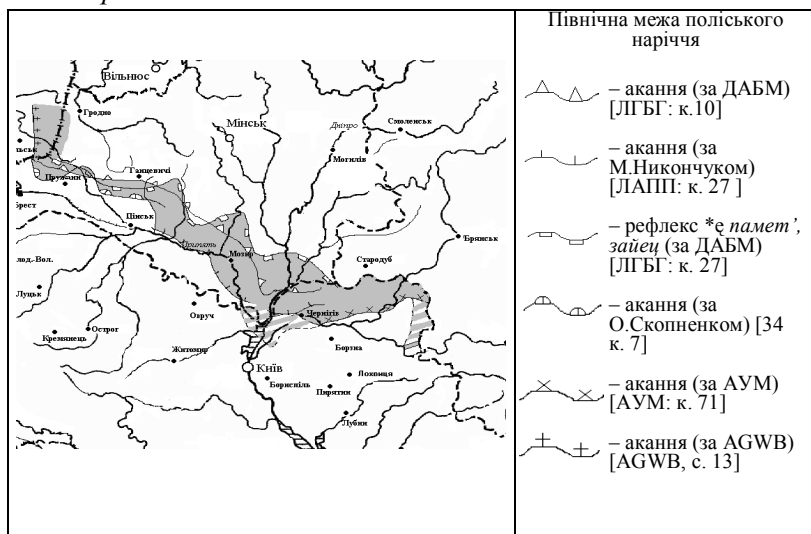
AGWB – Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny. – Т.1. / Red. S.Glinka, A.Obrębska-Jabłońska, J.Siatkowski. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980.

Карты

Карта 1

Карта 2

Карта 3. Межі поліських говірок та архаїчні поліські ізоглоси (за С. Николаєвим, О. Тер-Аванесовою, М. Толстою).

Коментар

- 1 — северная лингвистическая граница Полесья (§1.5)
- 2 — южная граница мягкости зубных согласных перед *i: [tʲ]áxo, [eʲ]áxo и т. д. (по АУМ I, карта 102; II, карта 87; III, ч. III, карта 14; ДАБМ, карты 55–56; AGWB II, карты 84, 86)
- 3 — северная граница удлинения *o в слогах перед слабыми *ъ, *ь под ударением: *b̄ > /o/, /uo/, /u/, /üð/, /ü/, /i/ и т. д. (по ДАБМ, карта 37; АУМ I, карты 58, 59, 61, 62; II, карты 51, 52; AGWB II, карта 44)
- 4 — отсутствие удлинения *o > *b̄ в предударной позиции: местн. ед. w k[o]nci (по АУМ II, карта 53)
- 5 — рефлекс *ë > /e/ (> /i/) в безударных слогах (кроме конечных открытых) после твердых дентальных: *stēna > s[e]ná, s[ɪ]ná и т. д. (по АУМ III, ч. III, карта 6; ср. АУМ I, карты 11–13, 15, 16, 43, 44, 48–51, 53, 54, 56, 64–66, 68, 69; II, карты 10, 11, 13, 14, 30, 31, 42, 45, 46, 53; ДАБМ, карты 5, 6; AGWB I, тара 26–27)
- 6 — твердость дентальных согласных перед рефлексам *ě и *ē («нового ятя») под ударением: [tʲ]élo, [tʲé]lo, [tʲi]lo и т. д. (по АУМ II, карта 3; ДАБМ, карта 34; AGWB II, тара 43)
- 7 — твердость зубных согласных перед рефлексам *ě в безударном конечном открытом слоге: местн. ед. w xá[te] (> w xá[ty]); dvi[ste] (> -[sty]) (по [Зінчук 2010], карты 12–13; АУМ II, карты 18, 231; ДАБМ, карта 18; AGWB III, тара 178)
- 8 — северная граница развития *Pɛ > Pja под ударением: *Pɛ > /pja/, /pje/, *mɛ > /mja/, /mn'a/, /mn'ɛ/ и т. д. (по АУМ II, карта 76; ДАБМ, карты 50–51; AGWB III, тара 149)
- 9 — рефлекс *ɛ > /e/ (> /y/) в заударных слогах после твердых губных: *devetŭ > de[ve]t' (> de[vi]t'), *rametŭ > pa[mɛ]t' (> pa[mɪ]t') и т. д. (по АУМ I, карта 53; II, карта 76; III, ч. III, карта 10; ДАБМ, карта 19; AGWB I, тара 36)
- 10 — рефлекс *ɛ > /e/ (> /i/) в заударных слогах после твердых дентальных: *desetŭ < de[se]t' (> de[si]t') и т. д. (по АУМ III, ч. III, карта 4; AGWB I, тара 36)
- 11 — говоры верхнеприпятской группировки, восходящие к древневолыньскому диалекту X–XII вв.
- 12 — говоры североприпятской группировки, восходящие к дреговичскому диалекту X–XII вв.
- 13 — говоры восточноприпятской группировки, восходящие к древляно-поляньскому диалекту X–XII вв.
- 14 — говоры смешанного происхождения, в основе которых лежат древневолыньские и северногалицкие (северные днестровско-хорватские) говоры X–XII вв.

Victor Moisiyenko

The Northern Ukrainian Dialect: the Definition in Space and Time

The article suggested the definition of northern Ukrainian dialect in the diachronic on the basis of linguistic geography of modern materials and written texts. The complex of Polissia language features was determined, the archaic character of which can be confirmed by localized ancient texts starting from the 14th century.

Keywords: Ukrainian origin dialects, northern Ukrainian dialect, linguistic geography, written texts.

Олександр СКОПНЕНКО

БЕРЕСТЕЙСЬКО-ПИНСЬКИЙ АРЕАЛ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто значення берестейсько-пинського ареалу для різних галузей української філології. Констатовано, що специфіка діалектного ландшафту, літературні традиції Берестейсько-Пинського Полісся як об'єкт вивчення мають бути в епіцентрі наукових пошуків.

Ключові слова: Полісся, північне наріччя української мови, південно-західне наріччя білоруської мови, історія української літературної мови, історія білоруської літературної мови, глотогенез.

*Минуле і сучасність прояснюють майбутнє.
Остан Лапський*

Розрізнення ядра та периферії належить до мовних універсалій, що знаходять свій вияв у різноманітних аспектах. Без методики виявлення цих моделей не можна собі уявити багатьох сучасних мовознавчих досліджень, зокрема в галузі ареалогії. У глотогенетичних концепціях майже всі дослідники віддають левову частку своєї уваги саме центрові мовних інновацій, оскільки він визначає релевантні риси того чи того етнонаціонального простору. Такий підхід неначе самоочевидний, бо, спираючись на ядро простору, за допомогою різних методів будують ареальні опозиції, що репрезентують мовні підсистеми діалектів. Проте саме периферійна зона діалектного континууму часто збагачує не тільки новим матеріалом глотогенетичні студії, діалектологію, ширше – історію мови, не лише занурює в діахронію, виводить на незбіжні з центром синхронічні процеси, а й дозволяє дати прогностичну оцінку. Якщо створення прогнозів щодо мовного розвитку периферії діалектного простору, базоване на фактах саме цього ареалу, не викликає особливих заперечень і досить широко практиковане, то розгляд специфіки центру крізь призму периферії – малопоширена практика. За певних умов такий підхід був би не тільки цікавим, а й корисним, бо його застосування полягає не лише в можливості розв'язання часткових проблем у конкретній галузі мовознавства. Він

зробить мовні процеси центру наочнішими для всієї вітчизняної гуманітаристики. Зрозуміло, що така тема потребує досить широкого висвітлення, залучення даних з інших соціогуманітарних наук, бо може бути досить перспективною, особливо з погляду розуміння впливу культурно-історичних чинників новітнього часу на стан певного ареалу.

Говірки Берестейсько-Пинського Полісся належать до периферії українського етномовного простору не тільки через свою архаїчну структуру, історію формування, сприйняття інновацій, що зароджувалися на територіях, які лежать на південь від регіону. Таку роль згаданому ареалові забезпечив ще й, образно кажучи, своєрідний «крипостатус» у загальному сприйнятті різними галузями української гуманітарної науки. Наприклад, навіть у дисертаційних дослідженнях вітчизняні науковці не завжди правильно диференціюють білоруські та українські мовні елементи з цього регіону, оскільки для ілюстративного матеріалу використовують діалектологічні джерела, що не знають такої диференціації. Майже невідомий і неоприявнений в загальноукраїнському масштабі культурний рух на Берестейщині й Пинщині між двома світовими війнами. Українська літературна традиція цього краю (творчість О. Стороженка, Д. Фальківського, Ф. Одрача та ін.) також губиться серед потужного виру життя [див., наприклад: 8]. Скажімо, згаданий в епіграфі шевченківський лауреат О. Лапський, уродженець с. Гуцьки, що неподалік Кобриня, мало знаний навіть серед філологів. Не можна визнати задовільним і засвоєння в Україні інформації про твори сучасної оригінальної художньої літератури, написані берестейсько-пинськими говірками (прозові тексти Ф. Д. Климчука, вірші П. Шепетюка, П. Кулика та ін.) [див.: 24, 25].

Вивчення говірок Берестейсько-Пинського Полісся розпочалося в другій чверті XIX ст. З того часу й до початку XX ст. опубліковано значну кількість фольклорних та етнографічних матеріалів, зібраних на території згаданого говіркового масиву. Багатьма цінними матеріалами ми завдячуємо М. В. Довнар-Запольському, Ю. Ф. Крачковському, П. П. Чубинському, О. Кольбергові. Великий внесок у вивчення берестейсько-пинських говірок наприкінці XIX – у першій половині XX ст. зробили П. О. Бобровський, К. М. Михальчук,

Ю. Ф. Карський, М. М. Дурново, М. М. Соколов, Д. М. Ушаков. У ХХ – на початку ХХІ ст. цей ареал вивчали Ю. Тарнацький, Л. Осовський, В. Курашкевич, К. Дейна, М. Сасевич, Д. С. Телентюк, О. А. Кривицький, Л. В. Леванцевич, Я. Р. Самуйлик, Я. В. Закревська, П. П. Чучка, О. М. Євтушок, С. Г. Чемеркін, В. Леонюк, Ю. В. Громик та інші дослідники. Для висвітлення різних аспектів сучасного стану берестейсько-пинських говірок та їхнього минулого важливе значення мають праці Т. В. Назарової, А. М. Залеського, Ф. Д. Климчука, В. М. Мойсієнка [докладніше див.: 21]. У наш час провідна роль у вивченні цього регіону належить Г. Л. Аркушину, який збагатив вітчизняну й світову славістику численними працями, що присвячені різним аспектам мовного буття західнополіських говірок [3, 4, 5].

Незважаючи на чималу кількість розвідок, присвячених берестейсько-пинським говіркам, дослідники ще й досі не можуть дійти однозначного висновку щодо належності цих говірок до української або білоруської діалектної території. Лінія поділу між двома групами науковців пролягла досить чітко: до першої групи, що залучає ці говірки до української мови, належать і українські, і польські, і російські, і деякі білоруські дослідники (К. П. Михальчук, В. М. Ганцов, О. Б. Курило, І. М. Зілінський, Я. Рудницький, О. Горбач, І. Сидорук, Т. В. Назарова, С. П. Бевзенко, Й. О. Дзендзелівський, І. Г. Матвіяс, П. П. Чучка, Г. П. Півторак, Ю. Тарнацький, Л. Осовський, В. Курашкевич, К. Дейна, М. Сасевич, М. М. Дурново, М. М. Соколов, Д. М. Ушаков, Ю. Ф. Карський, М. В. Бірило та ін.). До другої групи належать лише білоруські науковці (М. Довнар-Запольський, Я. Станкевич, М. Я. Грінблат, В. І. Пічета, Н. Т. Войтович, П. М. Гапанович, Ю. Ф. Мацкевич, Л. Т. Вигонна, О. А. Кривицький, Є. С. Метельська, Е. Д. Блінова, О. І. Чеберук, Ф. Д. Климчук та ін.).

О. А. Кривицький, до певної міри заперечивши свої давніші погляди, висловив думку, що берестейсько-пинські говірки «є частиною діалекту білорусько-українського національного суміжжя» [16, с. 415; пор.: 15, с. 50–52]. Знайти дефініцію цього терміна так і не вдалося. Залишається риторичним питання, як може один ареал належати двом мовам одночасно. Якщо ж розуміти «діалект (білорусько-українського) національного суміжжя» як новий термін ареалогії – і припустити, що він

здобув задовільне наукове пояснення, – то перед дослідниками постане складне питання, чи можна це поняття застосовувати щодо інших периферійних зон? Скажімо, чи можна оперувати терміном «діалект білорусько-російського національного суміжжя» стосовно говіркових масивів західних частин Смоленщини або Брянщини, у яких засвідчені помітні білоруські фонетичні, морфологічні й лексичні риси в межах різних діалектних систем? У європейському мовознавстві описані приклади слабкої диференціації між діалектами споріднених мов, як-от між говірками нідерландської мови та суміжними північнонімецькими діалектними системами. Проте це не дає підстав для розгляду одного ареалу в межах двох мов.

Досі ні в українській, ні в білоруській діалектології *всі* берестейсько-пинські говірки не були потрактовані як перехідні чи мішані. Мовний, археологічний, історичний та ін. матеріали дозволяють цілком переконливо стверджувати, що ареал сучасних берестейсько-пинських говірок сформувався на базі систем, які походять з племінних діалектів волинян і дреговичів, котрі зазнали впливу у XII–XIII ст. говірок південного, галицького типу. У сучасних берестейсько-пинських говірках немає характерних фонетичних рис, які виникли під дією балтського субстрату (*акання, дзекання, цекання*). Це дозволяє зробити два цілком вірогідні припущення. По-перше, землі від Прип'яті й до р. Ясельди були рідко заселеними, тому вплив мови західнобалтського населення на племінний діалект волинян і деревлян, які колонізували у VIII–XII ст. Берестейсько-Пинське Полісся, був мінімальним. По-друге, з цієї території балти частково відходили далі на північ, на відміну від інших територій, де вони залишалися серед прийшлого населення. Межа між слов'янами-колоністами і балтами впродовж тривалого часу пролягала на північ від Ясельди: вона йшла вододілом між Ясельдою і Щарою (лівою притокою Німану) та Гривдою, Зельвянкою та іншими річками – притоками Щари.

Наприкінці XIII ст. волиняни-колоністи домінували на Берестейщині, на Верхній Надніманщині переважали колоністи з дреговицького та інших східнослов'янських племінних союзів, Пинщина належала деревлянам. Сучасні берестейсько-пинські говірки вже у XII–XIII ст. мали досить чітко окреслені межі. Основні особливості цього діалектного ареалу витворилися на

Берестейсько-Пинському Поліссі, однак їхня південна генетична основа в багатьох випадках визначала напрямки подальшого мовного розвитку.

У білоруській лінгвістичній традиції однозначно не заперечується волинсько-деревлянська підоснова сучасних берестейсько-пинських говірок. Проте в цій славістичній школі зовсім безпідставно не визнають протоукраїнського та протобілоруського характерів певних східнослов'янських племен.

Дослідження фонетичних систем берестейсько-пинських говірок дозволяє з цілковитою впевненістю стверджувати, що розвиток вокалізму і консонантизму цього ареалу відбувався за законами загальноукраїнських тенденцій перетворень мовних систем протоукраїнських діалектів. Релевантні риси берестейсько-пинського діалектного континууму, як-от: ікавізм (субституція $*\acute{e} > i$, рефлекс наголошеного $*o > i$ в новозакритому складі, а також проміжні ланки перетворень типу $*\acute{e} \rightarrow u$, $*o \rightarrow y, \ddot{y}, u$ тощо), ствердіння передньоязикових приголосних перед рефlekсами голосних $*i$, $*e$, $*\acute{e}$, поява голосного передньо-середнього ряду середнього підняття $u < *i$, $*\acute{e}$, зближення артикуляції $e - u$ в ненаголошеній позиції, перехід сполук gy, ky, xy в gi, ki, xi та деякі інші є українськими інноваціями щодо вихідного мовного стану пізньопраслов'янського періоду. Безперечно, найпомітнішою архаїчною ознакою фонетичних систем розгляданого ареалу є збереження окання в системі вокалізму.

Жодному діалектному масиву білоруського мовного простору не відомі фонетичні явища, що стали релевантними для берестейсько-пинських говірок, як-от: укання (y замість $*o$ в першому та другому переднаголошених складах); u, i на місці $*\acute{e}$ в ненаголошеній позиції; i, y на місці $*o$ в наголошеному новозакритому складі; зближення звуків u та e в ненаголошеній позиції; твердість зубних перед рефlekсами $*i$, $*e$; наявність твердих d, t перед наголошеними рефlekсами $*\acute{e}$; наявність і твердих, і м'яких шиплячих приголосних; рефлекс $m' > mn$ у позиції перед $'a$ та ін.

Продовження берестейсько-пинських ізоглос на Волинському Поліссі найчастіше співвідноситься із загальноукраїнськими рисами чи з ознаками, центром постановки яких був український південно-західний мовний простір. Таке

твердження стосується переважно явищ фонетичного та морфологічного рівнів, бо лексичні ареали набагато дрібніші й вимагають окремого дослідження. Ізоглоси, що відокремлюють берестейсько-пинський ареал від полісько-волинського, найчастіше стосуються лексичного рівня [20, с. 38; 12, с. 13–14]. Проте такий характер розміщення пасом ізоглос лексичного рівня не може служити підставою для твердження, що ці діалектні утворення мають різне походження, оскільки під час дослідження генези мовних систем, на думку багатьох дослідників, свідчення фонетики є найважливішими [14, с. 70–86].

Берестейсько-пинський діалектний ареал лінгвогеографічно чітко протиставляється основному білоруському діалектному континууму. Розглядані говірки чітко окреслюються густим пасмом ізоглос від м. Кам'янця до м. Пружан і далі по річках Ясельді, Прип'яті, Стиру аж до кордону з Україною. На півдні їхня межа проходить по білорусько-українському державному кордону, а на заході – по Західному Бузі. На 338 картах Діалектологічного атласу білоруської мови (далі – ДАБМ [9]) виявлено 99 ареальних опозицій між берестейсько-пинськими говірками та білоруським діалектним ареалом (у коментарях до 9 карт містяться відомості про явища, локалізовані на Західному Поліссі, але не зафіксовані в цьому виданні) [20, с. 36].

Діалектні одиниці Західного Полісся в межах Білорусі виразно об'єднуються у два великі масиви: масив берестейсько-пинських говірок і масив навколоберестейського поясу (північноберестейські – за класифікацією білоруської діалектології). Для говірок берестейсько-пинського ареалу характерні риси, що виразно відокремлюють їх від діалектних систем згаданого поясу (твердість приголосних перед рефlekсами давніх *e*, *ь*, реалізація **o* в новозакритих наголошених складах набором не-*o* континуантів, переважно не-*e* та недифтонічна реалізація рефлексів **ě*, злиття етимологічних *ы* та *i* в одному звуці *и*, нейтралізація голосних *и* та *e*). Говірки навколоберестейського поясу мають м'які приголосні перед рефlekсами етимологічних *ě*, *ь*, *i*, послідовний перехід *д' < ж'*, *т' < ч'*, континуанти *e*, *ê*, *ie* наголошеного **ě* та ін., що свідчить про різне генетичне коріння вокалізму та консонантизму цих масивів.

На підставі матеріалів ДАБМ (к. 1–13, 16, 50, 53, 63, 71, 87, 113, 156 та ін.) можна за допомогою пасом ізоглос окреслити північну межу північноберестейських говірок так: від р. Нарви до північних околиць Верхньої Над'ясельщини – на північ від Спорівських боліт – через південну частину Івацевичського району до Вигонівських боліт і далі на схід. Східна межа північноберестейських говірок чітко не окреслюється. За матеріалами карт «Лінгвістичнай геаграфіі і групоўкі беларускіх гаворак» цю лінію можна приблизно провести на схід від м. Лунинця [17, к. 8, 9, 13, 16, 24, 34, 35].

Кarti ДАБМ свідчать, що з півдня північноберестейські говірки обмежуються двома важливими ізоглосами: перша обмежує ареал послідовної м'якості приголосних $з'$, $с'$, $н'$, $ж'$ ($<д'$) та $ц'$ ($<т'$) перед рефlekсами $*e$ та $*ь$, а друга окреслює південну межу дзекання-цекання (тобто ареал переходу м'яких $д'$, $т' > ж'$, $ц'$ [9, к. 5, 15, 16, 55, 56, 57, 86, 150]. Південна межа північноберестейських говірок пролягає від Біловезької Пущі на південь від Шерешова, далі – на схід від Пружан, прямує на північ і зливається з північною межею Верхньої Над'ясельщини (на північ від боліт у верхів'ях Ясельди), потім пролягає південною частиною Івацевичського району (на північ від Телехан), від Телехан – по межі Пинського району з Ганцoviцьким, далі – на схід від Лунинця аж до Прип'яті.

Навколоберестейський діалектний пояс є зоною вібрації, оскільки саме в ньому поступово затухають: окання, твердість губних приголосних перед рефlekсами $*ь$, $*i$, м'якість $д'$, $т'$ перед рефlekсами $*i$ та перед рефlekсами наголошеного $*ě$.

Фонетичні системи берестейсько-пинського ареалу, хоч і становлять діалектну єдність, за низкою фонетичних явищ групуються у два великі масиви: західний (західна, центральна, південно-центральна острівна групи говірок) та східний (східна група говірок). Частина діалектних одиниць східної групи говірок належить до середньополіського говору української мови. Наявність берестейсько-пинських діалектних систем з елементами іносистемного походження та інодіалектних систем з берестейсько-пинськими елементами свідчить про існування неширокої смуги перехідних говірок, що витворилася внаслідок зіткнення діалектів волинсько-деревлянського та дреговицького походження.

Збереження всіма чотирма діалектними групами берестейсько-пинських говірок архетипної форми вокалізму – окання – сягає своїм корінням VII–VIII ст., коли розпочався перший етап східнослов'янської колонізації західнобалтських територій. Початок рефлексії $*\acute{e} > i$ в діалектних системах, які лягли в основу берестейсько-пинського ареалу, розпочався у XII–XIII ст. Різниця між берестейсько-пинським ареалом і білоруськими діалектними системами навколоберестейського поясу в особливостях вимови колишнього *ы*, у появі перезвуку $a > e$, твердості приголосних перед рефlekсами $*e$, $*i$, збереженні м'якості *ц'* та шиплячих *ж*, *ш*, *ч* у певних позиціях, перехід сполучень *гы*, *кы*, *хы* в *ги*, *ки*, *хи* та деяких інших беруть свій початок у IX–XII ст.

Розгляд берестейсько-пинського ареалу як частини білоруського мовного континууму ґрунтується на екстралінгвальних доказах, оскільки для заперечення твердження, що розвиток систем вокалізму й консонантизму берестейсько-пинського діалектного простору не виходить за рамки загальноукраїнського мовного розвитку, немає жодних підстав, які б спиралися на дані фонетичного рівня.

Історичні події XIV–XIX ст. не змінили каркасної будови берестейсько-пинських говірок, яка була закладена мовними системами IX–XIII ст. Берестейсько-Пинське Полісся було пізно втягнене в процеси націотворення XX ст., що спричинилося до вироблення специфічної мовної свідомості та відсутності в носіїв цих говірок почуття належності до українського етносу [22].

Національні діалектологічні атласи зараховують берестейсько-пинські говірки або до білоруської мови [9], або до української [6]. Отже, дві лінгвістичні слов'янські школи той самий ареал вважають належним до різних етнічних мов. Ця дискусія періодично спалахуючи або вщухаючи, триває між білоруськими та українськими діалектологами вже понад 60 років. Іноді для підтвердження своїх поглядів учені беруться із завзяттям, гідним подиву й кращого застосування, бо при цьому використовують не зовсім коректні аргументи. Наприклад, В. І. Пічета, М. Я. Грінблат у своїй полемічній запальності, заперечуючи принцип, що його запропонував Ю. Ф. Карський для розмежування білоруських і українських говірок на Західному Поліссі на підставі наявності/відсутності

диспалаталізації приголосних перед голосними *e, *i в діалектних системах розгляданого ареалу, навіть не помічають, що ця релевантна фонетична риса є підвалиною консонантної системи української мови й вирізняє її серед усіх інших слов'янських мов узагалі [21, с. 613–614; 7, с. 84, 88; див. також: 10, с. 83–87].

Розгляданий ареал істотно втрачає свою потужність. Авторіві вдалося пересвідчитися особисто під час діалектологічної експедиції, що нинішня сфера застосування берестейсько-пинських говірок обмежується виключно побутовим рівнем старшого й середнього покоління сільських мешканців. Молодь і діти, люди з середньою та вищою освітою намагаються розмовляти тільки російською мовою, яка не лише панує в містах регіону, а й фактично є найпоширенішою мовою на території області¹. Проте, як зазначає Ф. Д. Климчук, ще в 50-ті роки ХХ ст. у містах і містечках Берестейсько-Пинського Полісся місцеві говірки побутовали досить широко. Усезагальний і всеохопний процес переходу автохтонного населення розгляданого регіону на російську мову почався в 60-ті роки ХХ ст. й нині триває пришвидшеними темпами. Наприклад, у с. Городець Кобринського району діти розмовляли між собою по-російському вже в згадані 60-ті роки [13, с. 15–19].

Зробивши певне узагальнення щодо рівня національної свідомості сучасного пересічного носія берестейсько-пинських говірок, можна так окреслити його розуміння себе в культурно-мовному плані: я – тутешній, за паспортом – білорус, розмовляю по-своєму, по-білоруському не вмію, справжні білоруси живуть за Пружанами, а українці – в Україні, наша мова мішана, як називається – не знаю, а найбільше вона схожа на українську. Така пластична мовна свідомість дала підстави А. Динькові розглядати автохтонне населення Берестейщини й Пинщини як україномовних білорусів [2, с. 7–8].

На сусідньому Підляшші, яке входить до Польщі, національна свідомість населення також не визначається за мовним критерієм. Тут засадничу роль відіграє віровизнання, і

¹ На наше запитання під час діалектологічної експедиції: «Чому Ви говорите не так, як Ваша мати, а по-російському?» – респонденти відповідали: «Бо я маю диплом» або «Я маю освіту».

не має значення, чи хтось активний вірянин, чи байдужий до релігії. До уваги беруть виховання в певному середовищі. Як зазначають сучасні польські дослідники, місцеве населення визнає католиків в околицях Соколів і Дубрави за поляків, хоч вони послуговуються білоруськими говірками. Православних з-під Більська чи Сім'ятич вважають за білорусів, хоч їхня говірка явно українська. Трапляється іноді так, що хтось розмовляє польською мовою, але його зараховують до білорусів, а походить ця людина з родини, яка користується українською говіркою [26, s. 10].

До речі, майже аналогічну ситуацію описано ще в 70-х роках ХХ ст. у крайніх східних ареалах українського мовного континууму: носії українських говірок Воронежщини визнають себе росіянами [23, с. 262–263].

До канону історії української літературної мови досі не введена інформація про роль берестейсько-пинських говірок у творенні художньої літератури. Наприклад, мало хто з українців та й загалом білорусистів знає, що п'єса «Пинська шляхта» засновника нової білоруської літератури В. Дуніна-Марцинкевича увійшла до культурного обігу в перекладі білоруською мовою. За словами В. Липського, В. Дунін-Марцинкевич прославився багатьма своїми творами, але «невмирущість заслужив п'єсою «Пинська шляхта»» [19, с. 70]. Цей твір вийшов друком 1918 р., через 50 років після створення, у редакції Я. Льосика. У газеті «Вольная Беларусь», де вперше надруковано п'єсу, було додане пояснення, що «Пинську шляхту» автор написав «пинчуцькою говіркою». Через 5 років текст у перекладі Я. Льосика надруковано в збірнику, редактором якого був Янка Купала. Відтоді твір друкували за публікаціями 1918–1923 рр. без згадок, що це версія Я. Льосика, а авторський текст створено берестейсько-пинськими говірками. «Цьому сприяла та обставина, що після репресій 1930-х років Льосик став персоною нон грата. Поступово уявлення про те, що ми маємо справу з обробленням, а не з авторським текстом Марцинкевича, утрачалося. Доходило до того, що навіть серйозні науковці-лінгвісти аналізували мову оброблення як авторську», – зауважують сучасні білоруські дослідники [11, с. 84]. Проте ще М. Горєцький у своїй «Історії білоруської літератури» (1924) зауважував, що комедія вийшла друком «за редакцією Я. Льосика» [1, с. 215], тобто із самого

початку твір увійшов до білоруської літератури в ореолі своєрідної мовної містифікації. У зібранні творів В. Дуніна-Марцинкевича (1958) немає навіть згадки про те, що поданий текст комедії – це лише переклад. Оригінал твору, зроблений рукою В. Дуніна-Марцинкевича, тривалий час уважали українським перекладом. Уперше оригінальну версію опубліковано 1984 р.

За припущенням одних дослідників, твір написано пинською говіркою, інші гадають – імітацією берестейсько-пинського койне [11, с. 82–96]. У ґрунті речі В. Дунін-Марцинкевич постає в ролі письменника, що писав трьома мовами: польською, білоруською та українською². Зрозуміло, що мовні засоби «Пинської шляхти» не справили помітного впливу на становлення нової білоруської літературної мови, але вся ця історія виразно доводить постійну присутність українського чинника в процесах нормалізації згаданого ідіому. Звісно, вітчизняні україністи мають детально проаналізувати не тільки мову твору, а й увести текст В. Дуніна-Марцинкевича бодай на маргінеси національного літературного канону.

Берестейсько-пинський ареал має вийти із затінку центральних тем вітчизняної гуманітаристики, адже без висвітлення генези й сучасного стану говірок цього краю історія української мови буде неповною й не відбиватиме складних і суперечливих етнонаціональних процесів.

Література

1. *Гарэцкі М.* Гісторыя беларускае літаратуры ; [перавыданне працы 1924 г.]. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1992. – 479 с.
2. *Дынько А.* Паўставаньне фэнамэну ўкраінскамоўных беларусаў // Форум. – № 2. – 1996. – С. 7–8.
3. *Аркушин Г. Л.* Голоси з Берестейщини : тексти. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2012. – 534 с.
4. *Аркушин Г. Л.* Західнополіська діалектологія : навчальний посібник з регіональної діалектології для студентів спеціальності «Українська мова і література». – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2012. – 255 с.

² Пор.: «Привертає до себе увагу мова твору, яка не тільки відбиває реальні мовні риси, але, як свідчать знавці, є також певною стилізацією. Гадаємо, що на Марцинкевича впливав у цьому випадку український театр, популярний у той час і в Білорусі» [11, с. 88].

5. *Аркушин Г. Л.* Словник західнополіських говірок : у 2 т. – Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1 : А – Н. – 353 с.; Т. 2 : О–Я. – 456 с.

6. *Атлас української мови* в 3 т. – Т. 2 : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988. – 407 карт.

7. *Гринблат М. Я.* Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. – Минск : Наука і тэхніка, 1968. – 286 с.

8. *До тебе, світе...* Українська література Берестейщини : проза, поезія, публіцистика / упоряд., передм., тексти біогр. А. П. Цвида. – К. : Український центр духовної культури, 2003. – 544 с.

9. *Дыялекталагічны атлас* беларускай мовы ; пад. рэд. Р. І. Аванесавы і інш. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1963. – 338 карт.

10. *Карский Е. Ф.* К вопросу об отвердении звуков е и і в малорусском наречии // Изборник Киевский, посвященный Т. Флоринскому. – К., 1904. – С. 83–87.

11. *Кісялєў Г. В.* «Пінская шляхта» : праблемы тэксалогіі і атрыбуцыі // Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 200-годдзю Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча «Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у еўрапейскім кантэксце» : (Мінск, 5–6 лютага 2008 года) ; нав. рэд. В. А. Максімовіч. – Мінск : Беларуская навука, 2008. – С. 82–96.

12. *Клімчук Ф. Д.* Гаворкі Заходняга Полесся : фанетычны нарыс. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – С. 13–14.

13. *Клімчук Ф. Д.* Некаторыя асаблівасці этнанацыянальнай самасвядомасці заходніх палешукоў // Форум. – N 2. – 1995–1996. – С. 11–19.

14. *Коломиец В. Т.* Значение данных сравнительно-исторической фонетики для исследования славянского этногенеза // Слов'янське мовознавство. IX Міжнародний з'їзд славістів : доповіді. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 70–86.

15. *Кривицкий А. А.* Полесские говоры Белоруссии и современный белорусский диалектный язык // Полесье и этногенез славян : предварительные материалы и тезисы конференции. – М., 1983. – С. 50–52.

16. *Крывіцкі А. А.* Паўднёва-заходні дыялект // Беларуская мова : энцыклапедыя ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : «Беларуская энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1994. – С. 415–417.

17. *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак* [Карты]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 80 карт.

18. *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак* [Тэкст]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – 315 с.

19. *Ліпскі У. Я.* Праўдзівы аповед пра твой і мой радавод. – Мінск : Беларусь, 1998. – 317 с.

20. Назарова Т. В. Связи говоров юго-западной Брестщины с соседними ареалами // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (28–31 мая 1968 г., г. Саратов) : тезисы докладов. – М., 1968. – С. 35–40.

21. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 813 с.

22. Скопненко О. І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан : історико-фонетичний нарис. – К., 2001. – 174 с.

23. Собинникова В. И. Взаимодействие близкородственных языков (на материале русских и украинских говоров) // Лингвистическая география, диалектология и история языка. – Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1976. – С. 262–271.

24. *Справа* : Беларуска-ўкраінські альманахи Таварыства ўкраінскай літаратуры пры Саюзе беларускіх пісьменнікаў. – Мінск : Смэлтак, 2015. – 239 с. – Режим доступу до журн. : <http://druzi.by>.

25. *Справа* : Беларуска-ўкраінські альманахи Таварыства ўкраінскай літаратуры пры Саюзе беларускіх пісьменнікаў. – Мінск : Белпрынт, 2015. – Вып. 2. – 247 с. – Режим доступу до журн. : <http://druzi.by>.

26. *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. – Т. I [Text] ; [Mapy] // *Prace Slawistyczne*, nr. 14. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1980. – 230 s.

Oleksandr Skopnenko

Brest-Pinsk Region as the Object of Study

The article analyzes the importance of Brest-Pinsk region for different sectors of Ukrainian Philology. Dialects and literary traditions of Brest-Pinsk region as the object of study should be at the epicenter of scientific research.

Key words: *Polissia, northern dialect of the Ukrainian language, south-west dialect of the Belarusian language, history of the Ukrainian literary language, history of the Belarusian literary language, glottogenesis.*

O PRZYNALEŻNOŚCI DIALEKTALNEJ WŁODAWSKICH GWAR UKRAIŃSKICH – PROBLEMY METODOLOGICZNE

W artykule przeanalizowano gwary znajdujące się w swej najdawniejszej postaci na obszarze południowo-wschodniego Podlasia, ujęte administracyjnie w granicach powiatu włodawskiego wraz z przyległymi obszarami sąsiednich powiatów. Stosowane tutaj określenie terytorialne - powiat włodawski - oznacza obszar administracyjny obowiązujący do 1 czerwca 1975 r. W prezentowanym opisie gwar uwzględnia się także fakty z peryferiów sąsiednich powiatów, tj. bialskiego, radzyńskiego, parczewskiego i łęczyńskiego. Granicę wschodnią powiatu włodawskiego, stanowiącą zarazem granicę państwową z Ukrainą, stanowi rzeka Bug.

Słowa kluczowe: *dialektologia, gwary Podlasia, powiat włodawski, mapa dialektów ukraińskich.*

Celem artykułu jest dokonanie przeglądu propozycji klasyfikacyjnych gwar włodawskich oraz próba ich lokalizacji na mapie dialektów ukraińskich.

Ukraińskie gwary włodawskie w odbiorze społeczności lokalnej

Charakterystyczną cechą gwar ukraińskich znajdujących się poza granicami państwowymi jest to, że współistnieją z gwarami innojęzycznymi. Na obszarze powiatu włodawskiego gwary ukraińskie występują obok gwar polskich. Gwary ukraińskie pozostają pod stałym wpływem polszczyzny ogólnej, podczas gdy oddziaływanie literackiego języka ukraińskiego na tym obszarze jest niewielkie (np. przez lekturę książek i czasopism ukraińskojęzycznych). Na temat społecznego odbioru miejscowych gwar ukraińskich interesująco wypowiadają się sami jej użytkownicy. Z materiałów zebranych przez H. Arkuszyna [Arkuszyn 2007, indeks: hasło *Po – jakomu wy howoryte?* 532] wynika, że wiedza mieszkańców o genezie języka, którym się posługują, i jego powiązaniach z językiem ogólnoukraińskim jest niewielka. W świadomości ludności powiatu włodawskiego gwara ukraińska jest określana jako mówienie *po chachlacku*, *po naszemu*, *po prostu* (*mowa prosta*) [por. Czyżewski 2015]. To nienaukowe określenie jest w potocznym użyciu powszechne – niezależnie od stopnia prowadzonych badań dialektologicznych – a więc jest stale

aktualne. Już w latach 50. XXw. J. Ignaciuk, charakteryzując gwary ukraińskie południowego Podlasia, pisał:

«Ludi swoju ridnu mowu [na Pidlaszshi – przyp. F. Cz.] nazywajut’ <naszoju>, <prostoj>, ridnoju ukrajins’koju. Odnak ci rizni howirky należat’ do ukrajins’koji mowy» [Ihnatiuk 1959, 13].

O tym, jak głęboko w świadomości ludności wiejskiej okolic Włodawy tkwi określenie *język chachłacki*, świadczy uwaga M. Olejnika odnotowywana systematycznie w terenie w latach 2000–2005. Stwierdzał on:

«Stosunek mieszkańców powiatu włodawskiego do gwary ukraińskiej jest zróżnicowany. Gwara ukraińska jest określana jako *język chachłacki*. Określenie to ma wydźwięk neutralny, używają go sami nosiciele tej gwary; na pytanie: <czy ktoś mówi we wsi po ukraińsku?>, odpowiedź często brzmi: <nie>, odpowiedź twierdzącą można było uzyskać dopiero po zadaniu pytania: <czy ktoś mówi po chachłacku?>. Mieszkańcy mówią o swoim języku <prosta mowa>, <mówimy po swojemu>, charakteryzując zaś swój język, stwierdzają, że <jest w nim dużo elementów ukraińskich, łatwo dogadujemy się z Ukraińcami, którzy przyjeżdżają i zatrudniani są przy pracach polowych>» [Olejnik 2014, 19–21].

Potoczna nazwa mowy mieszkańców wsi nadbużańskich – *mowa chachłacka* – ma swoje historyczne uzasadnienie; szerzej na ten temat w artykule *Mowa regionu w świadomości mieszkańców pogranicza Polski i Białorusi* [Czyżewski 2015].

Obecny stan gwar ukraińskich na obszarze powiatu włodawskiego

Sytuacja językowa na obszarze powiatu włodawskiego – w odniesieniu do lat 70. i 80. XX w., kiedy autor niniejszego artykułu prowadził kompleksowe badania – przedstawiała się następująco:

«Przeważającą część omawianego terenu zamieszkuje ludność dwujęzyczna. W wielu wsiach gwara ukraińska współistnieje z polską. Wzajemny stosunek tych dwóch systemów językowych układa się różnie. We wsiach położonych na północ od rzeki Włodawki¹ mówi się na co dzień po ukraińsku, a po polsku tylko w kontaktach zewnętrznych. Inaczej jest we wsiach znajdujących na południe od tej rzeki: tutaj po polsku mówią na co dzień prawie wszyscy mieszkańcy, a gwara ukraińską tylko nieliczni najstarszej

¹ Jest to lewy dopływ Bugu stanowiący schematyczną granicą południowego Podlasia.

generacji w rozmowach między sobą. Przedstawione sytuacje językowe wzbogacane są przez najrozmaitsze stany pośrednie» [Czyżewski 1986, XII].

Stwierdzając dwujęzyczność mieszkańców badanego obszaru, konieczne jest wskazanie substratu² i superstratu³ językowego. W odniesieniu do obszaru włodawskiego, gdzie bilingwizm mieszkańców szczególnie w najstarszym pokoleniu jest przeważający, niezbędne jest wskazanie także systemów – prymarnego i sekundarnego.

«Gwara ukraińska, niezależnie od jej obecnego stopnia użycia, jest dla większości autochtonów, zamieszkujących powiat włodawski w jego części północnej i południowo-wschodniej, systemem prymarnym. Niektórzy z nich znają również język ogólnoukraiński. Wyjątkowo można jeszcze znaleźć autochtonów posługujących się wyłącznie gwarą ukraińską. W sumie więc, gwary te, istniejące na peryferium formowania się języka ukraińskiego, zachowują stan archaiczny (język dawnych osadników ruskich), jak też mają liczne innowacje, rozwinięte pod wpływem wielowiekowego współistnienia z ludnością polską» [Czyżewski 1986, XII].

Brak uzasadnienia do stosowania wyłącznie kryteriów opisu synchronicznego zawarte jest w stwierdzeniu ze *Wstępu* do *Atlasu gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*, że «[o]becnemu nie jest możliwe oddzielenie gwary pierwotnych osadników od gwary powstałej w wyniku zruszczenia się przez wiele wieków ludności polskiej» [Czyżewski 1986, XII].

Sytuacja językowa mieszkańców powiatu włodawskiego przełomu XX i XXI w. jest w stosunku do tej sprzed 30 lat podobna. Z najnowszych badań M. Olejnika wynika, że gwara ukraińska najlepiej zachowuje się we wsiach prawosławnych. Stwierdza on, że ludność prawosławna «zarówno starsza, jak i młodsza posługuje się gwarą ukraińską [...]» [Olejnik 2014, 19]. Zwarty obszar gwar ukraińskich znajduje się głównie wokół parafii prawosławnych rozmieszczonych w pasie nadbużańskim od Woli Uhruskiej aż po

² «Substrat językowy – podłoże językowe, czyli język ludności pierwotnej na danym terytorium, na który nawarstwia się język ludności napływowej (w wyniku podboju, kolonizacji, imigracji itp.). Ludność pierwotna, przyswajając sobie nowy język, tym samym wpływa na jego ewolucję» [Gołąb, Heinz, Polański 1968, 542].

³ «Superstrat – język, który nawarstwił się na drugi (w wyniku ekspansji terytorialnej) [...]» [Gołąb, Heinz, Polański 1968, 547].

Hannę i wyspowo w pasie północno-zachodnim (m.in. Hola i Horostyta).

Dokumentacja gwar ukraińskich z obszaru powiatu włodawskiego

Zapisy gwar ukraińskich na terenie powiatu włodawskiego sięgają XIX w. i były kontynuowane przez cały XX w.

Szczegółowy opis badań nad gwarami włodawskimi został przedstawiony przez autora niniejszego artykułu w publikacji *Stan badań nad gwarami ukraińskimi Pobuża* [Czyżewski 1990]. W badaniach nad gwarami ukraińskimi (małoruskimi/ruskimi) tego obszaru można wyróżnić – włączając określone kryteria historyczne – trzy etapy: 1) 1870–1915⁴, 2) 1930–1939⁵, 3) 1956–do dziś.

Pierwsze zaplanowane badania nad wymienionymi gwarami przypadają na lata 70. XIX w. i wiążą się z działalnością Moskiewskiej Komisji Etnograficzno-Statystycznej, która pod kierunkiem P. P. Czubińskiego prowadziła ekspedycje m.in. w powiatach włodawskim i białskim; wyniki tych prac opublikowano w 7-tomowym dziele *Trudy etnograficzno-statystycznej ekspedycji (1872–77)* [Czubinski 1872–1877]. Jedną z pierwszych prac językoznawczych dotyczących gwar wymienionego regionu jest publikacja W. Szymanowskiego *Zwukowyje i formalnyje osobienosti goworow Cholmskoj Rusi* [Szymanowski 1897]. W krytycznej ocenie źródeł należy podkreślić, że materiały terenowe były dokumentowane wyłącznie przez miejscową inteligencję. Kolejną pracą poświęconą m.in. gwarom włodawskim była monografia I. Bessaraby, *Matieriały dla etnografii siedleckoj gubernii*⁶ [Bessaraba 1903]. O wartości naukowej wymienionych prac stanowią, oprócz opisu językoznawczego, także dołączone teksty gwarowe, mające dziś znaczenie dokumentacyjne w badaniach porównawczych.

⁴ Rok 1915 – w związku z wybuchem I wojny światowej – jest ostatnim rokiem zaboru rosyjskiego na ziemiach nadbużańskich.

⁵ Rok 1939 to początek II wojny światowej i jednocześnie przerwanie badań dialektologicznych, w tym badań nad gwarami ukraińskimi Podlasia. Taki stan rzeczy trwa do roku 1956, tj. do czasu początków tzw. odwilży politycznej.

⁶W okresie zaboru rosyjskiego aż do 1915 r. posługiwano się w odniesieniu do wschodniej Lubelszczyzny określeniami – zgodnie z ówczesną nomenklaturą administracyjną – «gubernia lubelska» i później «gubernia siedlecka».

W latach 30. XX w. największy wkład w zebranie i zinterpretowanie gwar ukraińskich wschodniej Lubelszczyzny miał W. Kuraszkiewicz. Gwary z obszaru powiatu włodawskiego były jego pierwszym doświadczeniem dialektologicznym. Pisał: «Osobiście poznałem gwary w powiecie włodawskim⁷, co do których starałem się sprawdzić dotychczasowe nie zawsze pewne wiadomości [...]» [Kuraszkiewicz 1932, 301]. I dalej, charakteryzując bazę źródłową, stwierdzał: «Badania przeprowadzałem przy pomocy małego kwestionariusza (około 200 pytań), niestety nie we wszystkich badanych wsiach odpytywałem kwestionariusz w całości, spora też część moich notatek przepadła podczas wojny» [Kuraszkiewicz 1958, 123].

Po II wojnie światowej badania nad gwarami ukraińskimi powiatu włodawskiego wiązały się z pracami nad *Atlasem gwar Lubelszczyzny* (AGL), prowadzonymi pod kierunkiem P. Smoczyńskiego. *Novum* metodologicznym w zakresie dokumentacji materiału językowego było to, że P. Smoczyński przyjął zasadę równoczesnego sporządzania zapisów z gwar polskich i ukraińskich od dwujęzycznych informatorów. Dzięki temu w latach 1957–1959 zgromadzono⁸ materiał dwujęzyczny i ukazano najdalszy zachodni zasięg występowania gwar ukraińskich. «Założyłem – wspominał po latach P. Smoczyński – że będzie to atlas dwujęzyczny, tj. uwzględniający obok gwar polskich również pozostałości gwar ukraińskich»⁹ [Smoczyński 1970, 188]. Do realizacji tego projektu jednak nie doszło [por. Czyżewski 1990, 34].

⁷ W. Kuraszkiewicz urodzony we Włodawie, znał więc te gwary jako autochton.

⁸ Zapisów gwarowych w terenie do kartoteki AGL dokonali M. Łesiów i S. Warchoł.

⁹ Określenie «pozostałości gwar ukraińskich» należy rozumieć jako konsekwencję zmian w stosunku do ludności ukraińskojęzycznej zamieszkującej wschodnią Lubelszczyznę. Ludność tę w dużym odsetku wywieziono w ramach umowy między państwowej (PRL i ZSRR) w latach 1944–1946 na Ukrainę bądź w czasie akcji «Wisła» w 1947 r. przesiedlono na obszary północnej i zachodniej Polski. We wschodnich powiatach Lubelszczyzny pozostała więc niewielka liczba autochtonicznej ludności ukraińskojęzycznej. Przez pewien czas istniało w świadomości społecznej przekonanie, że gwarą ukraińską w okresie powojennym mieszkańcy już się nie posługują. Ten ogólny sąd starali się zanegować badacze amatorzy, tacy jak np. Jan Ignaciuk (Iwan Ihnatiuk), pochodzący z powiatu włodawskiego. Wartość artykułów pisanych i po polsku, i po ukraińsku przez Jana Ignaciuka (Iwana Ihnatiuka), dotyczących gwar ukraińskich południowego Podlasia, tkwi – jak stwierdził M. Łesiów – w zwróceniu uwagi na to, że gwary ukraińskie okolic Włodawy to – wbrew opinii części dialektologów – «gwary żywe». Pisał on w 1959 r. m.in., że «[w] szczytniej dialektologii przyjąłoby niewinny pogląd, niby na

Z kolei M. Łesiów, który gwary ukraińskie powiatu włodawskiego poznał z autopsji w czasie prac dla kartoteki AGL, wniósł do nich kontekst gwar polskich. O polonistycznym aspekcie opisu gwar ukraińskich świadczą m.in. tytuły artykułów, por. *Polonizmy ukraińskiej gwary wsi Kolechowice* [Łesiów 1958], *Polsko-ukraińskie oboczności leksykalne w gwarach z pogranicza* [Łesiów 1978]. Ten aspekt badawczy należy ocenić jako *novum* interpretacyjne w opisie gwar ukraińskich.

Materiał z gwar włodawskich zamieszczono w *Atlasie gwar ukraińskich* (AUM tom II); materiał z punktu 658 – Stawki pod Włodawą zebrał w 1967 r. M. Łesiów [AUM II, s. 100]. Kontekst gwar podlaskich pokazują dane z następujących punktów: 656 – Nosów koło Leśnej Podl. , 657 – Kobylany pod Terespołem, na południu zaś punkt 659 – Krzywowierzba na wschód od Parczewa. Włączenie do AUM materiałów z gwar ukraińskich rozwijających się poza granicami państwowymi Ukrainy stanowi *novum* metodologiczne w dialektologii słowiańskiej [por. Czyżewski 1989, Czyżewski 1993].

W 1986 r. opublikowano *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy* [Czyżewski 1986], będący kartograficzną prezentacją stanu gwar ukraińskich i współistniejących gwar polskich z lat 70. XX w. Dwujęzyczny atlas pozwala zarówno na opis ewolucji przedstawianych cech gwarowych, jak i na paralelną prezentację interferencji językowych.

W drugiej połowie lat 80. XX w. podjęto w zespołach lubelskim¹⁰ i warszawskim¹¹ prace eksploracyjne do Kartoteki *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Pobuża* [AGWP 1986]¹²; badaniami

zachid wid Buhu nijaki ukrajins'ki howirki wże ne isnujut. Swojimy spostereżenniamy choczu zwernuty uwahu doslidnykiw mowy, szczo howirky Pidlaszszia szcze żywut' i szcze ne zapizno jich naukowo oprac'uwaty" [Ihnatiuk 1959, 13–14, za: Łesiów 2013, 399]. Przekonanie o wyspowym charakterze występowania gwar ukraińskich wyraził J. Szewelow: «Z 1945 r. pidlas'ki howirky isnujut' łysze jak dribni ankławy w pols'komu otoczeni" [Szewelow 2002, 966]. Inaczej wynika to ze szczegółowych badań terenowych prowadzonych od 1957 r. Badania terenowe do AGL i AGWP pokazały, że zasięg gwar ukraińskich jest w wielu częściach wschodniej Lubelszczyzny zwarty. Potwierdzają to także dane do *Atlasu włodawskiego* [Czyżewski 1986].

¹⁰ W zespole lubelskim uczestniczyli F. Czyżewski, M. Sajewicz, S. Warchoł.

¹¹ W zespole warszawskim brali udział K. Karabowicz-Pastusiak, M. Kondratiuk.

¹² Użyte w tytule Atlasu określenie «Pobuże» – należy rozumieć jako wschodnią część województwa lubelskiego, zaś określenie «gwary wschodniosłowiańskie» – oznaczało tutaj wyłącznie gwary ukraińskie.

objęto m.in. powiat włodawski. Materiały do AGWP gromadzono według kwestionariusza do *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* [AGWB 1980]¹³. Zapisy do AGWP częściowo wyzyskano w artykułach [Czyżewski, Sajewicz 1997] oraz – uzupełnione w latach 1996–1999 o własne materiały – w monografii K. Pastusiak, gdzie stały się podstawą rozważań o fleksji gwar okolic Włodawy [Pastusiak 2004].

Bogatą dokumentację gwar włodawskich z lat 70. i 80. oraz początku lat 90. XX w. zawiera monografia F. Czyżewskiego [Czyżewski 1994]. Praca stanowi paralelny opis systemów fonetycznych i fonologicznych gwar ukraińskich i polskich wymienionego terenu. Opis ten uzupełnia zbiór tekstów prezentujących różne zespoły gwarowe.

O stanie gwar ukraińskich lat 80. i 90. XX w. powiatu włodawskiego najdokładniej informują dwie chrestomatie – *Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny* [Czyżewski, Warchoń 1998] i *Hołosy z Podlaszszia* [Arkuszyn 2007]. Pierwsza praca pokazuje gwary ukraińskie na tle współistniejących gwar polskich, druga zaś wyłącznie gwary ukraińskie. Zastosowane w obu pracach zapisy fonetyczne (w pracy H. Arkuszyna również paralelnie zapis literacki) mogą być źródłem w badaniach nad tekstologią gwarową.

Oprócz prac o gwarach ukraińskich powiatu włodawskiego napisanych przez językoznawców, istnieje kilka prac napisanych przez regionalistę – J. Ignaciuka, autochtona z Dańc pod Włodawą. Ostatnio autor ten opublikował pracę zawierającą bogaty słownik gwar włodawskich [Ihnatiuk 2013].

Miejsce gwar ukraińskich na mapie dialektów – propozycje klasyfikacyjne

Pierwsza próba klasyfikacji gwar włodawskich zawarta jest w syntezie dialektologicznej K. Mychalczuka, *Narieczija, podnarieczija i gowory...* [Mychalczuk 1877]¹⁴. Stwierdzenie Mychalczuka o różnorodności i braku stabilności systemów gwar Podlasia i Chełmszczyzny oraz o «babilońskim pomieszaniu wszystkich gwar i narzeczy» [Mychalczuk 1878, 463], przytaczane

¹³ Materiały zebrane przez oba zespoły pozostają w zbiorach Kartoteki w Instytucie Sławistyki PAN w Warszawie.

¹⁴ Znaczenie prac K. Mychalczuka dla dialektologii ukraińskiej omówił P. Hrycenko, por. hasła *Dialektolohija* [Rusaniws'kyj, Taranenko 2000, 138] oraz *Mychalczuk K. M.* [Rusaniws'kyj, Taranenko 2000, 316].

przez późniejszych dialektologów [Hancow 1923, 52–53, Kuraszkiewicz 1932, 8, Łesiów 1967, 69], wynikało z trudności klasyfikacji tych gwar. Obszar gwar włodawskich w tej klasyfikacji włączono do narzecza poleskiego. Jednym z pierwszych dialektologów ukraińskich lat 20. XX w. wzmiankujących o klasyfikacji gwar włodawskich jest m.in. W. Hancow [Hancow 1923]. Wyzyskując wcześniejsze prace, m.in. Czubińskiego, Janczuka, Szymanowskiego, Bessaraby, włączył on gwary włodawskie (po rzekę Włodawkę) do północnoukraińskich, zaś na południe od tej rzeki – do gwar przejściowych od północnych do południowych [Hancow 1923 mapa].

Z perspektywy rozważanej tutaj problematyki, tj. ustalenia przynależności dialektalnej gwar ukraińskich znajdujących się na terenie powiatu włodawskiego, ważne są prowadzone w latach 30. XX w. badania W. Kuraszkiewicza. Oceniał on krytycznie działania badawcze dialektologów poprzedzające jego prace. Pisał m.in.: «W dotychczasowych badaniach przede wszystkim na podstawie tekstów etnograficznych z Podlasia i Chełmszczyzny stwierdzono pewną ilość cech językowych luźno ze sobą związanych, ale nikt nie próbował dokładniej te cechy lokalizować, nikt celowo na miejscu badań nie przeprowadzał; nic dziwnego, że o charakterze tych gwar, o ich stosunku do narzeczy małoruskich [tj. klasyfikacji – przyp. F. Cz. oraz podkreślenie – F. Cz.] wydawano bardzo różne, często wręcz przeciwstawne sądy [Kuraszkiewicz 1932, 301]. Punktem wyjścia w opisie gwar ukraińskich były dla W. Kuraszkiewicza jako autochtona gwary włodawskie. Kierując się najnowszymi metodami dialektologii okresu międzywojennego¹⁵, dążył do przedstawienia najważniejszych izoglos łączących badany obszar z centrami ukraińskimi obszaru językowego (północnego lub południowo-zachodniego). W. Kuraszkiewicz podjął ważny dla dialektologii ukraińskiej problem genezy rozwoju samogłosek *o*, *e* w sylabach nowo zamkniętych oraz psł. **ě*. Uczony ten wykreślił – na podstawie własnego materiału z Podlasia – zasięgi kontynuantów owych samogłosek i wskazał na ich zależności od akcentu. Wyszute z analizy materiału wnioski miały istotne znaczenie w dyskusji nad klasyfikacją gwar. Zasadniczym wnioskiem Kuraszkiewicza było

¹⁵ W badaniach W. Kuraszkiewicza nad genezą gwar ukraińskich ważne okazały się metody ustalania zasięgów izofon stosowane przez K. Nitscha.

stwierdzenie archaiczności dyftongów na Podlasiu¹⁶, co podważało powszechną dotychczas opinię o ich późnym i obcym, tj. białoruskim charakterze [Kuraszkiewicz 1933]. Pogląd dotyczący genezy dyftongów i rozwoju ikawizmu utrzymał W. Kuraszkiewicz w swoich powojennych pracach [Kuraszkiewicz 1976]. Podjął również problem genezy psł. **ę*, **a*, wyjaśniając rozwój tych samogłosek na tle ewolucji psł. **ě* [Kuraszkiewicz 1958]. Tak więc przyjmując dawność dyftongów, wskazał, że gwary włodawskie na mapie dialektów ukraińskich są gwarami archaicznymi.

W okresie powojennym, szczególnie po roku 1956, podjęto w lubelskim środowisku akademickim badania i próbę klasyfikacji gwar ukraińskich. Zajmowali się tymi pracami językoznawcy dialektolodzy i etnografowie oraz folklorysty¹⁷. Do problematyki klasyfikacji gwar, na podstawie materiału zebranego do kartoteki *Atlasu gwar Lubelszczyzny* (AGL), nawiązał M. Łesiów w artykule *Gwary ukraińskie na terenie Polski Ludowej* [Łesiów 1973]. Wyróżnił on na terenie wschodniej Lubelszczyzny następujące zespoły: 1) gwary podlaskie (pow. bialski, część radzyńskiego, parczewskiego, lubartowskiego), 2) gwary przejściowe od północnych do południowych (pow. chełmski, pñ. część hrubieszowskiego), 3) gwary wołyńskie (część pow. hrubieszowskiego i tomaszowskiego), 4) gwary nadszańskie (płd.

¹⁶ Pomijam w tekście głównym – ze względu na inną lokalizację gwar – wkład M. Janczuka w badania nad gwarami ukraińskimi Podlasia. Ważne natomiast są spostrzeżenia tego badacza dotyczące występowania w gwarach podlaskich dyftongów i ich różnorodności oraz wskazanie uwarunkowania wokalizmu lokalnych gwar od akcentu [Janczuk 1885]. Swoje uwagi o artykulacji dyftongów przekazał Janczuk w korespondencji do Szachmatowa. Szczegółowo na ten temat pisał B. Białokozowicz, analizując «przyobleczoną w gwarową kornicką formę poetycką <Modlitwę ...>» [Białokozowicz 1996, 79–81].

¹⁷ Dokonując klasyfikacji gwar południowopodlaskich, Jan Ignaciuk [Ihnatiuk 1959, Ignaciuk 1960] wyróżnił następujące gwary: 1) łukowickie, położone wzdłuż zachodniego Bugu od Terespoła do Włodawy, 2) polewickie, którymi mówią mieszkańcy w pasie od Wyrk do gminy Krzywowierzba aż po Konstantynów za Białą Podlaską, 3) chmackie, na zachód od obszaru z gwarami polewickimi. I dalej autor stwierdził, że na południowy zachód «wid chmac'kich sił można szcze nyny [tj. na przełomie 50 i 60. lat XX w. - przyp. F. Cz.] poczuty ukrajins'ku mowu; podobna wona do <poliwyć'koji>, ale biłsz poznaczajut'sia tut wpływy pols'koji mowy» [Ihnatiuk 1959, za: M. Łesiów 2013, s. 10]. Ze względu na to, że jak już wspomniano, przedstawiona propozycja klasyfikacyjna pochodzi od miłośnika folkloru i nosiciela lokalnych gwar ukraińskich, w tekście głównym pomija się tę klasyfikację. Stanowi ona jednak wartość poznawczą i skłania do refleksji językoznawczej.

część pow. biłgorajskiego). Gwary powiatu włodawskiego, według klasyfikacji M. Łesiowa, wchodzą w skład gwar podlaskich.

W klasyfikacji F.T. Żyłki ukraińskie gwary dorzecza Włodawki należą do tzw. narzecza nadbużańsko-poleskiego [Żyłko 1966, 165].

Historię gwar podlaskich przedstawił w 1978 r. G. Shevelow (J. Szewelow) [Shevelow 1978] przy okazji ustalania chronologii formowania dialektów w świetle fonologii historycznej [Shevelow 1978, 285–310]. Do zagadnienia tego powrócił w swojej znakomitej pracy *Historical Phonology of the Ukrainian Language* [Shevelow 1979], przetłumaczonej na język ukraiński i wydanej w Charkowie [Szewelow 2002]¹⁸. Shevelow zwrócił uwagę na to, że cechy gwar podlaskich mają charakter archaiczny. Jedną z charakterystycznych cech gwar podlaskich jest zachowanie dyftongów¹⁹: przednich *i^e* i tylnych *u^o* w pozycjach akcentowanych oraz zróżnicowanie kontynuantów psł. *ę: w pozycji nieakcentowanej znajduje się *’e*, zaś w pozycji akcentowanej – *’a*, por. *d ’ewet*’, ale *pjat*’. Zdaniem Shevelowa występowanie miękkości przed dawnym *e* oraz *i* to cecha, która jest wynikiem wpływu języków polskiego i białoruskiego na gwary podlaskie [Szewelow 2002, 966].

Według Szewelowa obecne gwary podlaskie zostały sformułowane w XIV w. Oto wypowiedź tego językoznawcy²⁰: «Na rozwytok pidlas’kych howirok mało wpływ jich peryferijne położennia – na ukrajins’ko-polsko-biłorus’komu pohraniczczu – a takōż pronykannia dejakych piwdenno-zachidnych dialektnych prykmet na piwnicz. Je pidstawy dumaty, szczo sformuwania cych howirok (jak osibnoji mownoji odynyci) zakiczyłosia des’ u 14-omu stolitti [Shevelow 1978, 297 za: Łesiw 1997, 399]. W swoich ostatecznych wnioskach Shevelow przyjął jednak, iż gwary podlaskie utworzyły się wcześniej, bo już na przełomie XIII i XIV w. [Shevelow 1978, 309 za: Łesiw 1997, 399]. Stanowisko to podtrzymał w swojej *Historycznej fonologii*. «*Je pidstawy hadady, szczo wony [pidlas’ky howirky – F. Cz.] [...] sformułowatys’a bł. XIV st.*» [Szewelow 2002, 966].

¹⁸ W artykule przywołuje się cytaty z tego ostatniego wydania.

¹⁹ Zdaniem W. Mojsijenki brakuje argumentów filologicznych, aby można było wiarygodnie przyjmować tezę o archaiczności dyftongów [Mojsijenko 2006, 175–180].

²⁰ Podaję za przekładem z języka niemieckiego na ukraiński, dokonanym przez M. Łesiowa.

Założenia metodologiczne i rezultaty

W związku z tym, że gwary ukraińskie okolic Włodawy występują poza granicami politycznymi Ukrainy, stąd sytuacja językowa jest inna niż wewnątrz obszaru państwowego. Zarazem jednak wiadomo, że granice administracyjne i polityczne w ciągu wieków zmieniały się, wobec tego jest oczywiste, że granice etniczne i kulturowe (kultury ludowej) są inne niż polityczne. W celu obiektywnego opisanie gwar południowego Podlasia (w granicach powiatu włodawskiego) i ustalenia ich przynależności dialektalnej, w sytuacji gdy współlistnieją na tym terenie gwary polskie i ukraińskie, konieczne jest przyjęcie kryteriów historycznojęzykowych i jednocześnie zastosowanie opisu paralelnego, tj. dokonanie jednoczesnego opisu gwar ukraińskich i polskich. Taką zasadę przyjęto w monografii *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia* [Czyżewski 1994].

Ogólnie wiadomo, że gwary włodawskie należą do gwar usytuowanych peryferyjnie w procesie formowania się języka ogólnonarodowego, znajdują się bowiem na peryferiach języka ogólnopolskiego i języka ogólnoukraińskiego. Tak więc przyjąć należy, że gwary włodawskie są rezultatem zarówno ewolucji, jak i interferencji języka sąsiedniego/współwystępującego. By udowodnić, które z elementów językowych są rezultatem ewolucji, które zaś interferencji²¹, trzeba przyjąć w opisie metodę dialektologiczną. O metodzie tej mówi artykuł hasłowy pt. *Dialektolohija*, zawarty w dziele *Ukrajins'ka mowa. Encykłopedija: «Metodu istor. d., abo własne dialektolohiji, je wstanowlennia genezysu, istor. zmin fonet., akcentuacijnych, hramat[...] jawyszcz diał. mowy, howoriw i naricz jak odyneč' diał. człenuwannia; wyjaw widnosnoji chronolohiji diał. jawyszcz, archajicznych ta innowac. elementiw [podkreślenie – F. Cz.]; zdijsnennia diał. atributaciji pysem. pamjatok jak cilisnych tekstiw czy okrem. elementiw, zjasuwannia jich widnoszennia do pewnoho dialektu»* [Rusaniws'kyj, Taranenko 2000, 138; (artykuł hasłowy opracował P. J. Hrycenko)].

Metodę historycznojęzykową, inaczej zwaną metodą dialektologiczną, zastosował i praktycznie wyzyskał K. Dejna,

²¹ Przez interferencję rozumie się stałe i konsekwentne przeniesienie – w wyniku wieloletniego współlistnienia dwóch języków – elementów jednego języka do drugiego.

określając przynależność dialektalną gwar brzesko-pińskich na Białorusi. Pokazał, że gwary te przynależą do dialektu północnoukraińskiego [por. Dejna 1976]. W klasyfikacji dialektalnej gwar ważna jest nie tyle obecność danej cechy gwarowej, ile jej status w procesie ewolucyjnym dialektu. Innymi słowy: ważniejszą wartość dowodową w dyskusji o przynależności dialektalnej danej gwary ma wcześniejsza niż późniejsza innowacja dialektalna (tj. wtedy, gdy dana grupa plemienna znajdowała się w centrum swojego formowania)²². Określać więc przynależność gwar należy – jak postulował K. Dejna – «nie tyle w oparciu o skupienie izoglos, [ile] na nowej zasadzie ich klasyfikowania w zależności od centrów wytwarzania się decydujących o odrębności dialektu zespołów innowacji dialektalnych [...]» [Dejna 1977 za: Gała 1991, 8]. Kwestią, której tutaj dotykamy, jest próba odpowiedzi na pytanie: Jak definiować dialekt i cechę dialektalną? Odpowiedź na to zagadnienie dają prace K. Dejny, szczególnie *Atlas polskich innowacji dialektalnych* [Dejna 1994], oraz rozprawa O. Tiernowskiej, inspirowana przez N. Tolstoja i stanowiąca krytyczny przegląd kryteriów klasyfikacyjnych stosowanych w dialektologii słowiańskiej [Tiernowskaja 1975]. Zarówno K. Dejna jako dialektolog, jak i N. I. Tolstoj jako etnolingwista widzieli potrzebę rozpatrywania dialektu z perspektywy diachronicznej i pojmowali dialekt jako ewolucyjnie zmieniony język grupy plemiennej²³.

Przynależność dialektalną określonej gwary ustala się za pomocą metody historycznojęzykowej, to jest takiej, która «biorąc za podstawę stwierdzony i opisany przez dialektografię stan gwarowy oraz posługując się dociekaniem historyczno-porównawczymi, wyjaśnia procesy różnicowania się cech językowych, ustala przyczyny tych procesów i warunki, w jakich one zachodzą, omawia prawidłowość i rezultaty ich przebiegu [...] wykrywa ich genezę, bada prawa ich rozwoju i formułuje wysnute z tych badań

²² W dialektologii ukraińskiej powiązania genetyczne i rozumienie dialektu jako ewolucyjnej zmiany języka określonej grupy plemiennej dostrzec można w pracach Shevelowa [1979, 2002], I. Piwtoraka [1993, 2001].

²³ N. I. Tolstoj, przyjmując za cel rekonstrukcję kultury duchowej Prasłowian, konsekwentnie stosował metody językoznawstwa historyczno-porównawczego, co znalazło najpełniejszy wyraz w *Słowniku starożytności słowiańskich* [Tolstoj, Tolstaja 1995–2012]. Pojmował on dialekt jako zmienione ewolucyjnie język i kulturę duchową grupy plemiennej.

syntetyczne uogólnienia i wnioski» [Dejna 1969, przedruk z: Dejna 1991, 17].

W opisie gwar włodawskich, by ustalić przynależność dialektalną, przyjęto metodę, o której pisał K. Dejna w artykule *Z metodologii badań gwar peryferyjnych i wyspowych* [Dejna 1979], mianowicie: «[...] wyzyskując dane dialektograficzne o zasięgu i powiązaniach cech gwarowych, ślady cech gwarowych w dawnych zabytkach oraz rekonstrukcje stanu pierwotnego uzyskane metodami językoznawstwa porównawczego, a także uwzględniając dane fizjograficzne, demograficzne, polityczne, kulturowe i warunki rozwoju poszczególnych ugrupowań ludnościowych, bada [się] diachronicznie przebiegające procesy wyodrębniania się na pewnych częściach terytorium etniczno-językowego osobnych dialektów [...] [Dejna 1979, s. 36]. Wyróżnienie w obrębie dotychczas uprawianej dialektologii dwóch aspektów, tj. dialektografii (zasadzającej się na metodach językoznawstwa synchronicznego) i dialektologii (stosującej metody językoznawstwa diachronicznego), znajduje zastosowanie w dialektologii słowiańskiej. Warto zauważyć, że te dwa aspekty badawcze zostały już zaproponowane w dialektologii ukraińskiej przez P. Hrycenkę, por. hasło *Dialektolohija* [Rusaniwś'kyj, Taranenko 2000, 138–139].

Przyjęcie metody dialektologicznej w opisie mowy dwujęzycznych mieszkańców powiatu włodawskiego pozwoliło pokazać, czy i w jakim stopniu poszczególne cechy gwarowe są wynikiem ewolucji jednego języka, a w jakim – interferencji języka współistniejącego. Zastosowanie tej metody umożliwiło ustalenie powiązań badanych gwar z jednym z dwóch sąsiadujących ze sobą dialektów, tj. gwar ukraińskich z dialektem północnym / południowoukraińskim, zaś gwar polskich z dialektem mazowieckim / małopolskim, względnie z językiem etnicznym [por. Czyżewski 1994, 18].

Punktem wyjścia w opisie gwar włodawskich jest stan prasłowiański. Takie ujęcie wynika z genezy badanych gwar, zarówno polskich, występujących w części północnej po rzece Włodawkę na południu i części południowo-wschodniej po rzece Tarasinkę na zachód, jak i ukraińskich, znajdujących się w części południowo-zachodniej powiatu włodawskiego. Gwary występujące na wymienionych obszarach są nowe, odpowiednio zarówno polskie – w części północnej i wschodniej, jak i ukraińskie – w części południowo-zachodniej. Interpretowanie więc form

pochodzących z nowych gwar na podstawie form językowych doby staropolskiej/staroruskiej jest metodologicznie nieuzasadnione. Można by jedynie takie formy z wymienionych obszarów zestawiać z ich odpowiednikami staropolskimi/starorskimi.

W opisie gwar włodawskich przyjęto zasadę postępowania dwutorowego. Ukazuje się zatem ewolucję poszczególnych elementów językowych najpierw w gwarach ukraińskich, następnie w polskich. Równolegle omawia się również zjawiska stanowiące rezultat interferencji współistniejącego systemu gwarowego. Paralelne przedstawienie gwar ukraińskich i polskich pozwala na pełny opis interferencji dwóch systemów językowych. Przez pojęcie interferencji rozumie się cechy obcojęzyczne trwałe i powszechne, którym przeciwstawia się wyrazy z cechą obcojęzyczną²⁴ [por. Czyżewski 1994, 18–19].

Zastosowanie zgłoszonych tutaj postulatów badawczych znalazło kontynuację w paralelnym opisie gwar ukraińskich i polskich południowo-wschodniego Podlasia [Czyżewski 1994]. Ze szczegółowego opisu fonetyczno-fonologicznego omawianych zespołów gwarowych – przedstawionych w monografii – przywołać trzeba te fakty, które są odpowiedzią na pytania o genezę wymienionych gwar [por. Czyżewski 1994, m. XXVII, m. XXVIII].

1. Zgodność przebiegu w terenie dwóch izofon, to jest *s* w gwarach polskich w typie *na stšese* (mian. l. poj. *strzecha*) i *ž* (*dž*) w gwarach ukraińskich w typie *oxoža* (Ochodża ‘nazwa łąki, bagna’), pozwala dokonać podziału badanego obszaru na dwie części: 1) część północną²⁵ i południowo-wschodnią, na której występują wymienione typy wymowy oraz 2) część południowo-zachodnią, charakteryzującą się tym, że w gwarach polskich jest *š* w typie *na stšeše* i *ž* w gwarach ukraińskich w typie *oxoža* (Ochoża) [por. Czyżewski 1994, mapa XXVI, s. 257]. W świetle przywołanych zasięgów oraz uznania archaiczności *ž* (*dž*) w gwarach ukraińskich [por. Szewelow 2002, 92, Czyżewski 1994, 184, Mojsijenko 2006, 312–314 (tamże literatura)] oraz *s*’ < psł. **x* (w II palatalizacji) w typie *na stšese* w gwarach polskich, uznać należy, że na obszarze północnym i południowo-wschodnim badanego obszaru gwary

²⁴ Mówić trzeba wówczas o zapożyczeniach leksykalnych z określoną cechą fonetyczną.

²⁵ Obszar powiatu włodawskiego na część północną i południową dzieli rzeka Włodawka.

ukraińskie mają charakter substratowy, zaś polszczyzna (nowe gwary polskie) są tutaj wtórne, natomiast w części południowo-zachodniej gwary polskie mają charakter substratowy (są typu małopolskiego), zaś gwary ukraińskie powstały tu w wyniku późniejszego osadnictwa ruskiego.

2. Badane gwary kompleksu wschodniego przynależą do zespołu zachodniopoleskiego, który rozciąga się między zachodnim Bugiem a rzeką Horyń na wschodzie. Południową granicę tego narzecza stanowi linia biegnąca od Włodawy przez Włodzimierz Wołyński–Łuck na północ od Dubna i na południe od Równego. Granicą północną jest linia biegnąca od rzeki Jesioldy (dopływ Prypeci) i dalej na północ od Kamieńca Brzeskiego, następnie na południe od Prużan–Drohiczyna–Pińska [Żyłko 1966, 165].

Gwary zespołu wschodniego²⁶ łączą z narzeczem zachodniopoleskim następujące cechy:

a) istnienie w pozycji akcentowanej wyłącznie fonemów monoftongicznych: [i], [e], [u], [o], [a], zaś w tych gwarach, w których nowo powstałe *i* z dawnego *o* w sylabie nowo zamkniętej nie zmiękcza poprzedzającej spółgłoski, także fonemu [y];

b) występowanie samogłoski y^e (obniżone *y* do *e*) jako wariantu kombinatoryczno-fakultatywnego fonemu – w zależności od gwar – [i] lub [y];

c) zwiększenie obciążenia funkcjonalnego – w systemach niektórych gwar – fonemu [e] w rezultacie neutralizacji opozycji [a] : [e] > [e] w sylabie akcentowanej zarówno w typie [meż'a] : [meż'e] > [meż'e], jak i w typie [t'ażko] : [t'eżko] > [t'eżko] lub – w systemach innych gwar – fonemu [i] w wyniku zniesienia opozycji [a] : [i] > [i], por. [meż'a] : [meż'i] > [meż'i], jak i w typie [t'ażko] : [t'iżko] > [t'iżko];

d) istnienie samogłoski \ddot{a} (a^e) w pozycji po wargowych oraz *r* jako wariantu kombinatoryczno-fakultatywnego fonemu [e];

e) występowanie systemu cząstkowego w pozycji nieakcentowanej, pomniejszonego o fonemy środkowe [e], [o];

f) istnienie twardych spółgłosek *t d s z n r l* przed nowym *i* (z dawnego *o*) w sylabie nowo zamkniętej;

g) utrzymanie opozycji dźwięczności/bezdźwięczności [b] : [p], [d] : [t], [z] : [s], [ž] : [š] w wygłosie absolutnym;

²⁶ Przez określenie zespół wschodni rozumie się część północną i południowo-wschodnią.

h) zwiększenie zakresu występowania fonemów [h], [v] jako spółgłosek protetycznych w pozycji przed [u] oraz [o].

3. Gwary zespołu zachodniego²⁷ wykazują zgodność z narzeczem środkowopoleskim (na wschód od rzeki Horyń; według Żyłki z narzeczem północno-wołyńsko-poleskim [Żyłko 1966, 170–171] w zakresie:

a) występowania w pozycji akcentowej fonemów dyftongicznych [i^he], [u^ho], zob. AUM II m. 1;

b) istnienia w pozycji nieakcentowanej 5-fonemowego systemu wokalicznego, składającego się w zależności od gwary z [i], [e], [u], [o], [a] lub [y], [e], [u], [o], [a], zob. Nazarowa 1985, 3;

c) występowania samogłoski *y*^h jako wariantu kombinatoryczno-fakultatywnego fonemu [i], względnie [y], zob. AUM II m. 2, Nazarowa 1985, 21;

d) istnienia dyftongu *i^he*, pochodzącego zarówno z dawnego *ě*, jak i z dawnego *e* w sylabie nowo zamkniętej jako typowej cechy gwar środkowopoleskich [por. AUM II m. 25, 28]. Dyftong *i^he* jako kontynuant psł. **a*, **ę* w pozycji akcentowanej jest cechą zachodnich gwar podlaskich, por. AGBW I m. 41.

4. Peryferyjne gwary zespołu zachodniego wiążą z innymi peryferyjnymi gwarami podlaskimi takie cechy, jak:

a) zachowanie dawnych *i* oraz *y*, por. *b'it'i* 'bić' : *byt'i* 'być', *xod'it'i* 'chdzić', por. AGBW I m. 42;

b) istnienie miękkich spółgłosek wargowych i przedniojęzykowych przed *i*, *e* różnego pochodzenia, np. *rob'it'i*, *m'itl'a*, *p'es'ok*²⁸, por. AGBW II 76.

Zastosowanie metody dialektologicznej pozwoliło ustalić przynależność dialektalną ukraińskich gwar włodawskich w ich

²⁷ Przez określenie zespół zachodni rozumie się część południowo-zachodnią.

²⁸ Miękkość spółgłosek wargowych i przedniojęzykowych przed *i*, *e* różnego pochodzenia to rezultat wewnętrznego procesu zachodzącego w lokalnych gwarach ukraińskich, tym bardziej że proces polonizacji (tj. przyswajania języka polskiego przez wiejską ludność ukraińskojęzyczną) miał charakter intensywny, jak zauważył Shevelow, dopiero w XIX i XX w. [Szewelow 2000, 966] i nie mógł być konsekwencją «kontaktowania z polskoju ta bilorus'koju mowamy [Szewelow 2002, 966]. Proces ten przebiegał w lokalnych gwarach podlaskich od spółgłosek półmiękkich do miękkich typu *P* > *P'*, *T* > *T'*. Dodatkowy argument przeciw tezie o wpływie języka polskiego może stanowić odpowiedź na pytanie: Dlaczego w innych gwarach omawianego regionu, gdzie również było silne oddziaływanie polszczyzny, nie nastąpił proces palatalizacji spółgłosek wargowych i przedniojęzykowych?

części północnej i południowo-wschodniej i wskazać na ich archaiczny charakter²⁹.

Rozwiązanie skrótów

AGWB 1980 – *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej i J. Siatkowskiego, t. 1, Wrocław (Kwestionariusz s. 64–112).

AGWP 1985 – Kartoteka do *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Pobuża*. Materiały zbierane od 1986 według Kwestionariusza AGWB przechowywane są w Instytucie Slawistyki PAN w Warszawie.

Arkuszyn 2007 – H. Arkuszyn, *Hołosy z Pidlaszszia. Teksty*, Łuc'k.

AUM 1988 – *Atlas ukrajins'koji mowy*, t. 2, Wołyń, Nadnistrzyczyna, Zakarpattia i sumiżni zemli, Kyjiw.

Bessaraba 1903 – I. W. Bessaraba, *Matieriały dla etnografii siedleckoj gubernii*, Sanktpietierburg.

Białokozowicz 1996 – B. Białokozowicz, *Mikołaj Janczuk (1859–1921). Podlaskie skrzyżowanie tradycji słowiańskich*, Olsztyn.

Czubinskij 1872–1877 – P. P. Czubinskij, *Trudy etnograficziesko-statisticzeskoj ekspiedycyi w Zapadno-Russkij Kraj. Jugo-Zapadnyj otdiel. Matieriały i issledowanija, sobrannyje ot. Czł. P.Czubinskim*, t. 1–7, Sankt-Pietierburg 1872–1877.

Czyżewski 1986 – F. Czyżewski, *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*, Lublin.

Czyżewski 1989 – F. Czyżewski, *Polonizmy w ukraińskich gwarach Pobuża*, [w:] *Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny*, pod red. S. Warchoła, Lublin 1989, s. 87–132.

Czyżewski 1993 – F. Czyżewski, *Peryferia językowe a gwary przejściowe (na przykładzie ukraińskich gwar Pobuża przedstawionych w AUM)*, [w:] *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, Lublin, s. 37–54.

Czyżewski 1994 – F. Czyżewski, *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia*, Lublin.

Czyżewski 2015 – F. Czyżewski, *Mowa regionu w świadomości mieszkańców pogranicza Polski i Białorusi*, [w:] F. Czyżewski, A. Dudek-

²⁹ Wypada więc odrzucić pogląd powszechny w opinii lokalnej społeczności wiejskiej, że opisywane tutaj gwary to *mowa chachlacka*, którą charakteryzuje się jako mieszaninę cech polskich, ukraińskich i rosyjskich. Paralelny opis gwar ukraińskich i gwar polskich pokazuje, że obok cech gwarowych stanowiących rezultat ewolucji, występują w badanych gwarach ukraińskich cechy, które są wynikiem interferencji, np. labializacja nagłosowego *o-*, *u-* w części gwar ukraińskich; istnienie środkowojęzykowych *ś*, *ź*, *ć* [por. Czyżewski 1994, s. 373–374]. To zagadnienie wymaga odrębnego omówienia.

Szumigaj, M. Żygałowa [red.], *Gdzie bije źródło. Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi*, Lublin-Wisznice, 119-128.

Czyżewski, Sajewicz 1997 – F. Czyżewski, M. Sajewicz, *Słownictwo ludowe ukraińskiej gwary wsi Ochoża koło Chelma*, [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, pod red. F. Czyżewskiego i M. Lesiowa, Lublin, s. 45–87.

Dejna 1969 – K. Dejna, *Wstęp do dialektologii słowiańskiej*, «Rozprawy Komisji Językowej ŁTN» XV, s. 3–58.

Dejna 1977 – K. Dejna, *Językowa przynależność gwar brzesko-pińskich* [w:] *Języki i literatury wschodniosłowiańskie. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej*, Łódź 1976, s. 13–20.

Dejna 1979 – K. Dejna, *Z metodologii badań gwar peryferyjnych i wyspowych*, «Rozprawy Komisji Językowej ŁTN», s. 35–40.

Dejna 1991 – K. Dejna, *Z zagadnień ewolucji oraz interferencji językowej*, Łódź.

Dejna 1994 – K. Dejna, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź.

Gala 1991 – S. Gala, *Profesor Karol Dejna–życiorys naukowy*, «Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń. Zeszyt specjalny», Łódź 1991.

Gołąb, Heinz, Polański 1968 – Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa.

Hancow 1923 – W. Hancow, *Dialektologiczna klasyfikacja ukrajins'kich howoriw (z kartaju)*, Kyjiw 1923, s. 1–67 (nadbitka).

Ihnatiuk 1959 – I. Ihnatiuk, *Ukrajins'ki howirky na Pidlaszsi*, «Nasza Kultura», cz. 6.

Ignaciuk 1960 – J. Ignaciuk, *Ukraińskie gwary Podlasia*, «Językoznawca» 4, s. 19–24.

Ihnatiuk 2013 – I. Ihnatiuk, *Ukrajins'ki howirky piwdennoho Pidlaszszia (opys, teksty i słownyczok)*, Lublin.

Janczuk 1885 – N. Janczuk, *Niekatoryje osobiennosti Kornickogo gowora*, [w:] *Trudy etnograficzsko-statisticheskoy ekspiedycyi w Zapadno-Russkij Kraj. Jugo-Zapadnyj otdiel. Matieriały i issledowanija, sobrannyje ot. Czł. P. Czubinskim*, t. 7, Sankt-Pietierburg.

Kuraszkiewicz 1932 – W. Kuraszkiewicz, *Dialektologia. Przegląd gwar województwa lubelskiego*, [w:] *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, t. 1, Lublin.

Kuraszkiewicz 1933 – W. Kuraszkiewicz, *Przyczynek do iloczasu małoruskiego*, «Lud Słowiański» 1933, t. 3A, s. 40A–45, s. 40–45.

Kuraszkiewicz 1958 – W. Kuraszkiewicz, *Rozwój 'a w dawnych gwarach ruskich na Podlasia i Chelmszczyzny*, «Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej», t. 3, s. 211–241.

Kuraszkiewicz 1976 – W. Kuraszkiewicz, *Nowe uwagi o rozwoju ikawizmu ukraińskiego*, [w:] *Języki i literatury wschodniosłowiańskie. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej*, Łódź 1976, s. 13–20.

Łeśiów 1958 – M. Łeśiów, *Polonizmy ukraińskiej gwary wsi Kolechowice*, «Język Polski» XXVIII, s. 362–369.

Łeśiów 1967 – M. Łeśiów, *Ukraińskie gwarowe –chmo*, «Rozprawy Komisji Językowej WTN», VI, 181–183.

Łeśiów 1973 – M. Łeśiów, *Gwary ukraińskie na terenie Polski Ludowej*, «Slavia Orientalis» XXII, s. 67–78.

Łeśiów 1978 – M. Łeśiów, *Polsko-ukraińskie oboczności leksykalne w gwarach z pogranicza*, «Z Polskich Studiów Slawistycznych» 5, Warszawa 1978, s. 279–286.

Łeśiów 1997 – M. Łeśiów, *Ukrajins'ki howirky u Polsce*, Warszawa.

Łeśiów 2013 – M. Łeśiów, *Wstępne słowo*, [w:] I. Ihnatiuk, *Ukrajins'ki howirky piwdennoho Pidlaszszia (opys, teksty i słownyczok)*, Lublin.

Mojsijenko 2006 – W. M. Mojsijenko, *Fonetyczna systema ukrajins'kich polis'kich howoriw u XVI–XVII st.*, Żytomyr.

Mychalczuk 1877 – K. P. Mychalczuk *Narieczija, podnarieczija i gowory južnoj Rossii, w swiazi s narieczijami Galicziny*, [w:] *Trudy etnograficziesko-statisticzeskoj ekspiedycji w Zapadno-Russkij Kraj. Jugo-Zapadnyj otdiel. Materialy i issledowanija, sobramnye ot. Czł. P. Czubinskim*, t. 7, Sankt-Pietierburg, s. 453–512.

Nazarowa 1985 – T. W. Nazarowa, *Linhwistyczij atlas Nyžnoji Prypjati*, Kyjiw.

Olejniak 2014 – M. Olejniak, *Mikrotoponimia powiatu włodawskiego*, Lublin.

Pastusiak 2004 – K. Pastusiak, *Fleksja gwar ukraińskich okolic Włodawy*, Lublin.

Piwtorak 1993 – G. P. Piwtorak, *Ukrajinci: zwidky my i nasza mowa*, Kyjiw.

Piwtorak 2001 – G. P. Piwtorak, *Pochodżennia Ukrajinciw, Rosijan, Bilorusiw ta jichnich mow*, Kyjiw.

Rusaniws'kyj, Taranenko 2000 – W. M. Rusaniws'kyj, O. O. Taranenko, *Ukrajins'ka mowa. Encykłopedija*, Kyjiw.

Shevelow 1978 – G. Y. Shevelow, *Zur Chronologie der Entstehung der ukanischen Dialekte im Lichte der historischen Phonologie*, «Zetschrift für Slavische Philologie», Band XL, Heft 2, Heidelberg.

Shevelow 1979 – G. Y. Shevelow, *Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg.

Smoczyński 1970 – P. Smoczyński, *Wywiad z Prof. P. Smoczyńskim*, w serii: *Nad czym pracują językoznawcy?*, «Językoznawca» 1970, s. 21–22, s. 187–189.

Szewelow 2002 – J. Szewelow, *Istoryczna fonolohija ukrajins'koji mowy. Perekład z anglijs'koji*, Charkiw 2002.

Szymanowski 1897 – W. Szymanowski, *Zwukowyje i formalnyje osobnosti goworow Chołmskoj Rusi, Obzor z priloženijem obrazcow narodnych goworow*. Warszawa.

Tiernowskaja 1975 – O. A. Tiernowskaja, *Poniatie dialekta i principy klassifikacii sławjanskich dialektow*, «Sowietskoje sławianowiedienije» Moskwa, s. 47–58.

Tolstoj, Tolstaja 1995–2012 – N. I. Tolstoj, S. M. Tolstaja, *Sławianskije driewnosti. Etnolingwistycznej słowar' w piati tomach*, Moskwa.

Żyłko 1966 – F. T. Żyłko, *Narysy z dialektolohiji ukrajins'koji mowy*. Kyjiw.

Felix Chyzhevskiy

***About Dialectal Appurtenance of Volodarsky Ukrainian Dialects,
Methodological Problems***

The article analyzes the dialects, arranged in its earliest manifestation in the South-Eastern Podliashshia, which are administratively within the boundaries of the Volodarsky district along with the surrounding expanses of neighbouring districts. As used here a territorial designation of Volodarsky district means an administrative region formed before the first of June 1975. In the present description dialects can also be observed from the facts of the peripheries of the neighbouring districts, in particular, Bilskiy, Radzhynskiy, Archevskiy and Lechynskiy. The Eastern boundary of the Volodarsky district (the river Bug) is also the state border with Ukraine.

Key words: *dialectology, Podliaskie dialects, Volodarsky district, map of Ukrainian dialects.*

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ ВИТОКИ НУЛЬСУФІКСАЛЬНОЇ ДЕРИВАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ІМЕННИКА

Визначено склад похідних іменників із суфіксами **ъ** (<-ѡ), **-ѣ** (<-ї), **-а** (<-ā) в праслов'янській мові, їхнє значення. Показано, яку вторинну конкретну семантику розвивали деривати з первинним абстрактним значенням. З'ясовано, що ці форманти в праслов'янській мові мали специфічний характер: виконували роль дериваційних засобів і одночасно вказували на належність дериватів до певного типу відмінювання. Тематичний суфікс згодом повністю поглинувся флексією й роль словотворчого форманта став виконувати суфікс, позбавлений матеріального вираження. До нульового суфікса на праслов'янському мовному ґрунті перейшли й давні «живі» суфікси **-ja** і **-jъ**, у яких **ј** «розчинявся» в структурі слова й зникав, спричинивши в сполученні з негубними приголосними низку чергувань, а з губними появу епентетичного **І**. Значна частина праслов'янських утворень перейшла в українську мову, створивши прецедент творення нових нульсуфіксальних субстантивів з широкою гамою лексико-словотвірних значень.

Ключові слова: тематичний суфікс, первинне словотвірне значення, вторинна семантика, дефонологізація йота, нульовий суфікс, морфологічні чергування.

Історія формування афіксальної словотвірної системи українського іменника може бути досліджена на основі докладного опису окремих фрагментів цієї системи – історії творення згаданого класу слів за допомогою конкретних формантів. Матеріально виражені іменникові афікси в діяхронічному аспекті досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні мовознавці. Окрім загальних описів історичного творення іменників (С. П. Бевзенко, С. П. Самійленко), у слов'янській лінгвістиці є ряд вагомих розвідок, присвячених вивченню словотвірної системи українського (східнослов'янського) іменника на певних синхронних зрізах (Ж. Ж. Варбот, А. Д. Бурячок, Л. Л. Гумецька, О. П. Білих, Л. І. Молодих, Л. М. Хаценко та ін.). Історичний коментар до ряду українських словотворчих формантів та їх функціонування на загальнослов'янському тлі знаходимо в працях Л. А. Булаховського, І. І. Ковалика. Історія окремих формантів

чи груп формантів в українській мові подана в ряді спеціальних праць українських мовознавців (П. І. Білоусенко, В. В. Грещук, Н. О. Задорожня, А. В. Майборода, Г. І. Малишко, В. В. Німчук, І. С. Олійник, Г. В. Семиренко, В. В. Токар, В. І. Токар, В. Ф. Христенюк, Г. В. Чернецька та ін.). У вивчення історії суфіксального творення іменників багато праці доклали польські дериватологи (М. Балій, М. Голінська-Баранова, Й. П. Гурський, П. Зволінський, Б. Ліндерт та ін.).

Картину функціонування іменникових словотворчих формантів на різних етапах розвитку української мови суттєво доповнюють антропонімічні й топонімічні дослідження (В. О. Горпинич, М. О. Демчук, А. М. Залеський, Р. Й. Керста, Н. П. Москальова, О. Д. Неділько, В. В. Німчук, Ю. К. Редько, О. Б. Ткаченко, З. Т. Франко, М. Л. Худаш, П. П. Чучка та ін.). Багатий матеріал про іменникові суфікси подано в працях з історичної лексикології.

У цих та інших розвідках з історичного творення українського іменника нульсуфіксальні похідні здебільшого випадали з розгляду, оскільки поняття нульсуфіксального творення було сформоване лише в 50-х роках, а термін утвердився в українській дериватології на початку 80-х років.

Для того, щоб з'ясувати генезу нульсуфіксальної деривації українського іменника, треба звернутися до мовних фактів попереднього періоду. Праслов'янські реконструкції сучасних нульсуфіксальних субстантивів мали матеріально виражені словотворчі форманти. Це тематичні суфікси *ъ* (<-ǫ), *-ь* (<-ĭ), *-а* (<-ā), виникнення основ з якими відносять до пізнього періоду історії індоєвропейської мови. Лінгвісти звернули увагу на те, що згадані елементи оформлюють переважно основи з абстрактним значенням. Підтвердження цьому – численні девербативи (*nomina actionis* – назви опредметнених дій), які здебільшого стали виникати в пізній період життя індоєвропейців [1, с. 134], причому нові основи, на думку дослідників, відображають більш розвинутий (абстрактний) тип мислення людини.

Реконструкції праслов'янського періоду свідчать про те, що всі три суфікси мали багато спільного, адже всі вони творили девербативи на позначення *фізичної чи інтелектуальної дії*, часом це назви *одномоментних дій*, які можуть бути повторені,

назви *поступальних рухів газів, води, повітря* тощо, наприклад, деривати з суфіксом **-a** (<ā): **běža* (ЕССЯ, 2, 93) 'втеча, рух бігом' (**běgti*, **běžati*); **duma* (5, 154) 'нарада' від **dumati*; **ěda* (6, 38) 'споживання їжі' співвідносно **ědati* 'їсти, з'їдати'; **jazda / jězda* (8, 162) 'їзда, поїздка, виїзд' (**jězditi*); **lěza* (15, 33–34) 'лазання' від **lězti* 'повзти, лазити, проникати'; **sapa* (ЕСУМ, V, 178) 'дихання, сопіння', пов'язано чергуванням голосних із **sopěti* тощо. Звертає на себе увагу велика кількість *префіксальних* похідних із цим значенням типу **obkopa* (ЕССЯ, 27, 146) 'окопування кукурудзи' (**obkopati*); **obxorna* (79) 'збереження, спасіння, охорона', **obxorniti* 'зберегти, захистити'; **oblava / *oblova* (237) 'облава, полювання на великого лісового звіра'; *otъpora* (38, 44) 'опір, захист, боротьба, відповідь' від **otъperti* із закономірним для цього типу імен вокалізмом **o** та ін. Деривати на **ъ** (<ǫ): *běgъ* (ЕССЯ, 2, 61) від **běgti*, **bėgati*; **bodъ* (2, 154) 'укол гострим, удар' співвідносно з дієсловом **bodъ/*bosti*; **dъxъ* (5, 178) 'дихання' співвідносно з **dъxati/*dъxnǫti*; **dъxъ* (200) 'дихання, подих', похідне від **dъxati*; **gonъ* (7, 26–27) 'погоня, полювання, переслідування' співвідносно з **gъnati/*ženǫ, *goniti*; **xodъ* (8, 51) 'ходіння, рух' (**xoditi*); *jъzvozъ* (ЕССЯ, 9, 101) 'підйом у гору, перевезення вантажів, нагору' від дієслова **jъzvezti* 'вивезти нагору'; **konъ* (10, 195–196) 'виконання, виготовлення', похідне з кореневим голосним **-o-** від дієслова **čęti* 'почати, затіяти тощо'; **kopъ* (11, 28) 'копання, закопування'; **kotъ* (211); 'окот' (**kotiti se* 'котитися, народжувати, плодити'); **kovъ* (12, 14–15) 'підковування', **kovati* 'кувати, підковувати'; **lomъ* (16, 24) 'спустошення, ламання'; **metъ* (18, 122) 'метання, кидок, бійка' (**metati*); **obxodъ* (27, 70) 'обхід, патрулювання' від **obxoditi*; **obkopъ* (146) 'те саме, що **obkopa*'; **orzpregъ* (34, 172) 'розпрягання, суперечка' (**orzpęti* 'розпрягти, звільнити від чогось, роз'єднати'; **orzrězъ* (214) 'розсічення, оброблення туші тварини, розрізання, розпилювання'; **orzšěkъ* (249) 'вирубка лісу' (**orzšękti*); **promyslъ* (ЕСУМ, IV, 597) 'міркування', від **promysliti* 'обмірковувати'; **sapъ* (V, 178) 'дихання, сопіння', пов'язано чергуванням голосних із **sopěti*; **skripъ* (287) 'скрип', пор. **skripati* 'скрипіти, хрустіти'; **trepotъ/*trepetъ* (630)

* Повторювані елементи в паспортизаціях джерел опускаються.

‘тремтіння’, пов’язані з *trepotati*/**trepetati* ‘тремтіти’ та багато ін. Похідні із суфіксом **-ь** (<-ī): **bojь* (ЭССЯ, 2, 167) ‘бій, битва, війна, бійка’, співвідносно з **biti* (чергування ої); **děľь* (5, 9) ‘поділ, розділення чогось’, твірна основа дієслова **děliti*; **grajь* (7, 102) ‘каркання, крик, шум’ від **grajati*; **jezbojь* (9, 17) ‘розбій, грабіжницький напад’, похідне з іменним -о- вокалізмом від **jъzbiti* ‘перебити, вибити, вбити’; **kopь* (38) ‘копання, закопування’ (**kopati*); **lomь* (16, 30) ‘бурелом’ від **lomiti*; **orzpašь* (31, 122) ‘зорювання’ (**orzpaxati*, *orzpašq*); **zēbь* (W-Š, 49) ‘весняна оранка’ (**zēbti*, **zēbq*); **dělь* (Там само) ‘поділ’, (**děliti*) та ін.

Розглядані суфікси брали активну участь у творенні найменувань *вчинків людей, проявів їхнього характеру, морально-етичних понять*, зокрема, суфікс **-а** (<-ā): **gana* (ЭССЯ, 6, 99) ‘образа, хула, проступок, безчестя’ (**ganati*); **kleveta* (10, 14–15–16) ‘звинувачення, наклеп, донос’ (**klevetati*); **obvēsa* (31, 27) ‘обман у зважуванні’, (**obvēsiti*); **obvida* (47) ‘несправедливість, підлість, образа, шкода’, **obvideti* ‘образити, нашкодити, приписати комусь несправедливу вину’; **obkaza* (27, 108) ‘хвастощі’, **obkazati* ‘виявити, заявити, представитися, довести, задемонструвати’; **orzpusta* (34, 186) ‘розпуста, розпущеність, пустощі, свавілля’ та ін. Деривати з формантом **ь** (<-ǫ): **blǫďь* (ЭССЯ, 21, 126) ‘безпутність, омана, розпуста, блуд, ересь, прелюбодіяння’ (**blędq*/**blesti*); **obkazь* (27, 108) ‘те саме, що **obkaza*’; **orzruxь* (34, 225) ‘розорення, заколот’ (**orzrušiti* ‘руйнувати, розорити, обвалити’); **rogь* (ЕСУМ, V, 133) ‘лайка, образа, наруга’ від **rogati* ‘образати, насміхатися’ тощо. Похідні з суфіксом **-ь** (<-ī): **blęďь* (ЭССЯ, 2, 114) ‘розпуста, обман, омана’ від **blęsti*/**blędq*; **jezbojь* (9, 17) ‘буйство, буйний вчинок, побиття’, пор. **jъzbiti*; **orzpustь* (34, 186) ‘розпуста, розбещеність, пустощі, свавілля’; **lvъь* (W-Š, 49) ‘брехня’ (**lvgati*) та ін.

Серед праслов'янських реконструкцій вирізняється група назв *фізичного, психічного стану людини, найменувань стосунків у колективі, суспільстві, погодних умов, явищ природи, епідеміологічного стану* тощо, наприклад, утворення з суфіксом **-а** (<-ā): **bēda* (ЭССЯ, 2, 54) ‘біда, нещастя, горе’, співвідносно з **bēditi* (*se*) ‘мучитися, бідувати’; **dokuka* (5, 59)

‘неприємність, досада’ від **dokučati* / **dokučiti*; **dosada* (80) ‘прикрість, почуття незадоволення’; **drěma* (109–110) ‘дрімота, сонливість’; **gruda* (7, 153) ‘тошнота, відраза’, споріднене з **gruditi* ‘гризти, мучити, псувати’; **lija* (15, 102) ‘злива’, (**lijati* ‘наливати, лити, розливати’); *otl̥ga* (ЕСУМ, I, 393) ‘відлига’ (**otl̥gn̥ti* ‘полегшити, послабити’); **obida* (IV, 131), певне, від **obvideti* ‘дивитися мимо’; **s̥m̥ota* (V, 331) ‘збурення’ **s̥m̥otiti* ‘збурити, скаламутити’; **studa* (457) ‘прохолода, свіжість, холод, мороз’ **studiti* ‘охолоджувати, прохолоджувати’ та ін. Близькою до цієї групи є *найменування хвороб*, наприклад: *j̥bzgaga* (ЭССЯ, 9, 27) ‘печія’, пов’язано **j̥bz̥zegt’i* чи **j̥bz̥zega*; **kl̥ka* ‘хвороба ніг у гусей, жуйних тварин хвороба, епідемія’, співвідносно з дієсловами **kl̥kati* / **kl̥čati* ‘присідати на задні ноги, слабнути, кульгати, ставати на коліна’ (10, 31–32); **loma* ‘відчуття ломоти в тілі’ (16, 12) від **lomati*; **prokaza* (ЕСУМ, IV, 595) ‘проказа, лепра’ (**prokaziti* ‘знищити’). Деривати на -ь (<-ō): **borgь* (202) ‘страждання, печаль’ (**bergt’i* ‘берегти, зберігати, дотримуватися’), з -о-вокалізмом; **dr̥mь* (5, 109–110) ‘дрімота, сонливість’ (**dr̥mati*); **gn̥vь* (6, 169) ‘гнів’ (**gn̥viti* ‘сердити, гнівити’); **goldь* (6, 199) ‘голод’ споріднене з **ž̥yldēti*; **klopotь* ‘клопоти, турбота, шум, стук’ від **klopotati* ‘турбувати, набридати’ (10, 70–71); **kolom̥otь* (146–147) ‘суперечка’ співвідносно з **kolom̥otiti* ‘мутити, заважати, опечалювати’; **morkь* (19, 234) ‘морок, темнота’, (**m̥rk̥n̥ti*); **orzrostь* (34, 98) ‘ріст, розквіт, розвиток, розмноження, збільшення, розростання, розширення’; **orzpadь* (107) ‘стан розпаду, розкладання’ (**orzpasti* / **orzpad̥*); *orzruхь* (225) ‘руйнування, розорення, заколот’, **orzrušiti* ‘зруйнувати, знешкодити, розорити, обвалити’; **trusь* (ЕСУМ, V, 658) ‘страх’, пов’язано із **tr̥esti* ‘трясти’. Сюди ж і кілька *найменувань хвороб*: **j̥bz̥srь* (ЭССЯ, 9, 75–76) ‘висип на шкірі’ співвідносно з **j̥bz̥supti* / **j̥bz̥sr̥* та **j̥bz̥syupati* ‘висипати, вилити’; **kl̥kь* (10, 31–32) ‘те саме, що **kl̥ka*’; **morь* (19, 250) ‘чума, мор, епідемія, смертність’ (**merti*); **nabojь* (21, 212) ‘чиряк, набряк, мозоль’; **primetь* (ЕСУМ, IV, 573) ‘те що прокинулося, підкинулося (про хворобу)’ від **(pri)metati* тощо. Похідні з суфіксом -ь (<-ī): **bolь* (ЭССЯ, 2, 191) ‘печаль’, від **bolēti*; **kapь* (9, 151) ‘крововилив у мозок, апоплексія’, певне, споріднене з **kapiti*; **kolь* (10, 166); ‘біль колюча’ (**koliti* / *kolti*).

Серед праслов'янських реконструкцій також немало найменувань осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками, утворених за допомогою суфікса **-a (<ā)**: **buka* (ЭССЯ, 3, 87) 'дурень, відлюдник', **bukati* 'кричати, ревіти, плакати'; **buta* (101) 'нерозумна людина', пор. **butati*, 'штовхати, бити', **butiti* 'гордитися, зазнаватися'; **doja* (5, 52) 'годувальниця, мати грудної дитини' від **dojiti* 'доїти, годувати грудьми'; **lega* 'ледащо', похідне від **legati* 'лягати, влягтися' (15, 54); **lopa* 'ненажера', **lopati* 'їсти, лопатися, тріскатися' (16, 36); **mara* (17, 20) 'грягнула (жінка)' (**marati*); **mьda* (20, 205) 'квола, немічна людина, ледар, зівака, слаборозвинута дитина', **mьdati* / **mьdēti* 'погано робити, марніти, хиріти, тліти'; **mymra* (41) 'людина, яка повільно й невиразно говорить' (**mymrati*, **mymrēti* / **mymriti*); **sluga* (ЕСУМ, V, 309), співвідносно зі **služiti*. Суфікс **-ь (<ǫ)**: **dreбь* (ЭССЯ, 5, 106) 'маленька людина' похідне від дієслова **drebiti* 'кришити, робити маленькими шматочками'; **jьzvьrgь* 'ізгой, вигнанець' (**jьzvьrgati*, **jьzvьrgiti* 'викидати, народити мертвонародженим, спотворювати, вироджуватися, псуватися'); **momotь* (19, 203) 'заїка, німий, недотепа, боромотун' (**momotati* 'говорити нерозбірливо'); **obgurь* (27, 47) 'неслух, уперта людина' (**obgurēti* / **obguriti* 'очманіти, здуріти, остовпіти, затятися'; **netegь* (ЕСУМ, IV, 80) 'ледача, хвора людина', від **ne tegti* 'не тягти, не могли'; **smьrdь* (V, 317) 'простий селянин', **smьrdēti*. Суфікс **-ь (<ī)**: **blędь* (ЭССЯ, 2, 114) 'розпутна жінка', первинно назва дії з переходом у розряд імен діячів від **blesti* / **blędę*; **jezbojь* (9, 17) 'розбійник, злодій, бандит', пор. **jьzbiti* 'вибити, вбити'; **jьzrodь* (97) 'виродок, дитя, потомок' (**jьzrodit*); **lynь* (17, 35) 'ледар', **lyn'ati* 'ухилитися від роботи, тинятися без мети'; **manь* (203) 'обманщик', *maniti* 'приманювати, обманювати, спокушати'; *orzpustь* (186) 'бешкетник, бешкетниця' тощо.

Поміж вторинних найменувань близько десятка назв тварин, рослин за характерними ознаками. Деривати з суфіксом **-a (<ā)**: **buka* (ЭССЯ, 3, 87) 'чорт, примара' від **bukati*; **graka* 'грак' (**grakati*) (7, 102–103); **lęza* (15, 33–34) 'в'юн' від **lęzti* 'повзти, лазити, проникати'; **muka* (20, 178) 'корова' від **mukati*; **gaga* (ЕСУМ, I, 448) 'вид водоплавної птиці', співвідносно зі звуконаслідувальним **gagati* тощо. Зрідка трапляються й

реконструкти на позначення *рослин*: **drěma* (ЕССЯ, 5, 109–110) 'рослина дрімуча смолянка, **drěmati*; **otava* (ЕСУМ, IV, 231) 'трава, що виростає на місці скошеної', пов'язане з **otaviti* 'оживити, зміцнити'. Суфікс **-ь** (<**ǫ**) продукує здебільшого назви *птахів*: **buxь* (ЕССЯ, 3, 81) 'птах пугач, сова' – звуконаслідувальне утворення від **buxati*; **bъzunь* 'хрущ, джміль, чорний жук' – похідне від звуконаслідувальної основи, представленій в дієсловах **bъzati*, **bъziti* (144); *čapь* (ЕССЯ, 4, 20) 'чапля' від *čapati* (4, 20) **grakь* (7, 102–103) 'ворона, грак' від **grakati* 'каркати'; **kleskь*/**klestь* (10, 13) 'пташка горіхівка, кедрівка' – віддієслівне утворення від **kleskati* 'плескати, клацати' зі збереженням звуконаслідувального статусу; **klopь* (71–72) 'клоп, кліщ', похідне з іменним вокалізмом **-о-** від дієслова **klepati*; **kokotь* (117–118) 'півень', звуконаслідувальне утворення від **kokotati* / **kokъtati*, пор. **kočetь*, **kogutь* та ін. За нашими даними, *назв рослин*, утворених за допомогою суфікса **-ь** (<**ǫ**), було небагато: **drěstь* (ЕССЯ, 5, 110) 'водяна рослина', певне, від дієслова **dristati*, оскільки ця й близькі до неї рослини використовувалися як шлункові ліки; **blekь* (ЕСУМ, I, 207) семантика, пор. **blekotati*, **blekati* 'белькотіти, невиразно говорити'; **omanь* (IV, 184) семантика від **(o)maniti* 'манити', назву пояснюють тим, що ця рослина має наркотичну дію; **xvastь* (VI, 163) 'бур'ян', очевидно, від **xvastati* 'хапати', значення 'бур'ян', мабуть, появилось в тих рослин, що чіпляються. З суфіксом **-ь** (<**ǫ**) утворено близько десятка назв *тварин*, наприклад: **klečь* (ЕССЯ, 10, 29–30) 'погана коняка, кляча' від **klečati*; **lynь* (17, 35) 'тварина, що линяє'; **molь* (19, 203) 'міл', маленький метелик, гусениця, що псує переважно шерстяні речі', споріднено з **melti* / **melq*.

Етимологи реконструювали багато іменників з розгляданими суфіксами, що позначають предмети неживої природи, серед яких маємо низку *назв місцин* з суфіксом **-а** (<**ā**): **cěsta* – давній регіоналізм зі значенням 'дорога', укладачі ЕССЯ вважають, що *cěsta* – віддієслівне похідне від **cěstiti* 'чистити, зривати листя' (ЕССЯ, 3, 188); **dira* (5, 30–31) 'дірка, тріщина, свердловина, отвір' (**dirati*); **dorga* (74) 'дорога, шлях', похідне з **-о-** вокалізмом від дієслова **dъrgati* 'тремтіти, трястися, штовхати, підстрибувати'; **dъrba* (219) 'зорана цілина, дерн', похідне від **dъrbati* 'шкребти, знімати дерн'; **jъzvolka* (9, 99)

‘підйом угору, схил гори’, похідне від **jъzvelkt’i*; **kova* ‘каменоломня’ похідне від **kovati* (12, 5); **meta* (18, 122) ‘місце закидання рибацьких сітей’ (**metati*); **lopa* (16, 36) ‘яма’, пор. **lopati* ‘бити, вдаряти’; *měta* (18, 221) ‘мітка, відмітина, знак’ (**mětiti*); *oblaza* (27, 237) ‘гірська стежина, обхід, обхідна дорога’ (**oblaziti*); **sqtъka* (ЕСУМ, V, 485) ‘стик (у т. ч. дня і ночі); проміжок’, пов’язане із **(sǫ)тъkǫ*, **(sǫ)tykati*, **(sǫ)тъknǫti*. Суфікс **ъ** (<ѡ) теж брав участь у творенні локативів за характерними ознаками: **brodъ* (ЭССЯ, 3, 37) ‘мілке місце, брід’, похідне з **-о-**вокалізмом від дієслівної основи **bresti* (<**bredti*), **broditi*); **glibъ* (6, 125) ‘трясовина, багно, бруд, болото’ від **glibati* ‘ходити, загрузаючи в багні, снігу’; **grǫzъ* (7, 151-152) ‘болото, багно, трясина’ – іменник, співвідносний з дієсловами **grǫziti* ‘занурювати, загрузати’, **gręznǫti* **jezgybъ* (9, 33) ‘підвищення, згин, складка, злом, закрут’ (**jъzgybati*); **jъzlogъ* (43) ‘схил’ (**jъzlegt’i* ‘вилягтися’); **klonъ* (10, 68) ‘ухил, пагориста місцевість’ (**kloniti*); **kopъ* (11, 28) ‘кар’єр, місце роботи’ (*kopati*); **logъ* (15, 248-249) ‘місце лежання, улоговина, цілина, занедбане поле’ пов’язане з **legt’i*, **ležati* ‘лежати’; *obklonъ* (27, 125) ‘згин, поворот, ріки (дороги), схил’ (**obkloniti* (*se*) ‘нахилити, зігнути’); **obkosъ* (154) ‘обкошене місце, пропуск при косінні’ (*obkositi*); **obkrǫgъ* (185) ‘округа, околиця, округ’ (*okrǫžiti*); **obvorъ* (31, 93) ‘загороджене поле, загороджений вигін для тварин, загороджена ділянка, паркан, хлів для тварин’ (**obverti*); **orzčepъ* (33, 23) ‘розщелина, тріщина, щілина’ від **orzčepiti* ‘розщепити, розділити’; *virъ* (ЕСУМ, I, 379) ‘вир’ від **vъrěti*; **omǫtъ* (IV, 189) ‘ковбана, вир’, пов’язано з **omǫtiti* ‘(за-)мутити’; **tokъ* (V, 578) ‘утоптане для молотби місце’ від **tekti* ‘бігти, текти’; **tlo* (583) ‘дно, основа, ґрунт’, пов’язане із **(s)тъlati* ‘розстилати’. Досить широко представлені просторові назви (переважно за характерними ознаками денотатів) з суфіксом **-ъ** (<ѡ): **garъ* ‘випалене місце’, похідне від дієслова **gorti* чи співвідносне з ітеративом **garati* (ЭССЯ, 6, 102–103); **glibъ* (125) ‘трясовина, багно’; від **glibati* ‘ходити, грузнучи в грязюці, снігу’; **grǫzъ* (151) ‘багнисте місце, болото’ споріднене з **grǫzъ*, але безпосередньо співвідносне, на думку укладачів ЭССЯ, з **grǫziti*; **lomъ* (16, 30) ‘місце в лісі, завалене сухими деревами’ (**lomiti*); **metъ* (18, 122) ‘місце закидання рибацьких сітей’ (**metati*); **obvortъ* (96) ‘межа між полями’; **orzpašъ* (34,

122) 'зорана земля, ділянка' (**orzpaxati* / **orzpašq*); **čistь* (W-Ś, 49) 'очищене місце, місце, звільнене від зарослів' (*čistiti*); **zēbь* (Там само) 'поле, зоране під сіяння весною' (**zēbti* / **zēbq*).

За допомогою цих суфіксів утворено немало найменувань інструментів, їхніх складників: наприклад, з формантом **-а** (<ā): **dęga* (ЕССЯ, 5, 24) 'супоня, ремінь для переноски вантажів', пов'язано з **dęgt'i* 'тягнути, рухатися'; *dьrma* 'граблі, борона' від **dьrmati* 'трусити, розкачувати, тримати в руках' (223); **kova* 'обух сокири, підкова' (**kovati*) (12, 5); **obkrqta* (27, 189) 'знаряддя для орання' (**obkrqti* 'повернути, обкрутити, обв'язати'); **orměra* (34, 23) 'прилад для вимірювання' (**orměriti*); **orzpona* (37) 'прилад, на якому розтягують сукно' (**orzpēti*); **orzpora* (139) 'розпорка, гальмо в повозці' (**orzperti*); **prqga* (ЕСУМ, IV, 616) 'деталь ткацького верстата', пов'язано чергуванням з **pregti* 'напружувати, натягувати'; *struga* (V, 450) 'човен», очевидно, пов'язане з **strьgati* 'стругати' тощо. Суфікс **ь** (<ō): **bodь* (ЕССЯ, 2, 154) 'вістря, штик, колючка'; **botь* (225) 'великий дерев'яний молот, кийок, бовт' (**botati*); **britь* (3, 32) 'вістря, лезо' співвідносне з **briti* 'голити, стригти, сікти'; **bьltь* (120) 'стріла, метальна зброя, снаряд, яким лякають рибу' (**bьltati* 'заважати, мутити, бовтати'); **čukь* (4, 132) 'молот, молоток' від дієслова **čukati* 'бити, стукати вдаряти'; **dьlbь* (5, 206–207) 'долото', похідне від **dьlbtі* 'довбати'; **xlqdtь* (8, 39) 'палка, жердина, острога, хворостина' (**xlēdnqti* 'бити палицею'); *jьzrazь* (9, 66) 'колодки в чоботарів, прищепа' (**jьzraziti* 'показати, вирізати, витягнути ривком'); **klepь* (10, 10–11) 'те, чим відбивають косу' **klepati* 'бити в било, клепало, відбивати косу, сапу, сокиру на наковальні, кувати'; **kovь* (12, 14–15) 'підкова, окови, наковальня, метал' (**kovati* 'кувати, підковувати, заковувати, в кайдани'); **lękь* (15, 63) 'пастка, петля, сильце' (**lękti* чи **lękati* 'ставити сильця на птахів, ставити пастку'); *obkovь* (27, 156) 'кайдани, скаба, обруч' (**obkovati*); *batь* (ЕСУМ, I, 149) 'палка' (**batati* 'бити, рубати'); **čepь* (330) 'затичка, чан, чіп тощо' (**čapati* 'чіпляти, хапати'); **pero* (IV, 352), пов'язане з **perti* 'перти'; **prqgь* (616) 'те саме, що *prqga*', **smьkь/smukь* (V, 320) 'палка, дрючок, очищена гілка', пов'язане зі **smьkati* тощо. Із суфіксом **-ь** (<ī) таких назв трапляється дещо менше: **cěpь* (ЕССЯ, 3, 187) 'ланцюг', **cēpiti* 'різати, рвати, нести, тягнути, рубати'; **metь* (18, 122) 'предмет метання'

(**metati*); **obgrebь* (27, 29) 'ніж для очищення мотик (скребок)' (**obgrebti*); **orzponь* (34, 37) 'прилад, на якому розтягують сукно, лук, розпорка' (**orzpęti*); **potačь* (ЕСУМ, IV, 539) 'прилад для намотування ниток' (**potačati* (ітератив), **potočiti* 'повертіти'); **lečь* (W-Ś, 49) 'сильце' (**lēkti / lekō*).

Серед девербативів виявлено немало назв *речовин, матеріалів, продуктів харчування* і т. ін. Утворення з суфіксом **-a** (<ā>): **drasta* (ЕССЯ, 5, 103) 'перегній, тріска, сміття' (**drastiti* 'бити, дряпати'); **ěda* (6, 38) 'їжа'; **greza* 'грязь', співвідносне з **grezati* 'занурюватися, грузнути' (7, 124); **jьztrava* (9, 80–81) 'їжа' від **jьztraviti* 'з'їсти, переварювати їжу'; **jьzvara* (89) 'сир; сметана, слаба горілка, кип'ячене молоко, сиворотка'; **jьzvolka* (99) 'екстракт, витяжка' (**jьzvelkt'i* 'витягнути'); **l'uxa* (15, 206–207) 'поганий напій, бурда' (**l'uxati* 'жадібно пити, глитати'); **loča* 'розведена борошном вода, яка дається свиням, пійло' (**ločiti* 'хлебтати') (244); **měša* (18, 210) 'суміш; їжа, яка є сумішшю чогось' (**měšati*); **obgrva* (27, 34) 'паливо'; **obpōka*/**obpuka* (29, 9) 'черепок, черепиця, цегла'; **skvara* (ЕСУМ, V, 268) 'чад', пов'язане зі **skverti* 'розтоплювати'; **smola* (326) 'смола, варена смола, вар; живиця', очевидно, пов'язане чергуванням голосних зі **smaliti* 'смалити, пекти, закопчувати', **smel-ti* 'палити, тліти, жаріти; повільно горіти'. Деривати з суфіксом **-ь** (<ō>): **drobь* (ЕССЯ, 5, 119–120) 'січка, труха, дрібні частини чогось' співвідносне з **drobiti* 'дробити, розламувати, крушити, ламати, розбивати на дрібні частини'; **jьzvarь* (9, 90) 'відвар, щойно зварений холодець' (**jьzvariti*); **kadь* 'копченина' (**kaditi*) (111); **mazь* (18, 23) 'мазь, замазка, штукатурка' (**mazati* 'мазати, бруднити, штукатурити'); **muzgь* (20, 202) 'сік дерева, місиво, грязь, муляка' (**muzgati* 'мазати, забруднювати'); **mьzgь* (21, 19) 'гниль, тля' співвідносне з **mьzgnęti* 'марніти, сиріти, гнити'; **obkropь* (27, 182) 'укроп, відвар з укропу, гаряча вода, кип'яток' (**obkropiti* 'окропити, зволожити, оббризкати'); **orzsolь* (ЕСУМ, V, 113) 'солоня рідина' (**(orz)soliti*). Сюди ж можна віднести *найменування легких субстанцій*, пов'язаних зі змінами матерії: **bylkь* (ЕССЯ, 3, 118–119) 'вогонь, полум'я, пожежа, спалах' (**bylkatі* 'палати, спалахувати'); **čadь* (4, 9) 'чад, дим, угар', споріднене із **kaditi* з пом'якшенням *ka-* > *ča-*), пор. **kadь* (9, 111) 'чад, дим'; **čurь* (134) 'дим, чад' від **čuriti* 'диміти, чадити'; **obkurь* (27, 214) 'дим,

яким підкурюють бджіл, димове багаття для захисту від комарів' (**obkuriti*); **skvarь* (ЕСУМ, V, 268) 'чад', пов'язане зі **skverti* 'розтоплювати' та ін. Похідні з суфіксом **-ь** (<-ī): *čadь* (ЭССЯ, 4, 10), співвідносне з *čadь*, від **kaditi*; **garь* 'гарь, попіл, щось горіле', ім'я з продовженим кореневим голосним, похідне від дієслова **gorti* чи ітератива **garati* (6, 102–103); **grežь* 'грязь, нечистота', співвідносне з дієсловом **grežnōti* 'занурюватися, утопати, ув'язнутися в чому-небудь' (7, 125); **ločь* (15, 244) 'розведене водою борошно для свиней, пійло, бурда, помиї', похідне від дієслова **ločiti*; **mazь* (18, 34) 'мазь, жир, сало, дьоготь, змазувальний матеріал' (**mazati*); **obgordь* (27, 7) 'те, чим обгороджують'.

У досліджуваній період, судячи за реконструкціями, немало було *найменувань споруд, будівельних конструкцій, їхніх елементів, деталей*, що мали з суфікс **-а** (<ā): **dolba* (ЭССЯ, 5, 59–60) 'жолоб, паз в дереві, отвір, виямка', похідне з -о-вокалізмом від дієслова **dьlbati* / **dьlbti* / **dьlbiti* чи первинного **delbti* 'довбати, видовблювати'; **jezgorda* (9, 30) 'будова, тин, загорожа', певно, від **jьzgorditi*; **obgorda* (27, 7) 'місто, фортеця, огорожа'; **obkapa* (102) 'водостік, жолоб, скат даху для стоку дощової води, навіс над чим-небудь' (**obkapatі*); **obklada* (111) 'огорожа, обшивка' (**obkladati*); **obkroma* (181) 'карниз, перила, рамка' (**okromiti* 'стесати, оббити, зробити рамку'); **obveža/obvęža* (31, 45) «верхня частина плоту з верби (паркан)» (**obvęzati*); **nora* (ЕСУМ, V, 111) 'нора' (**noriti*, **nerti* 'поринати, занурювати, топити'). Пор. деривати з формантом **ь** (<-ō): **borgь* (ЭССЯ, 2, 202) 'яма, дах на чотирьох стовпах' співвідносне з **bergti* 'берегти, зберігати, дотримуватися', з -о-вокалізмом, ідеться про співвідносність, а не похідність, оскільки може це слово має праіндоевропейську давність; **gordь* (7, 37) 'місто, фортеця, огорожа, замок, паркан'; **grobь* (133) 'могила, склеп, гробниця, яма для чогось, рів' (**grebti*); **kapь* (9, 149–150) 'водостік, жолоб' (**kapati*); **obgordь* (27, 7) 'огорожа, загорідка, паркан'; **obklepь* (119) 'засув дверний, віконний; зруб колодязя' (**obklepati* / **obklepiti*); **obvežь* (31, 45) 'верхня частина плоту з верби' (**obvęzati* 'обв'язати, перев'язати'); **prtvorь* (ЕСУМ, IV, 580) 'прибудова', від **prtvoriti* 'прибудувати'; **strugь* (V, 450) 'човен', очевидно, пов'язане з **stręgati* 'стругати' та ін. Дериватів такого семантичного типу з

суфіксом **-ь** (<**-ī**) виявлено менше: **obgordь** (ЭССЯ, 27, 7) 'огорожа, загорідка, паркан', ***obkladь** (111) 'огорожа, обшивка' (***obkladati** 'обкладати закривати'); ***obklepь** (119) 'зруб колодязя' (***obklepati** / ***obklepiti** 'окувати з усіх боків') та деякі ін.

Виразною є група найменувань *залишків, відходів* від чогось з суфіксом **-а** (<**-ā**): ***dropa** (ЭССЯ, 5, 125) 'виноградні вичавки', пов'язано з ***drapati** 'драти, вищипувати, рвати'; ***drozga** (128) 'окалина, тріски' (***drozgati** 'місити, давити, товкти'); ***jъzgara** (9, 27–28) 'те, що залишилось після вигорання масла, окалина, сажа, попіл' (***jъzgorěti**); ***mъta** (20, 139) 'виноградні вичавки, осад, відстій', похідне з **-o-** вокалізмом від кореня з **-e-** вокалізмом ***meto** / ***mesti**; ***obkuja** (27, 210) 'залізні обломки, відходи, вигарки, шлак, окалина, стружка при обробці металу' (***obkujō**, ***obkuvati**); ***obvěja** (31, 20) 'відходи при віянні, полова', ***obvějati** 'обвіювати, обдувати вітром, продувати' та ін. Не менш представницькою є група номенів на **-ь** (<**-ǫ**): ***dreбь** (ЭССЯ, 5, 106) 'вичіски шерсті, льону, коноплі', від дієслова ***drebiti**, 'кришити, робити маленькими шматочками'; ***jъzmetь** (9, 45–46) 'сміття, хлам, непотрібна річ, покидьки' (***jъzmesti**, ***jъzmětati** 'викинути, вимести, вигребти'); ***jъzgarь** (27–28) 'те, що залишилось після вигорання масла, окалина, сажа, попіл' (***jъzgorěti**); ***obgreбь** (27, 29) 'вичіски куделі чи льону' (***obgrebti**). Пор. також деривати на **-ь** (<**-ī**): ***jъzgarь** (ЭССЯ, 9, 27–28) 'те, саме, що ***jъzgara**'; ***mъtь** (20, 139) 'те саме, що ***mъta**'; ***obgreбь** (27, 29) 'вичіски куделі чи льону' (***obgrebti**); ***obvějь** (31, 20) 'те саме, що ***obvěja**' (***obvějati**); ***orzmajь** (34, 5) 'розмарин, те, що розвивається, чудодійне зілля' від ***orzmajati** 'розвіяти, розсіяти, розігнати, розпуститися'.

Представницькою є також група іменників на позначення *одягу, взуття, військових обладунків, їхніх деталей*. Деривати із суфіксом **-а** (<**-ā**): ***dega** 'супоня, ремінь', співвідносно з ***degt'i**, пор. складення ***obdegati** (ЭССЯ, 5, 24); ***kotul'a** 'деталь одягу чи кінської зброї', співвідносно з ***kotul'ati** 'котити, катати, валяти' (11, 208–209); ***obxvota** (27, 90) 'вид спідниці, жіночого верхнього одягу' (***obxvotiti** 'охопити'); ***obklopa** (125) 'броня, панцир, кольчуга', ***obklopiti** 'покрити, закрити, покрити бронею, панциром, одягти кольчугу, панцир'; **obkrqga** (185) 'головний платок' (***okrqžiti**); ***obkrqta** (189) 'одяг, сукня' ***obkrqti**

‘обгорнути, обвити, одягнути, нарядити’; **obvora* (31, 92) ‘вид взуття; оборка, сборка в одязі’, **obverti* ‘сунути, всунути, пробратися’; **riza* (ЕСУМ, V, 75) ‘одяг, верхній одяг’, певне, від **rēzati* ‘різати’; **svvita* (193) ‘сукно, одяг’ пов’язане зі **(s)viti* ‘вити, звивати’. Девербативи з суфіксом **ъ** (<-ō): **gyzdъ* (ЭССЯ, 7, 223) ‘прикраса, наряд’, споріднене з **gyzdati* ‘прикрашати, наряджати’; **obdybъ* (27, 57) ‘верхній одяг, теплий одяг’ (**obgybati*, **obgybnōti* ‘обвивати, завернути’); **obklopъ* (125) ‘броня, панцир, кольчуга’ (**obklopiti* ‘покрити, закрити, покрити бронею, панциром, одягти кольчугу’); **obkrasъ* (169) ‘прикраса, окраса’, **obkrasiti* ‘прикрасити, привести в порядок, нарядити’; **obkrōgъ* (185) ‘головний платок’; **obvelkъ* (31, 10) ‘одяг, оправа, костюм’ (**obvelkt’i* (se)); **pojasъ* (ЕСУМ, IV, 549) від **pojasiti* ‘оперізувати, оперезати’. Дериватів на **-ъ** (<-ī) такого семантичного типу виявлено небагато: **kootulъ* ‘деталь одягу чи кінської збруї’, співвідносне з **kotul’ati* ‘котити, катати, валяти’ (ЭССЯ, 11, 208–209); **obvēsъ* (31, 27) ‘завіса, фіранка’ (**obvēsiti* ‘повісити білизну для сушіння’); **derъ* (W–Ś, 49) ‘подертий одяг, шмаття’ (**derō*, **dъrati*) та деякі ін.

Усі розглядані суфікси також брали участь у продукуванні різного роду віддієслівних іменувань *результатів розумової та інтелектуальної діяльності, соматичних, параметричних назв, номенів, що стосуються економічної діяльності* (мита, податки, побори, проплати) та деякі інші. Невелика кількість відіменникових та відприкметникових дериватів мала, як правило, такі ж значення, як і в девербативів. Загалом же треба відзначити, що кількість вторинних найменувань – іменників із конкретним значенням, що позначали номени живої й неживої природи – не поступалася абстрактним назвам.

До протонульсуфіксальних дериватів слід віднести й деривати з суфіксами, що мали йотовий складник. У суфіксах **-ja** та **-jъ** йот у сполученні з негубними приголосними в праслов’янський період асимілювався попереднім приголосним і зникав, а сполучення губних з **j** на початку слова переходило в сполучення губних з **l** [7, с. 53]. Процес зміни приголосних з наступним **j** був завершений у праслов’янській мові [3, с. 104 та ін.], унаслідок чого відбулася дефонологізація йота. Перед дослідниками мови постає питання глибини відтворення форми твірної основи. Розмежування мети й завдань етимологічного і

словотвірного аналізів спричинило те, що згадані похідні іменники вважають нульсуфіксальними дериватами [див., наприклад, 5, с. 48; 8, с. 5], оскільки введення елемента *j* в утворення типу *гуща* (*gust-j-a*), *суша* (*such-j-a*), які в синхронічному плані мають лише нульовий суфікс, є не що інше, як історичний коментар, але ні в якому разі не синхронна морфологічна презентація [6, с. 308]. Отже, нульсуфіксальна деривація іменників суттєво збагатилася за рахунок суфіксів *-ja* та *-jъ*.

Розглядані форманти належать до протонульсуфіксальних афіксів, які в праслов'янській мові мали специфічний характер, вони поєднували в собі дві функції: словотвірну й флексійну, тобто виконували роль дериваційних формантів і одночасно вказували на належність дериватів до певного типу відмінювання. Тематичний суфікс поступово втрачає своє словотвірне значення [8, с. 12–13], згодом він повністю поглинувся флексією. У писемних пам'ятках української мови з найдавніших часів такі структури вже відносять до нульсуфіксальних. П'ять праслов'янських матеріально виражених формантів злилися в одному нульовому суфіксі. Це зумовило його стійкість, конкурентноспроможність серед інших словотвірних засобів. Кількість утворень з цим суфіксом в українській мові постійно збільшується, «нульовий суфікс [...] формує розгалужену систему словотвірних типів у межах трьох словотвірно-семантичних полів – абстрактності, предметності та абстрактності» [4, с. 16], до того ж «функціональна активність нульсуфіксальних дериватів спричинена їхньою потужною впливовою силою – експресивністю» [2, с. 17].

Первинні й вторинні назви, треба думати, часто функціонували паралельно на всіх часових і територіальних просторах Славії, причому одні й ті ж деривати могли входити до різних словотвірних (лексико-словотвірних) типів. Різні суфікси із числа розгляданих нерідко творили іменники з ідентичним значенням типу **běža – běgъ* 'біг'; **obkopa – *obkorpъ* 'окопування кукурудзи, час, коли окопують кукурудзу'; **lotъ – *lotъ* 'спустошення, ламання', **klęka – *klękъ* 'хвороба ніг у гусей, жуйних тварин хвороба, епідемія' тощо. Їхню точну локалізацію в праслов'янських діалектах можна встановити шляхом подальших порівняльно-історичних досліджень. Однак

сучасні паралелі типу українських *хід* – *хода* дозволяють припускати, що такі варіанти могли функціонувати в одних і тих самих праслов'янських діалектах.

Отже, зароджена в надрах праслов'янської мови, нульсуфіксація стала вагомим фрагментом української словотвірної системи, яка впродовж усього писемного періоду української мови справила значний вплив на формування цієї системи, упорядкування її елементів.

Умовні скорочення джерел

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–1988. – Т. 1–3.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974–2001. – Вып. 1–28.

W-Ś Wojtyła-Świersowska M. Prasłowiańskie abstractum. Słowotworstwo. Semantyka / Formacje tematyczne. – PAN. Prace Slawistyczne. 30 – Wrocław – Warszawa, 1992. – 185 s.

S Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. Tom 1-3. – 1974–1979.

Література

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования, именные основы / С. Б. Бернштейн. – М. : Наука, 1974. – 379 с.

2. Біленко Т. Г. Поетика нульсуфіксації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. Г. Біленко. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.

3. Ван-Вейк Н. История старославянского языка / Н. Ван-Вейк. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1957. – 368 с.

4. Волинець Г. М. Нульсуфіксація в словотвірній системі українського іменника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. М. Волинець. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

5. Дубограева М. П. Соотносительные существительные и глаголы в древнерусском языке / М. П. Дубограева // Весник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна. – 1969. – № 2. Сер. IV. Філалогія. Журналістыка. – С. 46–50.

6. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1977. – 316 с.

7. Шахматов А. А. Очерк древнѣйшаго періода истории русскаго языка / А. А. Шахматов. – Петроградъ, 1915. – 369 с.

8. Wojtyła-Świersowska M. Prasłowiańskie abstractum. Słowotworstwo. Semantyka / M. Wojtyła-Świersowska // Formacje tematyczne. – PAN. Prace Slawistyczne. 30 – Wrocław – Warszawa, 1992. – 185 s.

Petro Bilousenko
The Old Slavonic Origins
of the Zero-Suffixal Derivation of Ukrainian Noun

*The composition of the derivative nouns with the suffix ъ (<-ō), -ъ (<-ī), -а (<ā) in the Old Slavic language and their value were determined. It was also shown what secondary specific semantics derivatives with primary abstract value developed. It was found that these formants in the Old Slavic language had specific nature: they served as derivative means while derivatives indicated belonging to a particular type of declension. Subsequently, the thematic suffix was completely absorbed by inflection and the suffix began to serve a formant role, lacking material expression. Old «alive» suffixes -jai-**jъ** moved to null suffix on the Old Slavic ground, where **j** disappeared in the structure of a word and vanished, causing in non-labial combination of consonants a number of interchanges, and in labial consonants it caused the appearance of **l**. The majority of these Old Slavic word formations moved to the Ukrainian language, making precedent of creating new zero-suffixal substantives with the wide range of lexical word forming meanings.*

Key words: thematic suffix, primary word forming meaning, de-phonologization of **j**, morphological interchanges.

РУКОПИСИ В УГОРЩИНІ ЯК ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кожна етнічна група має право на власну мову, точніше, на право відповісти на питання: вживаний нею ідіом є діалектом чи окремою мовою. Тож будь-яке розрізнення мови та діалекту, зроблене істориком мови стосовно стародавніх часів, може бути лише гіпотетичним.

Староукраїнські пам'ятки, які зберігаються в Угорщині, містять чимало фонетичних і морфологічних особливостей, властивих сучасним українським говорам карпатської та галицько-буковинської групи. Однак ми повинні прийняти думку й тих дослідників, які оцінюють наведені факти як ранні русинізми.

Ключові слова: мова й діалект, історія української мови, писемні пам'ятки.

Історик мови працює над розкриттям та описом процесу мовних змін, їхніх причин і наслідків. Між тим, він може вказувати на такі, більшою або меншою мірою доведені, факти, на підставі котрих вимальовуються паралельні територіальні системи. Але він не повинен брати на себе завдання відповісти на питання *Як розглядати ці мовні варіанти? Вони є діалектами (наріччями) однієї й тієї ж мови або різними мовами?* Якщо вчений все-таки відповідає так або інакше й користується якоюсь термінологією, це означає тільки одне з можливих групувань зібраних ним фактів, яке на конкретному етапі необхідно для подальших досліджень.

Ось чому мовознавці, а це є загальновідомим фактом, не цікавляться розрізненням мови та діалекту — за винятком соціолінгвістів, котрі, правду кажучи, тільки тлумачать міркування інших, цебто опитаних ними, людей. Ця байдужість підтверджується не лише вже легендарним висловом Макса Вейнрейха («мова — це діалект, у якого є армія і флот»),¹ але і подіями останніх десятиліть у мовознавстві.

¹ Афоризм, публікований М. Вейнрейхом (Weinreich 1945: 13) мовою їдиш (через транслітерацію): [A shprakh iz a diyalekt mit an armey un a flot](#); англійською мовою: A language is a dialect with an army and a navy.

У 1850-му році у Відні після багатолітніх дискусій найвидатніші сербські та хорватські філологи того часу домовилися про діалектну основу нової літературної мови – сербохорватської. Обидві сторони зберегли для себе дещо з особливостей їхньої різної культурної спадщини: серби як православні й далі писали кирилицею, а римокатолицькі хорвати – латинськими літерами. У вимові теж залишились деякі розбіжності. На місці звука *ě*, наприклад, у сербському варіанті звучав *e*, у хорватським – *iје* (пор. *време* – *vrijeme*)². Але протягом другої половини XIX-го та майже цілого XX-го століття існування сербохорватської мови для мовознавців вважалося безперечним фактом (хорвати, правда, не завжди були задоволені тією спільністю). І тільки після декларування про незалежність Хорватії в 1991-му році і мова хорватів стала остаточно «незалежною»; і з цього часу лінгвісти повинні користуватися двома термінами: *сербська мова* та *хорватська мова*. Учений не може ігнорувати права жодної спільноти на свою власну мову, на те, щоб уживаний нею ідіом уважався окремою мовою. Існування власної мови стало обов'язковим компонентом національної свідомості багатьох, правда, далеко не всіх, етнічних груп. За таких умов мовознавцю не треба займатися означенням окремих мов, відрізненням їх від діалектів, оскільки все це він одержує готовим від самих етнічних груп.

Але дуже легко впевнитися в тому, що таке «райське» становище буває тільки з часів народження національної свідомості, тобто від епохи просвітительства, або, може бути, і дещо раніше, від доби розповсюдження протестантських ідей. Свідоме прагнення створення своєї мови в народі яскраво помітно з середини XVI-го століття. Нашою метою не є означення початку цього періоду, тут досить указати на те, що йдеться й тепер про незакінчений процес, як про це свідчить декларація русинів про свою власну мову 1991-го року [10, с. 16].

А щодо термінології попередніх епох? Чи можна взагалі скласти якусь когерентну систему, наприклад, з назв та періодів існування давніх мов? На нашу думку, можна, але така термінологія функціонує лише на рівні індивідуального

² Про утворення сербохорватської мови див.: Симић-Остојић 1989: 95–106.

вживання. Щоправда, вона згодом може прийматися цілим колом учених, але не повинна стати «офіційною», канонізованою, тому що між окремими розрізненнями мов та діалектів немає диференції з погляду їхньої цінності.

З усього вищезгаданого випливає, що глотогенез сучасних слов'янських мов може розглядатися по-різному і навіть найпротилежніші теорії напевно містять у собі принаймні один відсоток істини. Лінгвісти приймають реальність слов'янської прабатьківщини, отже, вони й не заперечують існування праслов'янської мови як сукупності діалектів. Але вже час розпаду цієї мови визначається неоднаково, припущення пов'язуються з датами від середини I-го тисячоліття аж до XII-го століття, до кінця завершення останньої, спільної для всіх мов, фонетичної зміни, занепаду зредукованих голосних. Питання формування східнослов'янських мов також мають найрізноманітніші пояснення. Чи існувала загалом давньоруська мова? (Якщо кінець праслов'янської мови датується XII-им століттям, відповідь не буде важкою). Ми маємо право й у цьому питанні висловити тільки власну думку.

Київська Русь, спільна держава східних слов'ян (а подібної спільної держави ні у західних, ні у південних слов'ян не було), уже лише своїм існуванням могла забезпечити зовнішні умови для формування також спільної, тобто давньоруської мови. (Теорія проф. Андрія Залізняка про народження давньоруської мови шляхом конвергенції двох попередніх діалектів дивовижно підтримує наше міркування; пор. [2]. А тоді й розпад цієї спільної мови повинен пояснюватися припиненням територіальної єдності, виникненням нових державних кордонів між регіонами східнослов'янських земель.

У назві нашої статті йдеться про рукописи як джерела вивчення історії української мови. Найдавніші такі пам'ятки, які зберігаються в Угорщині, виникли в XVI-му столітті. Найстарішим серед них кодексом є Дюлайські євангельські уривки, водяні знаки яких пов'язані з періодом 1490–1512-го років. Ця пам'ятка мови має, на жаль, тільки 77 аркушів [9 с. 177–178]. Українські рукописи угорських бібліотек, за винятком одного Скотарського учительного євангелія 1588-го року, написані церковнослов'янською мовою.

Однак, навіть церковнослов'янські пам'ятки містять не тільки загальні східнослов'янські мовні риси, але й низку

фонетичних та граматичних особливостей, які ми можемо вважати явними українізмами. Такі приклади (більш повний перелік див. [4]) вибрані з тексту наступних 11 пам'яток XVI-го століття:

1. Сегедська мінея (СМ), Бібліотека Сегедського університету, сигнатура Ms 1;

2. Сегедські листки (СЛ), Бібліотека Сегедського університету; СЛ зберігаються разом із СМ;

3. Лейтанська мінея (ЛМ), її теперішнє місце невідоме;

4. Шарошпатакське євангеліє (ШЄ), Бібліотека Греко-католицької Духовної академії св. Атанаса (м. Ніредьгаза, далі – БГКДА), сигнатура Ms 20.012;

5. Маріяповчанське євангеліє (МЄ), БГКДА, сигнатура Ms 20.006; МЄ не має пагінації;

6. Надьлейтанський апостол (НА), БГКДА, сигнатура Ms 20.007; НА не має пагінації;

7. Шарошпатакський апостол (ША), БГКДА, сигнатура Ms 20.005;

8. Пиріченський кодекс (ПК), БГКДА, сигнатура Ms 20.008;

9. Дюлайські євангельські уривки (ДЄУ), БГКДА, сигнатура Ms 20.017;

10. Маріяповчанський кодекс (МК), Бібліотека Дебреценського університету, сигнатура Ms 106/15;

11. Дебреценський кодекс (ДК), Бібліотека Дебреценського університету, сигнатура Ms 106/16.

У тексті цих пам'яток читаються такі фонетичні особливості староукраїнської мови:

- уживання різних літер для передавання етимологічних звуків *о* та *е* в новому закритому складі: *пѡдслѣиѹнѣа* СМ 278б, *во дѡи* ЛМ 111б, *потѡи* ДЄУ 63а тощо; *здравымѣ* місц. од. с. р. НА; *по вѣрнии словеси* ША 239б; *корѣнь* СМ 94б, *ѡ рѣмѣства* МК 43б, *ѡ нѣмѣ* МК 156а тощо; *вѣ животѣ твои* ДЄУ 62а, *ни вѣчи* ДК 137а;

- написання букви *о* замість *ѣ*: *дрѣжащомѹ* СМ 94а, *нищомѹ* ДЄУ 61б, *на ѹи* ДК 137а тощо;

- змішування літер *и* та *ы*: *изъиваюѣ* ШЄ 193а, *шмивше* НА, *вторил* дав. мн. ДК 13а тощо; *рызы* НА, *вынѣ* 'вино' дав. од. НА, *врыдокъ* МК 155б тощо;

- чергування букв *оу* та *в*: *оукжсит* ДЄУ 57а, *оузываю* МК 44а, *оу гровѣ* ДК 141а тощо; *ко вункомъ* ДЄУ 60а, *въспросимо в него* МК 38а, *не впивантеса* МК 42а тощо.

Граматичні українізми теж виявлено в досліджених текстах:

- форми особових і зворотних займенників: *тобѣ* ЛМ 61б, *въ собѣ* МК 155б, *къ събѣ* ДК 14б тощо;

- дієслівні форми 1 ос. мн. на *-мы*, *-ли* й *-мо*: *вѣмы* ПК 86б, *имамы* МК 38а, *покаимыса* МК 157а тощо; *если* ДЄУ 63а, ДК 138а; *възыграймо* ЛМ 60б, *имамо* МК 157а, *вждомо* ДК 138а тощо;

- відбиття злиття давньоруських префіксів *съ-* та *из-*: *незозданыѣ* ЛМ 70б, *здалеу* ДЄУ 61б;

- уживання місцевого відмінка після прийменника *по-*: *по вѣху градѣх* НА, *по вѣсѣху градох* ША 239а.

Скотарське учительне євангеліє (СУЄ) є видатною пам'яткою простої мови кінця XVI-го століття. За класифікацією учительних євангелій т. зв. нового типу, запропонованою Галиною Чубою [8], СУЄ належить до творів перемишльської групи. У тексті зафіксовано низку україномовних рис:

- на місці етимологічних *о* та *е* в новому закритому складі читаються різні літери: *тылѣ* 5б, *келѣ* 29а, *покоуи* 63а; *вѣсѣла* 15а, *иднау* 211а тощо;

- замість *ѣ* часто пишуться літери *и* та *ѣ*: *ѣсти* 23а, *ѣхати* 53а, *квитѣ* 166а тощо;

- літери *и* та *ы* змішуються: *постытеса* 21б, *привабыл* 30б, *тисаща* 125б тощо;

- колишній початковий *і* на письмі часто не передається: *маемо* 2б, *мѣти* 2б, *гры знах.мн.* 168а тощо;

- букви *оу* та *в* чергуються: *оу словѣ* 2б, *оудовици* 68а, *оуѣк* знах. мн. ч. р. 78а; *навчатиса* 3а, *втаено* 19а, *вмѣли* 59а тощо;

- на місці праслов'янських звукосполучень **trьt*, **tlьt*, **trьt*, **tlьt* трапляються написання *ры*, *лы*: *крывавого* 120б, *трывала* 155а, *дрыжкачи* 174б тощо;
- за винятком певних граматичних категорій, на місці зредукованих перед *j* виступають переважно літери *ы*, *и* та *ї*: *шії* 10а, *оўмыи* 22а, *пїи* 182б тощо;
- після споконвічно м'яких приголосних замість *є* пишеться *о*: *чого* 7б, *пришо́л* 10б, *жоноў* 73б тощо;
- наявні такі форми, як *огень* 21б, *выткжд* 40а, *котрыи* 52а, *кирни́ца* 78б, *коўраблѣ* 110б, *ик грокоў* 160а та інші;
- іменники ч. р. часто закінчуються на *-ови*, *-єви*: *народови* 11а, *оўчителеви* 144а, *вгнєви* 183а тощо;
- у слів ч. р. та с. р. в місц. од. нерідко зафіксовано флексію *-оў* (також *-ү*, *-š*, *-ж*, *-ю*): в *грѣхоў* 40б, *кєлихж* 45б, *оў покою* 171б тощо;
- іменники с. р. на *-*ьje* у наз. од. і знах. од. часто спостерігаються із закінченням *-а* (але завжди тільки без подвоєння попередньої літери): *слоўхана* 3а, *спѣвана* 7б, *написана* 27а тощо;
- широко уживається кличний відмінок: *слоўго* 35б, *кратїє* 65б, *дѣвице* 174б тощо;
- багаторазово читаються займенникові форми: *тогѣ* 15а, *совѣ* 164б; *нии* 104а, *ниии* 147а; *над кии* 46б; *тыи* 2б, *тыии* 172а, *тых* 7а; числівникові: *двох* 11б, *двои* 101а, *двома* 35б та інші;
- у 2 ос. та 3 ос. од. в теперішньому часі часто використано стягнені дієслівні форми: *мєшкашь* 33б, *зѣирашь* 104б, *вываѣ* 186б тощо;
- також у теперішньому часі слова можуть закінчуватися на *-є*, *-е* (3 ос. од.) та *-ю*, *-мы* (1 ос. мн.): *може* 2б, *дає* ба, *поржавѣє* 13б; *пытаємы* 19а, *идємо* 43а, *помирємо* 47б тощо;
- у минулому часі спостерігаємо конструкції типу *колихмы...* *видѣли* 17а, *нигдыхмо не видали* 30а;

- давноминулий час бере участь у творенні форм умовного способу: *абыл сѧ веселилѧ был* 10б, *вы... был...* *наоучил* 32а, *абы... были оуздоровили* 125б тощо;

- форми складеного майбутнього часу творяться за допомогою дієслова (и)мати: *розѡумѣти маети* 155б, *трѣвати мает* 31а, *имаєно...* *покладати* 75а тощо;

- наказовий спосіб спостерігається з часткою *нехай*: *нехай...* *споминаєт* 22б, *нехай воудєт* 26б, *нехай...* *вероут* 12а тощо.

Як бачимо, у текстах тих українських рукописів XVI-го століття, які тепер є на території Угорщини, відбиваються чимало фонетичних та граматичних рис староукраїнської мови. Особливо багато таких форм спостерігається в СУЄ, написаному простою мовою. У цьому кодексі трапляється низка прикладів особливостей західних українських говорів, котрі тепер характерні для двох діалектних груп: карпатської та галицько-буковинської (докладніше про мову СУЄ див. [3, с. 29–202]. На думку проф. Василя Німчука, автором пам'ятки був галичанин і вона була переписана «десь на території верхньої течії річки Ріки або території верхньої течії річки Терембі» [6, с. 10, 12]. Імовірне місце походження СУЄ є в повній гармонії з тим, що воно, разом з іншими названими вище пам'ятками, було в церковному вжитку серед русинів, які жили в північно-східній частині Угорського королівства. А русинська мова, котру її носії тепер вважають окремою східнослов'янською мовою, походить від колишніх західноукраїнських говорів.³ Чи це означає також і те, що згадані рукописи є пам'ятками не української, а русинської писемності?

Звичайно, така відповідь була б не повністю безгрунтовною. Ми все ж виходимо з того припущення, що національна свідомість русинів не могла виявитися раніше XVII-го століття. Один з найвидатніших прихильників русинської мови Роберт Магочій також датує перші русинські тексти цим часом [5, с. 87]. А всі ті кодекси, про мову яких ми писали в цьому повідомленні, виникли протягом попереднього XVI-го століття.

³«Векшына дотеперішніх выскумів карпатських русинських діалектів указує на то, же тоты діалекты генетічно выходять з выходословянской і конкретно з української языковой бази» (Ванько 2004: 71).

Ось чому ми вважаємо ці рукописи пам'ятками не русинської, а української мови. Але ще раз наголошуємо, відносно таких давніх часів користування будь-якою термінологією базується переважно на практичному групуванні вченим зібраної інформації, тобто термінологія буде гіпотетичною. Подібні гіпотези допомагають нам, вони є необхідними інструментами в нашій дослідницькій роботі. А власне тому, що вони грають роль інструментів, будь-яке емоційне відношення до них здавалось б нам просто зайвим марнуванням творчої енергії.⁴

Література

1. Ванько Юрай. Класифкація і головны знакы Карпатьскых Русиньскых діалектів. Русиньскый язык. // *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Redaktor naukowy: Paul Robert Magocsi. – Opole, 2004. – С. 67–84.
2. Зализняк Андрей. Новгородская Русь по берестяным грамотам. <http://www.polit.ru/article/2006/11/30/zalizniak> (25.09.2015).
3. Кочиш Михай. Украинские рукописи в Венгрии: Исследования по Скотарскому учительному евангелию и Сегедской минее XVI века. – Сегед, 2014.
4. Кочиш Мігай. Найхарактерніші мовні особливості українських церковних рукописів XVI ст. // *Studia Russica XXIII*. Redigunt: L. Jászay et A. Zoltán. Budapest, 2009. – С. 117–121.
5. Магочій Павел Роберт. Языковой вопрос. Русиньскый язык... – С. 85–112.
6. Німчук Василь. Передмова. Скотарське учительне євангеліє – український гоміліар 1588 року. Текст рукопису підготував і видав: Мігай Кочиш. [Bibliotheca Slavica Savariensis IV. Redigit: Károly Gadányi.]. – Сомбатгей, 1997. – С. 5–17.
7. Симић Радоје. Остојић, Бранислав: Основи фонологије српскохрватскога књижевног језика. – Никшић, 1989.
8. Чуба Галина. До історії розвитку екзегемно-гомілійних редакцій Євангелія в Україні. Мова і соціальні процеси. [Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Випуск 26]. – Львів, 1997. – С. 46–49.
9. M. Pandur Julianna. A Gyulaji Evangéliumi Töredék: XVI. századi cirill-szláv kézirat. Könyv és Könyvtár XV. – Debrecen, 1987. – С. 177–183.

⁴ У серії *Hungaro-Ruthenica*, періодиці угорських українців, яка виходить у Сегеді від 1998-го року, починаючи з першого тому публікуються статті й прихильників русинської мови, а також і тих, хто її існування не сприймає.

10. Udvari István: Ruszinok a XVIII. században: Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. [Vasvári Pál Társaság Füzetei 9.]. – Nyíregyháza, 1994.

11. Weinreich Max. YIVO and the Problems of Our Time. YIVO Bleter XXV, No. 1. – New York, 1945. – С. 3–18 (мовою їдиш).

Mihay Kochish

***The Manuscripts in Hungary as Sources
of Old Ukrainian Language Investigation***

Every ethnic group has the right to have their own language in order to answer the question whether the idiom used by them is a dialect or a separate language. Therefore, any distinction between dialects and languages made by researchers into old idioms may only be considered as hypothetical.

Old Ukrainian written sources kept in Hungary reflect a lot of phonetic and morphological features that can be found in the Southwestern dialects of modern Ukrainian, too. Still, we must also accept the opinion of researchers who regard the above mentioned facts as phenomena characteristic of the early Rusyn language.

Keywords: *language and dialect, history of the Ukrainian language, written sources.*

Ірина ФАРІОН

**ЛІНГВОНОМЕН УКРАЇНСЬКА МОВА
ЯК ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ
(на матеріалі текстів XIV–XX ст.)**

У статті простежено історію лінгвономена українська мова впродовж XIV–XX ст. у контексті етнонаціональної ідентифікації українців. Основна джерельна база дослідження – картотеки Історичного словника української мови XIV – першої половини XVII століття та Історичного словника Є. Тимченка. Предмет дослідження – функціонування основних термінів мова та язык і їхніх етноатрибутивних окреслень – символів етнонаціональної та спільнослов'янської свідомості: словенська, руська, російська, проста руська, малоросійська, малороська. Основна увага зосереджена на терміні руска мова (язык), що єдиний, у супереч складним колонізаційним історичним обставинам, зберігав свою тяглість, даючи безсумнівну самоідентифікацію українцям, а відтак під впливом суспільних обставин трансформувався в сучасний термін українська мова.

Аналіз матеріалу засвідчив: лінгвономен – це історичний фокус усвідомлення етносом своєї внутрішньої мовно-етнічної єдності і зовнішньої мовно-етнічної відмінності.

Ключові слова: лінгвономен українська мова, мовно-етнонаціональна свідомість, етнонаціональна ідентифікація, етноатрибутивні окреслення, самоідентифікація, язык – мова – мовлення.

Звичний сьогодні лінгвономен *українська мова* має складну історію розвитку. Він показово вписаний у діахронну систему позамовних етнонаціональних чинників суспільно-історичного, політичного та ідеологічного характеру. Про це свідчать не лише найдавніші пам'ятки нашої історії та мови, але тривалий процес утвердження цього терміна навіть упродовж XIX–XX ст. У цьому контексті зазначений термін має два аспекти вивчення: внутрішній і зовнішній. Внутрішній – передбачає створення *автолінгвономена*: як називали це поняття різні суспільні стани, зокрема, урядова та духовна еліта у кожен історичний період. Така самоназва засвідчує усвідомлення етносом своєї внутрішньої мовної єдності і зовнішньої мовної відмінності. Відтак вивчення мовної та етнічної самоназви «*дає додатковий матеріал для пізнання проблеми етнічної самосвідомості, її структури та функцій*» [3, с. 6]. Зовнішній аспект

термінономінації полягає в лінгвістичному виробленні наукових визначень, оформлених у лінгвономені, що тісно пов'язані з походженням мови та періодизацією історії української мови. Водночас зовнішній аспект передбачає лінгвономени, що вживали і вживають порубіжні та далекі сусіди.

У діяхронії лінгвономен має змінювані субстантивно-атрибутивні складники, що значною мірою відображає тривалий процес становлення мовної та мовно-етнонаціональної свідомості, а також розвиток мовознавчої науки. Розглянемо внутрішній аспект діяхронного творення лінгвономена як субстантивних номінацій, реалізованих в основних термінах: *язик*, *мова* – і периферійних: *діалект*, *наріччя*, *річ*, *бесіда* – та етноатрибутивних окресленнях метатерміна *мова*: *словенська*, *руська*, *російська*, *проста руська*, *малоросійська*, *малороська*. Історично неперервна і панівна назва *руський язик (мова)* засвідчує усвідомлення етносом своєї внутрішньої мовної єдності та зовнішньої мовної відмінності.

Термін **языкъ (язик)** – найпоширеніший у діяхронії (від Х до ХХ ст.) лінгвономен і водночас багатозначне слово праслов'янського походження. У нашому випадкові трансформації понять від *язика* до *мови* внутрішня форма слова «язик» свідчить про історичний процес метафоричного перенесення (за функцією) семи з органа мовлення *язика* на новостворений в українській мові в XVI ст. (а також у білоруській) металінгвономен – *мову*. Пам'ятки XVI – першої половини XVII ст. засвідчують уживання лексеми *язик* у значеннях «мова» (разом із метафоричним значенням), «народ», «полонений», «орган тіла людини чи тварини», «ботанічний термін» із найвищою частотністю функціонування слова в значенні лінгвономена. Провідну семантику лексеми *язик* як *мови* і водночас їхнє ототожнення з народом та вірою ілюструє «Гадяцький договір...» 1658 року: «*Вѣра Греческая древная сия и таяжде, съ якою старожитный (древный) Русский народъ до корони Полской приступилъ, дабы при своихъ прерогативахъ, сирѣчь преимуществахъ и свободномъ употребленіи набожества прибывала, пока **языкъ народу Руского** засягаетъ...*» [Ак. ЮЗР 1863, т. IV, с. 142]. Саме термін *язик* виконує ідентифікаційну функцію, окреслюючи етнічні кордони, що не збігаються з державними. На значення лінгвономена вказує типова

сполучуваність лексеми *язык* із найчастотнішими етноатрибутивами – *словенський* (34), *грецький* (28), *латинський* (13) (за КІС), а також уживання в освітньо-релігійному дискурсі, де його етноатрибутивне окреслення свідчить про багатомовність тодішнього суспільства.

Для середньої доби характерна найвища сполучуваність лінгвономена *язык* із етноатрибутивом *сла(о)венський* (церковнослов'янський), відтак *руський*, що зумовлено культом *словенської* (церковнослов'янської) мови. Водночас порівняно з ієрархічно найвищими в суспільстві так званими священними мовами етнолінгвономен *руський* ужито 12 разів (за КІС), із них здебільшого з присвійно-займенниковими означеннями, що свідчать про суспільно-світоглядове зростання ролі зрозумілої рідної мови: «... коли писма и книгъ святыхъ отецъ...**въ нашомъ языку рускомъ не маемъ**...» [РИБ Унія, с. 118]. Підтверджує це характерне використання в синтагмі з терміном *язык* атрибутива *прирожденный* (пор. стч. *přirožený*, стп. *przyrodzony*): 1) спадкоємний, 2) рідний [ССУМ XIV–XV 2, с. 244]; 1) природний, 2) рідний [ТМС XV–XVIII кн. 2, с. 233] як символу родинного начала в житті людини й пошанування споконвічних народних традицій. Дуже високу продуктивність цього терміна засвідчують польські тексти XV–XVIII ст., що, без сумніву, мали вплив на його використання в староукраїнській (руській) мові.

Лінгвономен *мова*, на відміну від спільнослов'янського терміна *язык*, – характерна метаназва лише двох слов'янських мов: української та білоруської, хоч містять його історичні лексикографічні джерела й польської. Відлік лексеми *мова* зі значенням металінгвономена спостерігаємо в рукописній пам'ятці української культури Пересопницького Євангелія (1556–1561 pp.). У загальній післямові до його перекладу зазначено, що книжка «перекладена... **изъ языка бльгарскаго на мовоу роускую**... для лепшого выразумленя людоу христіанского посполитого» [КІСТ, 481зв.], а також перше «Учительне Євангеліє» (1569 р.), яке гетьман Г. Ходкевич хотів «**преложити на простую мову**». Промовиста щодо цього опозиційність *языка бльгарскаго* і мови *роуской* як субстантивно-етноатрибутивних лінгвономенів, що свідчить про народження нового відкритого та етнічно зорієнтованого культурного простору, де зрозуміла *мова* (а не *язык*) стає невід'ємним чинником суспільного життя.

«Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» не містить лінгвономена *мова*, однак рясно фіксує його твірну основу в різних граматичних формах **мовити**: *мовить, мовилъ, мовил, мовили, буду мовити, мовячи, мовачи, мовєчи та молвити (мольвити), мольви(л)* зі значенням «говорити, казати, сказати» [ССУМ XIV–XV 1, с. 603–604, 607–608, 610], що виражає предикатно-суб'єктні відношення одноразової дії мовця в контексті мовленнєвого акту. Це стало основою для закріплення в мовленнєвій практиці лексеми *мова* й перетворення її на лінгвономен і металінгвономен. Перший друкований церковнослов'янсько-український словник Л. Зизанія-Тустановського «Лексис Сирѣчь Реченїа, Вькратѣѣ събранъ(ь)ны. И из словє(н)скаго языка, на просты(й) Рускій Дїалє(к)тъ Истол(ъ)кованы» (1596 р.) уперше подає українські відповідники *мова, мовлю, мовлєньє* до церковнослов'янських реєстрових слів *гль, глю, глоголанїє* [ЛЗ, с. 40], які сягають праслов'янського лексичного фонду, походячи від звуконаслідувального іменника **golgolъ* [ЭССЯ, с. 204–205], що підтверджує індивідуальний характер комунікативного процесу, ідентифікований у XX столітті терміном *мовлення*.

Уперше лексему *мова* з виразним значенням лінгвономена виявлено в «Уставі» Львівської братської школи 1587 року, де йдеться про те, якими *мовами*, себто звично *языками*, мають спілкуватися вихованці: «...учатъ на каждый день, абы дѣти единъ другого пыталъ по грецку, абы ему ѡ(т)повѣдалъ по словенску, и тыжъ пытаются по словє(н)ску, абы и(м) ѡ(т)повѣдано **по просто мовѣ**. И ты(ж) не маю(т) из собою мовити **простою мовою**, ѡдно словє(н)скою и грецкою» [КІС, Львів, 1587, УДІАЛ, 129, 1, 65(а)]. Синтагматична валентність лексеми *мова* – це переважно експресивні означення, що впливають із емоційних особливостей мовленнєвого акту та його монологічного характеру. Зіставний аналіз атрибутивів лінгвономена *мова* в польській та українській мовах розширює уявлення про семантично-функційне експресивне поле аналізованого метатерміна в цих мовах і засвідчує дуже високу атрибутивну сполучуваність польського терміна *towa*, що вп'ятеро більша, ніж в українській мові. Співіснування в однорідних рядах лінгвономенів *мова* – *язык* наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. таке щільне (як і в польській мові), що

поряд ужите в цілісних контекстах: «*Виш(с)кы почали мовити ро(з)ли(ч)нымы языки и ро(з)маитымы мовами ...*» [КІС, к. XVI ст., УЄ № 31, 89].

Отже, лінгвономен *мова*, фіксований з кінця XVI ст. до першої половини XVII ст. близько 206 разів (за КІС, КІСТ), має паралелі в польській та білоруській мовах, що зумовлено спільними історико-політичними обставинами. В українській мові термін *мова*, утративши внаслідок фонетичної тенденції в ранньосередньоукраїнську добу XIV–XVI ст. звук [л] (*молва*) [5, с. 529] і розширивши своє семантичне поле від експресивних ознак до етноатрибутивних, починаючи від XVI ст., а сповна аж у XX ст., витіснив лінгвономени *язык*, *наріччя* і набув значення металінгвономена. Одна з засадничих причин уживання цього терміна – світоглядове протиставлення *словенського языка* як статичної незмінної кодифікованої категорії до *руської (простої) мови* як до категорії оновлюваної, рухомої та змінної, що продиктовано секуляризованою практикою життя.

Лексему *мовленє* в типовому західноукраїнському діалектному вияві відстежено зі словника Л. Зизанія-Тустановського «Лексис» (1596 р.) як відповідник до церковнослов'янського реєстрового слова *глаголаніє* (серед спільнокореневих *гль*, *глю*) [ЛЗ, с. 40]. У реєстровій частині термін *мовеніє* вперше вжито в лексикографічній пам'ятці середини XVII ст. «Синонімі славеноросскій»: «*мовеніє: вѣщаніє, глаголаніє; мовеніє: ѿ великихъ речахъ велерѣчіє*» [СС, с. 127]. Серед сучасних історичних лексикографічних джерел лише Євген Тимченко в «Матеріалах до Словника...» подає лексему *мовене*, -*нье*, (пл. *mówienie*) як українське реєстрове слово в значенні «слово, речь» з ілюстративним матеріалом із XVII ст.: «*Мѣлъ теды Петръ св. на тотъ часъ першость мовеня, а не владзу зверхности надъ апостолами; философъ [...] мовеньє замкнулъ*» [ТМС XV–XVIII, кн. 1, с. 432]. Історичну повноту функціонування сучасної лексики *мовлення* віднаходимо в КІС української мови XVI – першої половини XVII ст., де це слово вжито в 45-х контекстах у таких варіантах написання: *мовене*, *мовєне*, *мовена*, *мовенье*, *мовеньє*, *мовеньє*, *мовленє* зі значенням «спілкування людей між собою за допомогою мови; мовна діяльність; мовлення; прохання; розмова, обговорення». Найдавніша відома фіксація припадає на 1538 рік: «...ѿ том

перед нами мовиль и просиль еси нас, абыхмо на очивистое мовєньє з вижємь его, Матфеємъ... тебе дали и тѣю рєчь на розсѣдокъ пановъ рад наших их милости ѿотслали...» [КІС, Краків, 1538, AS IV]. Більшість виявлених контекстів відображає процес мовленнєвої діяльності в судовій практиці, де типові атрибутивні окреслення аналізованого терміна передають характерні для того часу опозиційні відношення: ідеться про *мовенє очи(е)вистое* (зрозуміле, очевидне, себто доказове) і *мовенє голоє* (бездоказове). Узгоджені атрибутиви в словосполучі з терміном *мовєнє* відображають зазвичай психологічний стан мовця, реалізований через індивідуальне мовлення, що і є основною характеристикою цього поняття.

Отже, уже в першій половині XVI ст. несвідомо й незумисно для мовців поняття *мови* – *язика*, очевидно, під лексичним польським впливом, почали дробитися на підкатегорію *мовлення*, що остаточно викристалізувалися в теорії мовознавства аж на початку XX ст. у зв'язку з розвитком лінгвістичного структуралізму. Еволюція українського історичного лексичного матеріалу в контексті діхронного використання термінів *язик* – *мова* – *мовлення* яскраво засвідчує виникнення не лише гносеологічної та суспільно-політичної опозиції термінів *язик* – *мова*, але й наступної дихотомії *мова* – *мовлення*. Виявлений фактичний матеріал XVI–XVII ст. заклав основи для утвердження дихотомійних термінів *мови* – *мовлення*, що на ту історичну пору ще не мали цього протиставлення й переважно вживалися як синоніми. Пропоновані контексти з термінами *язик* – *мова* – *мовєнє* – це перші кроки в структуруванні нових ідейних і суспільно-політичних обставин, за яких на зміну теоцентричному світоглядowi приходить антропо- та націєцентрична модель світу.

Лінгвономени *річ*, *бєсїда*, *діалект* не були частотними, проте їхнє побутування свідчило про тенденцію називати живе, «прирожене» мовлення.

Етноатрибутивні окреслення термінів *язик* – *мова* від XI до XX ст. (зокрема в XIV–XVII ст.) представлені такими означеннями в поширених неусталених правописних варіантах: *словєнскій*, *славєнскій*; *славєнорѡскій*, *словєнороскій*, *славєноросский*, *славєнороссійскій*; *роський*, *роскій*, *рѡссійскій*, *рѡсский*, *рѡссійски*, *россійскій*; *руський*, *роуский*, *руський*,

руський, руски, руский, русский; простый, просты(й); простый руский; малоросійський, малоросійський, малоросійський.

Етноатрибутив **сло(а)венскій (сло(а)венський)** є фокусом універсальної метаслов'янської свідомості й водночас виявом сприйняття духовною елітою церковнослов'янської мови не лише як сакральної та ієрархічно рівної за своїм релігійним статусом із грецькою, але й опозиційної до латинської мови. *Слов'янській мові* надано значення навіть *прироженого языка*. Водночас саме на межі XVI–XVII ст. зароджується ідеологічно нова опозиція між *сло(а)венським языкомъ* і *рускою мовою (языкомъ)*. *Руский язык (мова, діалект)* стає засобом пізнання євангельських істин, прихованих уже незрозумілим *словенским (церковнослов'янським) языком*. Це не лише кардинальна зміна в мовній ієрархії, а передусім констатація нового типу прагматичної мовної та мовно-етнонаціональної свідомості.

Композитний етноатрибутив **славеноросскій (сло(а)веноросський)** сповна відображав характер взаємовпливів двох літературних мов, виражених сучасними термінами як *давньоруська мова* і *старослов'янська мова давньоруської редакції (церковнослов'янська)*. Проте найважливіше, що саме цей термін формалізував синтез *руського* і *слов'янського* як вияв об'єднаної мовно-етнонаціональної свідомості, зорієнтованої на провідне пошанування всеслов'янського з частковим залученням *руського* як відокремленого та етнічного.

Етноатрибутиви **росскій, россійскій (росський, россійський)** не були народними самоназвами, а витвором духовних інтелектуальних кіл, взорованих на грецькі зразки (у канцеляріях грецького патріярха *Русь* перекладали як *Ρως*, себто *Rosia*). Тодішня мовно-етнонаціональна свідомість засвідчує інше уявлення про походження цієї лексеми, що найповніше виявлено в українській історіографії XVII ст., зокрема в «Хроніці...» Ф. Софоновича (2-а пол. XVII ст.), де автор уживає іменниковий похідник *россияни*, що «*от широкого ихъ по свѣту розсіяния назвались*», а звідси «*и земля ихъ Россия*» [CX, с. 56].

Етноатрибутив **руський (руський)** – це єдиний термін, що всупереч складним історико-політичним обставинам зберігав свою тяглість, даючи безсумнівну **самоідентифікацію** (ендоетнономен) українцям, попри всі політичні маніпуляції навколо нього. Поширення і культивування цієї самоназви

засвідчує високий етнонаціональний рівень свідомості наших предків. Діахронна крива взаємин між *руською* та *слов'янською* мовами від XI до XVII ст. проходить етапи *ототожнення*, відтак *синонімного вживання* і врешті *протиставлення*. На хвилі реформаційних відгомонів пізнього Середньовіччя й у контексті складних суспільно-політичних обставин *руська мова* стає креативною опозицією до слов'янської та польської мов і, як вислід, зазначений термін засвідчує новий відокремлений тип етнонаціональної самосвідомості українців.

Проста мова (рідше *простий (руський) язык*) як лінгвономен – це суспільно зумовлений термін, що виник унаслідок впливів європейських реформаційних рухів та пробудження національної свідомості наших предків і припинив своє існування через бурхливі суспільно-політичні події колоніального поділу України між Московією та Польщею в другій половині XVII століття. Виражаючи зазвичай прагматичну мотивацію потреби *простой мови* – «щоб зрозуміли», цей термін водночас містив у собі етноідентифікаційну ознаку (з допомогою складника *руський*): опозиційність до чужої польської мови та вже незрозумілої сакральної церковнослов'янської. Вирішальну роль у зникненні цього терміна у XVIII ст. відіграла українська духовна та шляхетська еліта, що асимілювалася під московським і польським тиском. Водночас це активізувало в Україні творення нової національної літературної мови на власне народній основі.

Новонароджений в останній чверті XVII ст. термін **малоросійський (малоросійський) язык (мова)** (виявлено у творі Й. Галятовського «Месія праведний», 1668 р. [1, с. 124], хоч уживається він ще з документації Б. Хмельницького, проте не в сполученні з лексемою *язык*) лише з XIX ст. набуватиме негативної конотації вторинного статусу української мови і народу. У пору свого зародження цей термін відображав нові обставини колонізації України-Руси Московським царством. Уживання в Московії питомого українського терміна *рус(с)кий язык* змушувало виробляти відокремлену назву, найпростішою з яких виявилася *малоросійська мова (язык)* з частотною твірною відхоронімною основою *Мала Рóсія* як протиставлення до вживаного в духовних та державних колах вторинного утворення *Велика Рóсія*. Відтак разом із утвердженням хороніма Україна аж у XX столітті утверджується лінгвономен *українська мова* як

непоборне бажання нації зазначити свою етнонаціональну окремість.

Тріумфальної ходи атрибутиву *малоросійський*, як і самій народній мові, надано у XVIII ст. Зокрема, видання «Енеїди» Івана Котляревського 1798 року з коментарем мало назву «Енеїда на **малоросійській языкъ** перелиціованная», а також додане до неї «Собрание **Малоросійскихъ словъ**, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ **Малоросійское нарѣчіе** съ другихъ языковъ...». Варто зазначити, що в XIX ст. на підросійській Україні цей термін абсолютно переважає в назвах лексикографічних та інших наукових працях: «Словарь **малоросійскаго языка**» при «Опыте собрания **малоросійскихъ** пѣсней» Миколи Цертелєва (1818 р.), «Собрание словъ **малоросійскаго нарѣчія**» Івана Войцеховича (1823 р.) та ін. На Заході України, не маючи підстав до творення опозиції присвоєним Росією термінів *русский*, *российский*, переважно вживають атрибутив *руский*, радше як виняток трапляється й *малоруський*: «Методична граматика языка **малоруського**» Пилипа Дячана (1865 р.) «**Малоруско-німецкий** словарь» Євгена Желехівського та Степана Недільського (1886 р.).

У праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922 р.) Агатангел Кримський обстоює вживання терміна *малоруська мова*, мотивуючи це виключенням будь-якої термінологічної плутанини, спричиненої московськими маніпуляціями з самопереназиванням. Водночас у XX ст. учений фіксує процес утвердження нового лінгвономена **український**: «Іменно «**український**» малоруси складають дуже високу ціну, аж до дражливості високу. Якби когось спало на думку споритися проти того і вимагати, щоб вони держалися терміна **малоруський**, а не **український**, то це була б річ і недоцільна і даремна: життєва практика перемагає філологічну точність. Та проте філологи, треба думати, як задля точності діалектної, так і через міркування про споконвічну історію розвою малоруської мови, довго ще не відмовляться (принаймні у своїх вузько спеціальних статтях) од терміну *м а л о р у с ь к а м о в а*, що виключає будь-яку плутанину» [2, с. 18]. Багато в чому слушні міркування зовсім

не виявилися пророчими щодо живучості терміна *малоруський* – разом із утвердженням хороніма Україна утвердився в ХХ ст. і лінгвономен *українська мова*.

Поряд із терміном *малоруська*, аби відокремитися від лінгвономенів країни-колонізатора, у ХІХ ст. виникає *географічне* окреслення мови: «*южнорусский языкъ*», «*південноруська мова*», «*західноруська мова*» і навіть «*юговоруська мова*», що, зокрема, засвідчує творчість Михайла Максимовича («Книжная старина южнорусская» (1850 р.)) та низка назв мовознавчих праць різного спрямування різних і, зокрема українських авторів: «Розправа о язиці **южноруським** і его наріччях» (1848 р.) Якова Головацького, «Опытъ **южнорусскаго** словаря» (1861, 1883–1886 рр.) Каленика Шейковського, однак вони не мали суттєвого поширення. Показова щодо цього термінологічна полеміка між Михайлом Максимовичем та Павлом Білецьким-Носенком у контексті видання його «Словаря **малороссійскаго**, или **юго-восточнорусскаго** языка...» (1838–1843 рр.). Михайло Максимович у рецензії на створений словник рекомендує «*языкъ называть «южнорусскимъ» или «малороссійскимъ»*», виключивши синонімі вживання в Павла Білецького-Носенка: *югозападний, українській, украино-малороссійській*. На що автор найповнішого на ту пору словника ХІХ ст. відповів: «*Беспрекословно **языкъ малороссійскій** может быть названъ **малорусскимъ, южнорусскимъ**, а въ некоторыхъ случаяхъ **юго-западнорусскимъ**...*» [208, с. 11–12].

Серед перших авторів, що в останній чверті ХІХ ст. у назвах наукових мовознавчих праць використовують термін *український*, Фортунат Піскунов «Словниця **української** (або **югово-руської**) мови» (1873 р.) та Михайло Левченко «Опытъ русско-украинскаго словаря» (1874 р.). Словенський мовознавець Ватрослав Ягич 1915 року слушно підсумував, що використання етнолінгвономена *український(-а)* на ту пору – це бажання нації «*якомога сильніше зазначити етнічну окремішність малорусів супроти офіційної великоруської народності, вживаючи зовсім окремої назви, яка виключала б усяке змішання великорусів і малорусів*», а також цей лінгвономен став виявом сучасної фази «*політично-національного руху*» і протестом «*проти зневажання їхньої* (себто українців. – І. Ф.) *національної самобутності, проти*

виключення їхньої народної мови з усіх сфер громадського життя, починаючи з народної школи» [377, с. 291].

Отже, історія лінгвономена *українська мова* – це синтез внутрішніх та позамовних чинників і фокус мовно-етнонаціональної свідомості того часу. Складаючись із етноатрибутивної та субстантивної номінацій, цей складений термін, переходячи через різні етапи свого атрибутивно-субстантивного вияву, сигналізує про глибинні процеси мовної та мовно-етнонаціональної свідомості. Першим ключовим моментом історії лінгвістичного терміна *українська мова* є створювана впродовж тривалого часу опозиція *язык* – *мова*, що сягнула свого апогею наприкінці XVI – початку XVII ст. як протиставлення чужого, незрозумілого *церковнослов'янського языка* своїй, *прирожденій руській мові*. Спостережно еволюцію від середньовічного використання терміна *язык* (у значенні *народ*) до запровадження в XVI ст. десекуляризованого синоніма *мова*. Синонімне, але не однаково частотне вживання цих термінів аж до чверті XX ст. засвідчує тяглість «язикової традиції» і вплив інших слов'янських мов, серед яких лише українці та білоруси обрали метатермін *мова*, а не *язык*. Запровадження терміна *мова* – це наслідок антропо- та націєцентричних європейських реформаційних процесів і називання індивідуальної мовленнєвої діяльності. Додатковим підтвердженням тих процесів є запровадження в термінний складник атрибутива *проста мова* як символу реформаційної доступності й опозиційності щодо церковнослов'янської та польської мов.

Іншим ключовим моментом внутрішньомовного характеру є зародження терміна *мовлення*, що аж у XX ст. створить опозицію *мова* – *мовлення*. Водночас терміни *язык* – *мова* – *мовленє* – стали фокусами структурування нових ідейних і суспільно-політичних обставин, за яких на зміну теоцентричному світоглядові приходить націєцентрична модель світу.

Серед атрибутивних номінацій *мови* – *языка* спостережено дві провідні тенденції: *руський язык* (мова) засвідчує відокремлену етнічну тяглість та опозиційність до інших етнічностей; *словенороський язык* – це продиктований часом композитний синтез *словенського* і *руського* (чи *роського*), що засвідчував всеслов'янську православну єдність. Якщо *руську*

мову додатково експресивно ідентифікують як *прирождона*, тобто *рідна*, то *слов'янська*, чи *словеноросська* мова, має експресивно оцінні означення: *славна*, *широка* та ін. Термін *руська мова* в контексті відсутності власної держави стає креативною опозицією до словенської та польської мов і засвідчує новий, відокремлений тип етнонаціональної самосвідомості українців. Уживання в Московії питомого українського терміна *рус(с)кий язык* змушувало виробляти відокремлену назву, найпростішою з яких виявилася *малоросійська мова (язык)* з промовистою твірною відхоронімною основою *Мала Росія* як протиставлення до вживаного в духовних та державних колах *Велика Росія*. Отож еволюція лінгвономена *українська мова* – це багатостолітній шлях розвитку та утвердження власної ідентичності з притаманним на цьому шляху регресом і заповільненням та водночас із непоборним поступом.

Список умовних скорочень

Ак. ЮЗР 1863, т. IV – Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою коммисією. – СПб. 1863. – Т. IV. – 276 с.

КІС – Картотека Історичного словника української мови XVI – першої половини XVII століття [зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України м. Львова].

КІСТ – Картотека Історичного словника Є. Тимченка [зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України м. Львова].

ЛЗ – Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / [підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука] // Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. Серія наукової літератури. – К. : Наук. думка, 1964. – 202 с.

РИБ Унія – Потий Іпатий. Унія грековъ съ костелом римскимъ / Іпатий Потий // Русская историческая библиотека. Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1882. – Кн. 2. – С. 111–168.

ССУМ XIV–XV – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у двох томах / [ред. кол. Д. Гринчишин, Л. Гумецька та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977–1978.

СС – Синоніма славеноросская // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / [підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука] / Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. Серія наукової літератури. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 98–172.

СХ – Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / [підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка]. – К. : Наук. думка, 1992. – 336 с.

ТМС XV–XVIII – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2-х книгах / [упорядники : Німчук В. В., Лиса Г. І.]. Пам'ятки української мови. Серія словників. – Київ–Нью-Йорк, 2002–2003. – Книга I. – 512 с. – Книга II. – 512 с.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Выпуск 6 / [под ред. члена-кор. АН СССР О. Н. Трубачева]. – М. : Наука, 1979. – 222 с.

Література

1. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови XVII ст. / П. Г. Житецький // Вибрані праці. Філологія. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 19–139.

2. Кримський Агатангел. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася / Агатангел Кримський // Історія української мови : хрестоматія / [упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. – К. : Либідь, 1996. – С. 16–38.

3. Крюков М. В. «Люди», «Настоящие люди» (к проблеме исторической типологии этнических самоназваний) / М. В. Крюков // Этническая ономастика / [отв. ред. : Р. Ш. Джарылгасинова, В. А. Никонов]. – М. : Наука, 1984. – С. 6–12.

4. Німчук В. В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка // Білецький-Носенко П. Словник української мови / [підгот. до вид. В. В. Німчук]. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 5–37.

5. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов; [пер. з англійської Сергія Вакуленка, Андрія Даниленка] / Юрій Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.

6. Ягич В. Про українську мову і назву *українці* / В. Ягич // Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. Частина II. – К. : Радянська школа, 1961. – С. 290–296.

Iryna Farion

***The History of Linguonomen the Ukrainian Language
as the Ethno-National Identification of Ukrainians
(as based on the materials of 14th-20th cc.)***

In the article the history of linguonomen the Ukrainian language during the 14th-20th cc. is traced in the context of the ethno-national identification of Ukrainians. The main source basis of the research is card files of Historical Dictionary of the Ukrainian language of the 14th c. – the 1st half of the 17th c. and Historical Dictionary of Ye. Tymchenko. The subject of the research is the functioning of the main terms mova (language) and yazyk (language) and their ethno-attributive descriptions which are the symbols of ethno-national and Common Slavonic consciousness: Slovenian, Ruthenian, Russian, Simple Ruthenian, Little Russian, Little Ruthenian. The main focus is laid upon the term Ruthenian language (yazyk) that despite of complicated colonization circumstances was the one that preserved its significance, enabling the undoubted self-identification of Ukrainians, and then under the influence of social circumstances it has transformed into a modern term the Ukrainian language.

The analysis of the material showed that linguonomen is a historic focus of understanding by the ethnos of its inner linguo-ethnic unity and external linguo-ethnic distinction.

Key words: *linguonomen the Ukrainian language, linguo-ethno-national consciousness, ethno-national identification, ethno-attributive descriptions, self-identification, yazyk – mova – speech.*

**ПРАБЛЕМА ПАЛЕСКАЙ АСНОВЫ
СТАРАБЕЛАРУСКАЙ / СТАРАЎКРАЇНСКАЙ МОВЫ
Ў СУЧАСНАЙ НАВУЦЫ**

У артыкуле крытыкуецца чарговая версія так званай палескай канцэпцыі, паводле якой руськая» мова (старабеларуская / стараўкраінская) мела не беларускую і ўкраінскую дыялектную аснову, а пераважна ўкраінскую, якую ўтваралі толькі палескі і іншыя ўкраінскія дыялекты. Паказана беспадстаўнасць такой канцэпцыі, заснаванай на памылковым разуменні прыроды пераходнага дыялекта (гаворкі) і некарэктнай інтэрпрэтацыі асобных дыялектных даных, як і пэўнага матэрыялу са старажытных помнікаў пісьменства.

Ключові словы: дыялект, пераходны дыялект, Палескі рэгіён, старабеларуская мова, стараўкраінская мова.

Супольная кніжна-пісьмовая мова беларусаў і ўкраінцаў XIV–XVIII стст., што існавала ў ВКЛ, а затым у Рэчы Паспалітай, сучаснымі вучонымі, асабліва лінгвістамі, нярэдка называецца «руськай». Такі тэрмін выкарыстоўваецца і ў дадзенай працы – ён зручны, калі абмяркоўваюцца беларуска-ўкраінскія ўплывы і памежныя з’явы. Тэрмін не адмаўляе наймення даўняй кніжна-пісьмовай мовы як старабеларускай ці стараўкраінскай, а толькі дазваляе падкрэсліць яе агульнасць для двух братэрскіх народаў ды наддыялектны характар самой мовы, а таксама указаць на яе ўсходнеславянскую аснову.

З XX ст. у навуцы вядуцца спрэчкі наконт дыялектнай асновы мовы «руськай» і робяцца спробы вызначыць у ёй нейкія рэгіянальныя варыянты, ці агрэгатy. Пакідаючы ў баку ўвесь шырокі спектр розных прапаноў на гэты конт, дадзеная праца прысвечана разгляду ідэй і канцэпцый, што вылучаюць у складзе «руськай» мовы палескі дыялектны кампанент, які, на думку асобных вучоных, адыгрываў вядучую ролю ў яе гісторыі.

Такую ідэю, здаецца, упершыню выклаў вядомы ўкраінскі вучоны І. Агіенка [25, с. 226, 227, 238, 248–249, 252; 26, с. 263, 266–267, 279–283; 27, с. 97–98], падтрымлівалі яе і многія

українскія лінгвісты-гісторыкі (гл. напр.: [2, с. 19; 3, с. 256; 1, с. 42; 33; 31, с. 503, 504, 505; 28, с. 83; 29, с. 116-117]). Зусім гіпертрафаваныя памеры яна набыла ў украінскага мовазнаўца В. Майсіенкі, які абвясціў усе (на яго думку) беларускія рысы насамрэч украінскімі (паколькі яны з'яўляюцца палескімі), а старабеларускую мову – фактычна стараўкраінскай (гл. у дэталях: [12; 13; 14; 15; 16]). Гэтая хібная канцэпцыя ўжо зазнала крытыку ў беларускім мовазнаўстве [30; 6]. Паводле гэтай канцэпцыі, ніякія сістэмныя асаблівасці беларускай мовы і асобных беларускіх дыялектаў не могуць служыць доказам беларускасці помніка, паколькі ўсе такія асаблівасці ўласцівыя і палескім дыялектам. Апошнія ўяўляюць пас гаворак, пераходных паміж беларускай і ўкраінскай мовамі; паводле сваіх структурных уласцівасцяў большасцю сучасных даследчыкаў гэты пас адносіцца да ўкраінскай мовы (у якасці яе паўночных дыялектаў) [5, с. 149–153; 10; 23, с. 154–167]¹.

Згодна з гэтай «палескай» канцэпцыяй для беларускіх дыялектаў увогуле не знаходзіцца ў «рускай» мове ніякіх асаблівасцяў (апрача дзекання і цекання [2, с. 19], якое надзвычай рэдка адлюстроўвалася ў даўніх помніках), а ўсе адметныя рысы даўняй кніжна-пісьмовай мовы (у т. л. нават аканне) могуць быць растлумачаны выключна на глебе ўкраінскіх дыялектаў, і перш за ўсё – паўночнаўкраінскіх. Палескія дыялекты, якія з прычыны слабасці камунікацый ды рэдкай заселенасці, нязначнай колькасці ў рэгіёне гарадоў і царкоўных цэнтраў, не адыгрывалі істотнай ролі ў культурным і палітычным жыцці ВКЛ / Рэчы Паспалітай, для некаторых украінскіх даследчыкаў набываюць амаль рашаючую ролю ў складванні ды развіцці пісьмовых нормаў і моўных звычак велізарнай краіны [3, с. 256; 28, с. 83].

¹ Упершыню палітычныя і адміністрацыйныя межы паміж Беларуссю і Украінай былі праведзены толькі ў XX ст. – нямецкімі акупацыйнымі ўладамі ў час 1-й сусветнай вайны, што было адноўлена імі ў час 2-й сусветнай вайны. Тады Украіне, што знаходзілася пад кантролем немцаў, былі аддадзены важныя ў тых умовах камунікацыі: рэчышча р. Прыпяць і Палеская чыгунка, што праходзіла крыху на поўнач ад ракі. Такая мяжа не прызнавалася савецкімі ўладамі, якія правялі размежаванне далёка на поўдзень ад магістралі. Гэтая мяжа, якая цяпер стала дзяржаўнай паміж незалежнымі Беларуссю і Украінай, прайшла блізка да былой мяжы ВКЛ і ўкраінскіх земляў Польскага каралеўства, усталяваная пасля Люблінскай уніі 1569 г.

Калі не ўлічваць відавочную тэндэнцыюнасць «палескай канцэпцыі»², то трэба прызнаць, што яе метадалагічная хібнасць абумоўлена недаацэнкай з боку даследчыкаў самастойнага характару «рускай» мовы і іх памкненнем вытлумачваць усе яе галоўныя асаблівасці толькі ў рамках сучаснай дыялекталогіі. Памылку робяць тыя вучоныя, што глядзяць на «рускую» мову як на зашыфраваны рэбус, у якім трэба адшукаць рысы толькі беларускай ці ўкраінскай гаворкі, быццам бы такой мове не маглі быць уласцівыя рысы, што вынікалі не з дыялекту, а з іншых крыніц – напрыклад, класавага маўлення ці іншамоўнага (польскага) уплыву. Амаль усе ранейшыя інтэрпрэтацыі рыс «рускай» мовы (ці асобных помнікаў) дагэтуль зводзіліся да пошуку дыялектных (беларускіх і/ці ўкраінскіх) уплываў і амаль заўжды замыкаліся толькі ў коле рыс сучасных беларускіх або ўкраінскіх дыялектаў. Аднак гутарковая аснова кніжна-пісьмовай мовы тады магла быць іншая – і не абавязкова дыялектная.

Крыху інакшую версію «палескай» канцэпцыі паспрабаваў развіць у спецыяльнай працы А. Даніленка [32], украінскі русіст, які працуе ў ЗША. Ён лічыць, што асновай «рускай» мовы паслужыў менавіта палескі дыялект, аднак не столькі ў XIV–XV стст., пра што казаў Х. Станг³, колькі пазнейшага часу – XVI і нават XVII стст. Услед за іншымі ўкраінскімі даследчыкамі (напрыклад, Ю. Шавялёвым і В. Майсіенкам, хаця і без спасылак на іх працы) А. Даніленка ўпэўнена сцвярджае, што рысы палескага дыялекту ахоплівалі тады выключна шырокі арэал: «dialect and historical parallels open solid grounds for positing a Polissian type of the vernacular standard, used in the

² Відавочна, што з дапамогай «палескай канцэпцыі» даследчыкі абгрунтоўваюць не столькі навуковыя палажэнні, колькі дактрыны ўласнага нацыяналізму (гл. крытыку: [6]). Для прыкладу, І. Агіенка кажа пра «невисокий рівень духової культури предків білоруського народу» [26, с. 258] або што «народ український ... культурою був вищий від народу білоруського» [26, с. 263], гэта ж гл. таксама [27, с. 96, 98–99]. Пра культурную развітасць, напрыклад, Валыні вядуць гаворку і іншыя ўкраінскія даследчыкі, сцвярджаючы, што ў ВКЛ і Рэчы Паспалітай «Volhynja stood out as a culturally advanced region» [32, p. 103].

³ Строга кажучы, Х. Станг толькі ўмоўна азначаў рысы некаторых ранніх грамат XIV–XV стст. як «палескія» (паколькі яны не былі ні выразна беларускімі, ні выразна ўкраінскімі) [34, S. 20–21; 35, S. 100], але ён не абмяркоўваў сувязь гэтых рыс з асобнымі палескімі гаворкамі.

chanceries of Troki (Trakai), Navahrudak, Mensk (Minsk), Berestja (Brest), Vil'na (Vilnius), Xolm, Luc'k, Ovruč, and Kyiv in the 14th c. to the 16th c., as well as in literary works, copied and circulated in collections, and in non-canonical religious texts» [32, p. 106] («дыялектныя і гістарычныя паралелі дазваляюць пакласці ў аснову палескі тып гутарковага стандарту, які выкарыстоўваўся ў канцылярыях Трокаў (Тракая), Навагрудка, Менска (Мінска), Бярэсця (Брэста), Вільні (Вільнюса), Холма, Луцка, Оўруча і Кіева з XIV па XVI ст., як у літаратурных творах, што капіяваліся і цыркулявалі ў зборніках, так і ў некананічных рэлігійных тэкстах»). Паводле Даніленкі, «палескі стандарт» быў і гутарковай мовай, і пісьмовай, шырока ўжываўся ад Кіева да Вільні ў канцылярскіх актах і ў літаратуры, ахопліваючы фактычна ўсё пісьменства ці яго найбольш адметныя сферы. Уплыў «палескага гутарковага стандарту» («Polissian vernacular standard») адчувальны нават на гутарковай мове (vernacular), якой напісаны, напрыклад, творы Кліменція Зіновія ці інтэрмедыі і якая стала новай літаратурна-пісьмовай мовай з канца XVII ст. [32, p. 106–107]. Т. ч., «палескаму стандарту» па волі даследчыка нададзены амаль усеахопны маштаб.

Натуральна, не маглі застацца ў баку ад гэтага палескага ўплыву і вядучыя літаратурныя помнікі XVI ст. Без прывядзення якога-небудзь лінгвістычнага мэтэрыялу даследчык упэўнена адносіць да палескіх тыя помнікі, у якіх няма ніякіх выразных украінскіх рыс – напрыклад, Пазнанскі зборнік з перакладнымі аповесцямі пра Баву і Трышчана, пра Атылу і Трою [32, p. 94] ці знакамітая літаратура т. зв. юдаізантаў, уключна з іх рускімі копіямі, зробленымі ў Ноўгарадзе і Маскве [32, p. 109–110]. Не менш паказальна, што ён абвяшчае палескімі творы іншага вядомага зборніка – з рукапісамі «Пакутаў Хрыста», аповесцю пра трох каралёў-вешчуноў і жыццём Аляксея, чалавека богага. У гэтым помніку да палескіх аднесены такія рысы, як гіперычнае оканне: *Лазоря, двонадцетъ*, аканне пасля шыпячых: *жана, чало*, ці пераход *'e > 'o*: *сказы, уцьновъ* – толькі таму, што яны засведчаны ў пераходных гаворках, даследаваных Назаравай [32, p. 106] – быццам бы іх няма ў суседніх беларускіх ці ўкраінскіх дыялектах!

Каб канчаткова аформіць сваю канцэпцыю, А. Даніленка вылучыў шэраг фанетычных рыс «палескага гутарковага стандарту»: а) рэфлекс *e* на месцы прасл. **ě*, хаця пад націскам

гэты рэфлекс выступаў як *e*, *i*, *h* [32, р. 107], з чаго ён робіць выснову, што «different reflexes are likely to evidence a diphthongal pronunciation of *ě* by Rus'ian scribes» («розныя рэфлексы, відаць, сведчаць пра дыфтангічнае вымаўленне *ě* «рускімі» пісарамі»); б) пераход прасл. **e* > *e* у ненаціскай пазіцыі і «адваротная яму змена» **a* > *e* пасля мяккіх зычных (прыклады кшталту *кнегинею*, *огледаешъ*); в) гіперычнае оканне, г) зацвярдзенне прасл. **r*', **c*' і шыпячых, д) пераход прасл. **dj* > *dž* > *ž*: *прироженным* [32, р. 107-108]. Пры гэтым першыя дзве рысы, (а) і (б), аўтар прызнае архаічнымі, неўласцівымі большай частцы беларускіх і ўкраінскіх гаворак і, нарэшце, рэгулярнымі для таго часу [32, р. 105]. Апрача фанетычных украінскі аўтар вылучыў і некалькі «морфасінтаксічных» рыс [32, р. 108]: е) *e* ў суф. -*ан(ь)e* / -*ен(ь)e*: *роказан(ь)e* і пад. (паколькі норма для ўкраінскага вымаўлення і правапісу ў гэтым становішчы [*а*]: *мовління*), ё) канч. -*ое* / -*ее* у Родн. адз. жан.: *таемное рады*, «these forms are still found today in Polissian» (са спасылкай на Назараву) [32, р. 108], ж) прыназоўнік *ку* (прыклад з прадмовы Цяпінскага!), «this is most likely a loan form from Polish» – а дзе ж тады палеская аснова ў гэтага прыназоўніка? Нарэшце, апошняя асаблівасць «палескасці» – гэта ўсходнеславянская аснова помнікаў і мінімальная залежнасць ад тагачаснай польскай мовы: «texts written in the Polissian standard <...> initially showed an East Slavic basis and a minimum dependence on Polish of that time» [32, 108], так бы мовіць, лексічная «чысціня рыз» гэтага ўнікальнага «стандарта», што наўрад ці можа быць абгрунтавана якім-небудзь даследаваннем, апрача статыстычнага (якога пакуль бракуе).

На жаль, сфармуляваныя Даніленкам моўныя асаблівасці гэтага «палескага гутарковага стандарту» не вытрымліваюць ніякай крытыкі – і перш за ўсё ў плане іх сувязі з палескім дыялектам. Дэталёвы разгляд першых рыс (а, б) вымагае асобнай увагі і далёка выходзіць за межы дадзенай працы, таму тут дастаткова заўважыць, што яны былі шырока ўласцівыя і беларускім помнікам XVI–XVII стст. У дадзенай жа працы са спісу Даніленкі будуць абмеркаваныя толькі апошнія з'явы (в – ж).

Гіперычнае оканне (в), у цэлым даволі рэдкае ў «рускіх» пісьмовых помніках, ніяк не можа лічыцца выключна палескай рысай, паколькі ўласціва пісьменству ўсяго беларускага рэгіёна,

а таксама маскоўскаму і паўднёварускаму XV–XVII ст. ст. Гіперычнаму ўжыванню *o* там спрыяла іх уласнае акаючае маўленне, а не толькі непаслядоўная бытаніна *o* і *a* ў маўленні, як у носьбітаў пераважна ўсходнепалескіх гаворак [18, с. 21–25; 20, с. 126–127; 17, с. 231, 233–235; 10, с. 61–62], слаба прадстаўленых ў старажытнасці помнікамі (у асноўным з XVII ст.). У доказ А. Даніленка спасылаецца на працы М. Ніканчука пра гіперызм пераходных беларуска-ўкраінскіх гаворак, аднак гіперызм там ахоплівае многія іншыя з’явы (як розныя гукі ды пазіцыі, так і граматычныя формы) [23], таму адной бытаніны *o* і *a* на пісьме яшчэ недастакова, каб адносіць такія помнікі на рахунак пераходных палескіх гаворак. Каб гіперычнае оканне ў матэрыяле Даніленкі суправаджалася праявамі гіперызму і ў іншых гуках, а таксама марфалагічных формах, тады б можна было казаць пра сувязь з палескім дыялектам, у прыватнасці, з яго пераходнымі гаворкамі. Аднак такога матэрыялу няма. Прыведзены ж Даніленкам адзіны прыклад *монастыру*, ды яшчэ з «Дыярыюша» Апанаса Філіповіча [32, р. 107] (нібыта мова берасцейца Філіповіча можа адлюстроўваць гаворку Сярэдняга ці Усходняга Палесся!) увогуле некарэктны, паколькі слова з’яўляецца запазычаннем, у якім выкарыстанне *o* ці *a* магло зусім не залежаць ад вымаўлення, а толькі ад традыцыі (спецыфічная перадача грэцызма).

Таксама не можа лічыцца палескай рыса (г), паколькі такое зацвярдзенне было ўласціва не толькі амаль усяму беларускаму рэгіёну, але і многім украінскім гаворкам [4, с. 65, 69] (асабліва некаторым наддністранскім і падольскім) [4, с. 179, 198, 236; 11, с. 60]. У адрозненне ад усіх украінскіх і палескіх гаворак зацвярдзенне прасл. **r’*, **c’* ахапіла ў беларускім арэале (пераважна цэнтральныя гаворкі і паўднёва-заходні дыялект) усе пазіцыі ў слове [22, с. 127–131]. Зусім іншая сітуацыя назіраецца ў палескіх гаворках: зацвярдзенне гэтых зычных там мае непаслядоўны характар і абмежавана асобнымі фанетычнымі пазіцыямі ці спалучаецца з бытанінай сваіх мяккіх адпаведнікаў [17, с. 231–235; 4, с. 143–144; 11, с. 46]. Таму адной канстатацыі зацвярдзення **r’*, **c’* у «рускіх» помніках для канцэпцыі Даніленкі недастаткова, яго матэрыял мусіў бы паказаць менавіта непаслядоўнасць гэтага працэсу, што і было б доказам палескага ўплыву, аднак гэтага не было зроблена. Зацвярдзенне ж шыпячых і пераход прасл. **dj > dʒ*

увогуле ўласцівыя захаду Усходняй Славіі і ў спіс палескіх рыс Даніленкі трапілі неяк недарэчна.

Гэта ж трэба сказаць і наконт усіх яго «морфасінтаксічных» рыс: яны шырока ўласцівыя ўсяму беларускаму арэалу і часткова ўкраінскаму – як іх можна абвясціць толькі «палескімі»? Ці могуць рэфлексy і формы, якія палескія гаворкі (далёка не ўсе!) падзяляюць з іншымі, прычым вельмі буйнымі ўсходнеславянскімі арэаламі, служыць доказам і сведчаннем існавання менавіта «палескага гутарковага стандарту»? І ці будзе такі «стандарт» у гэтым выпадку сапраўды палескім? Не даючы адказу на гэтыя пытанні, Даніленка затое некалькі разоў падкрэслівае архаічнасць гэтых з’яў у «палескім стандартце» – відаць, каб сцвердзіць, што на іншыя арэалы яны распаўсюдзіліся менавіта з Палесся. І хаця гэта не заўжды так, нават першапачатковая лакалізацыя тых або іншых з’яў на Палессі бессэнсоўная: гэта мела месца ў дагістарычныя ці раннегістарычныя часы (гл. напр.: [23, с. 167–171]), калі «руская» мова яшчэ не склалася. Для большай пераканаўчасці ён (са спасылкай на дыялекталагічныя росшукі Т. Назаравай) адзначае, што гэтыя дыялекты «нават сёння дэманструюць найбольш архаічныя рысы» [32, р. 104] – быццам архаічнасць неяк спрыяе дамінацыі аднаго дыялекта над іншым.

Спіс Даніленкі – гэта штучны набор розных рыс, адабраных з пэўнай тэндэнцыйнай мэтай: давесці, што найбольш адметныя беларускія рысы даўняга пісьменства ўласцівыя таксама ці пераважна або нават выключна палескім гаворкам. Сапраўдная мэта такога спісу – абвясціць беларускія рысы (і тэксты) менавіта палескімі [32, р. 94–95]. Украінскі русіст падкрэслівае, што насамрэч гэта якраз палескія рысы прысутнічаюць у тэкстах, што раней звычайна лічыліся беларускімі [32, р. 94]. Сваёй працай ён фактычна «выпраўляе» гэтую памылку, пераводзячы іх з беларускіх у палескія (а значыць, і ва ўкраінскія). Праўда, ён не паказвае, наколькі шырока прадстаўлены яны ў сучасных палескіх гаворках і ў якіх менавіта. Такі паказ адразу б выявіў беспадстаўнасць падобнай маніпуляцыі, і, натуральна, Даніленка абыходзіцца без гэтага. Гэта тым больш дзіўна, што лінгвіст абвясціў адной з мэт сваёй канцэпцыі «reference to <...> dialect basis» «рускай» мовы, паколькі ўказання на беларускую ці ўкраінскую аснову яму ўжо недастаткова [32, р. 110].

Насамрэч дыялектным і гістарычным матэрыялам «палескі гутарковы стандарт» абгрунтаваны ў А. Даніленкі вельмі павярхоўна. Многія рысы з яго спісу, якія ў палескіх дыялектах прадстаўлены непаслядоўна, з тымі ці іншымі варыяцыямі, у беларускіх гаворках праведзены нашмат больш строга і паслядоўна, ахопліваючы, напрыклад, усе пазіцыі ў слове. Таму іх больш абгрунтавана лічыць менавіта беларускімі і прыпісваць адлюстраванне ў «рускім» пісьменстве якраз беларускаму ўплыву.

Хіб, які адразу кідаецца ў вочы пры ацэнцы ўсёй «палескай канцэпцыі» А. Даніленкі – гэта трактоўка паняцця пераходнай гаворкі для мэтаў гістарычнай лінгвістыкі. У сваёй працы даследчык ніяк не абмяркоўвае гэтае паняцце, не паказвае геаграфічную лакалізацыю пераходных гаворак паміж Беларуссю і Украінай, аднак менавіта на паняцці пераходнага дыялекта будзе ўсю канцэпцыю. У сапраўднасці, пераходны дыялект характарызуецца не толькі сумяшчэннем рыс кантактуючых гаворак, але і развіццём многіх спецыфічных з’яў – гіперызму, кантамінацыі, рэліктаў і навацый [18, с. 19–20; 21; 17, с. 235; 24]; у дадатак, яму ўласціва распыленасць арэалаў і рэпертуару адзінак [5, с. 152–153], у т. л. прывязка да пэўных слоў або пазіцый у слове, да пэўных кантэкстаў, да асоб пэўнага ўзросту і да т. п. Зараз амаль усе палескія гаворкі (апрача пераходнага паса) маюць або выразныя ўкраінскія рысы (сярод іншых – рэфлекс *i* ці *i^e* на месцы *h*, хаця б пад націскам, і дэпалаталізацыя зубных і шчылінных перад пярэднімі гаслоснымі)⁴, або беларускія (сярод іншых – рэфлекс *e* ці *e* на месцы *h*, незалежна ад націску, і захаванне мяккасці зубных і шчылінных перад пярэднімі гаслоснымі) [10, с. 59, 63]. Пас пераходных гаворак паміж імі даволі невялікі і нестабільны, геаграфічна і гістарычна [18; 19; 20, с. 138–141; 17]. Такі пас занадта вузкі і нязначны, каб паслужыць падмуркам для выпрацоўкі нормаў літаратурна-пісьмовай мовы [30, с. 148 і наст.]⁵. Здаецца, што А. Даніленка проста блытае пераходную

⁴ Таксама гэта тычыцца заходнепалескіх, ці берасцейска-пінскіх, гаворак, даволі стракатых у сваім вакалізме [7, с. 90–98], якія А. Даніленка гатовы прапанаваць на ролю такіх пераходных утварэнняў – цяпер ужо на той падставе, што ў іх перакрываюцца многія ізагласы [32, р. 104].

⁵ Для меркавання, што ў старажытнасці пас пераходнай гаворкі мог быць шырэйшы [32, р. 105], А. Даніленка не прыводзіць лінгвістычных доказаў, і з

гаворку і палескі дыялект [6, с. 66]: апошні ні ў якіх адносінах не тоесны першай, а ўсе палескія гаворкі ў цэлым не з'яўляюцца пераходнымі.

Адмовіўшыся ад абмеркавання характару пераходнага дыялекта, А. Даніленка бяздоказна канстатуе, што «пераходныя дыялекты развіліся на паўночнаўкраінскай (палескай) аснове» [32, р. 105], г. зн., што пераходны дыялект фактычна з'яўляецца ўкраінскім. Тады ж у чым яго пераходнасць? І навошта тады падкрэсліваць прысутнасць ў ім нейкіх пераходных (г. зн. беларуска-ўкраінскіх) рыс? Шкада, што ўкраінскаму русісту засталіся невядомыя працы іншых лінгвістаў, якія выказваюць думку пра позняе (нават з XVII ст.) з'яўленне ў заходнепалескім дыялекце некаторых яскравых украінскіх асаблівасцяў, такіх як рэфлекс *i* на месцы прасл. **ě* і інш. [5, с. 149; 7, 102–105; 8; 9]. Дарэчы, і Даніленка дапушчае, што ў старажытнасці паўднёвая мяжа палескіх гаворак магла праходзіць нашмат далей ад цяперашняй, праз Жытомір і Дубно [32, р. 102–103 і fn. 34]. Т. ч., «палескі гутарковы стандарт» ў Даніленкі фактычна атрымліваецца тоесным украінскаму варыянту «рускай» мовы, а «палескасць» ёсць проста прыхованая «ўкраінкасць». Аднак, для беларускага варыянта проста не застаецца месца ў гісторыі «рускай» мовы і пісьменства, якія выступаюць як суіснаванне выключна ўкраінскіх варыянтаў – палескага і, напрыклад, галіцкага або кіеўскага.

На жаль, гаворка пра «палескі гутарковы стандарт», якую вядзе ў сваёй працы А. Даніленка, абгрунтавана вельмі слабым лінгвістычным матэрыялам. Пры бліжэйшым разглядзе высвятляецца, што яна заснавана на маніпуляцыі тэрмінамі і падмене паняццяў. Чарговая спроба абгрунтаваць «палескую» канцэпцыю засталася няўдалай.

гэткім правам можна меркаваць, што ў старажытнасці гэты пас увогуле быў нязначны. Але нават каб ён раней быў у тры разы шырэйшы за сучасны стан і цягнуўся ад Магілёва да Кіева (як мяркуе Даніленка), гэта не вырастоўвае «палескую канцэпцыю», паколькі гэты пас усё роўна наўрад ці мог рабіць адметны ўплыў на пісьмовую мову, што квітнела ў гарадскіх і царкоўных цэнтрах далёка і ад гэтага паса, і ад Палесся наогул (Галічына, Кіеў; Віленшчына і Паўночна-Заходняя Беларусь, Падзвінне, Смаленск і інш.).

Література

1. Гумецкая Л. Л. Вопросы украинско-белорусских связей древнего периода // Вопросы языкознания. – 1965. – № 2. – С. 39–44.
2. Гумецька Л. Л. Принципи створення історичного словника української мови. К., 1958.
3. Гумецька Л. Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст. // Дослідження з української та російської мов. – К., – 1964. – С. 252–258.
4. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. [2-е вид.] К., 1966.
5. Жылко Ф. Т. Палескія гаворкі ўкраінскай мовы // Беларускае і славянскае мовазнаўства: Да 75-годдзя акад. АН БССР К. К. Крапівы. – Мінск, 1972. – С. 147–153.
6. Клімаў І. Да пытання пра палескі тып у супольнай літаратурна-пісьмовай мове беларусаў і ўкраінцаў XIV–XVIII стст. // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2010. – № 22 (1). – С. 57–71.
7. Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Полесся: Фанетычны нарыс. – Мінск, 1983.
8. Климчук Ф. Д. К генезису брестско-пинских говоров // Проблеми української діалектології на сучасному етапі. – Житомир, 1990. – С. 49–50.
9. Климчук Ф. Д. Полесье в этногенезе восточнославянских народов // Український діалектологічний збірник. – К., 1997. – Кн. 3. – С. 237–241.
10. Климчук Ф. Д., Кривицкий А. А., Никончук Н. В. Полесские говоры в составе белорусского и украинского языков // Полесье: Матеріальна культура. – К., – 1988. – С. 56–64.
11. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. – К., 1990.
12. Мойсієнко В. М. До проблеми виділення «західноруського» наріччя, або якою мовою писали на теренах українсько-білоруського пограниччя у XVI–XVII столітті? // Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 92–115.
13. Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 67–82.
14. Мойсієнко В. М. Північне наріччя української мови в XVI–XVII ст.: Фонетика: Автореф. дисерт. ... докт. філол. наук / К., 2006.
15. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.: Монографія. – Житомир, 2006.
16. Мойсиенко В. М. Этноязыковая принадлежность «русской мовы» во времена Великого княжества Литовского и Речи Посполитой // Славяноведение. – 2007. – № 5. – С. 45–64.

17. Назарава Т. Беларускія ізагласы на тэрыторыі Украіны // Беларускае і славянскае мовазнаўства: Да 75-годдзя акад. АН БССР К. К. Крапівы. – Мінск, 1972. С. – 229–241, карта с. 236.
18. Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизмы в українських говірках Нижньої Прип'яті // Діалектологічний бюлетень. – К., 1961. – Вип. 8. – С. 18–30.
19. Назарова Т. Білорусько-українські ізогласи нижньої Прип'яті // Славістичний збірник. – К., 1963. – С. 214–227.
20. Назарова Т. В. Украинско-белорусская языковая граница в районе нижней Припяти // Вопросы диалектологии восточнославянских языков. – М., 1964. – С. 124–140.
21. Назарова Т. Проблема перехідних говірок між українською і білоруською мовами: (Говірки нижньої Прип'яті) // Праці XI Республіканської діалектологічної наради. – К., 1965. – С. 90–105.
22. Нарысы па беларускай дыялекталогіі / Пад рэд. Р. І. Аванесава. – Мінск, 1964.
23. Никончук Н. В. Правобережнополесские говоры с лингвогеографической и исторической точек зрения // Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1983. – С. 153–173.
24. Никончук Н. В. Переходность как форма языкового континуума // Совещание по вопросам диалектологии и истории языка (лингвогеография на современном этапе и проблемы межкуровневого взаимодействия в истории языка). Тезисы докладов и сообщений. – М., 1984. – С. 83–86.
25. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр. – Варшава, 1930. – Т. 1. (Студії до української граматики. Кн. 7)
26. Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських // Записки Чину Св. Васілія Великого. 1934. Т. 6. Вип. 1/2. – С. 258–287.
27. Огієнко І. Історія української літературної мови. [2-ге вид.] К., 1995.
28. Півторак Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток // Мовознавство. – 2005. – № 3/4. – С. 80–84.
29. Піўторак Р. Дзяржаўная мова ў Вялікім Княстве Літоўскім і праблема размежавання ўкраінскіх і беларускіх пісьмовых помнікаў // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе: Зборнік да 75-годдзя праф. А. Мальдзіса / Пад рэд. С. Запрудскага, А. Фядуты, З. Шыбекі. Мінск, 2007. – С. 115–119.
30. Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага // METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі ВКЛ. – Мінск, 2003. – Т. 2. – С. 132–163.

31. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / перекл. з англ. С. Вакуленко, А. Даниленко. – Харків, 2002.
32. Danylenko A. ‘Prostaja mova’, ‘Kitab’, and Polissian Standard // Die Welt der Slaven. – 2006. Bd. 51. – Nr. 1. – S. 80–115.
33. Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. – Heidelberg, 1979.
34. Stang Chr. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. – Oslo, 1935.
35. Stang Chr. Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. – Oslo, 1939.

Igor Klimov

***The Problem of Polissian Foundations in
the Old Belarusian Language in Modern Science***

The article criticizes the next version of the so-called Polissian conception which presupposes that Ruthenian language (Old Belarusian / Old Ukrainian) had not the Belarusian and Ukrainian dialect basis, but mainly an Ukrainian one which was formed by Polissian and other Ukrainian dialects only. Groundlessness of such conception based on mistaken understanding of the nature of a transitional dialect (patois), and incorrect interpretation of some dialect data and a certain material from ancient scripts is shown.

Keywords: *dialect, transitional dialect, Polissian region, the Old Belarusian language, the Old Ukrainian language.*

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ ГЛОТОГЕНЕЗ

Коректори

Г. І. Гримашевич, В. М. Титаренко,
О. Ю. Макарова

Технічне редагування

Ж. Л. Ганько, Л. П. Фальківська

Верстка

Ж. Л. Ганько

***Збірник надруковано за сприяння
Житомирської обласної організації
ВО «СВОБОДА»***

Голова організації – Сидір Кізін

Формат 60*84/16
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 14,65. Обл.-вид. арк. 12,85
Наклад 300 прим. Зам. 1469.

Віддруковано з готових оригінал-макетів
у комунальному книжково-газетному видавництві «Полісся».
10008, м. Житомир, вул. Шевченка, 18а.

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру:
Серія ЖТ № 5 від 26.02.2004 року.*